МАРКО БОЙЦУН
РОБІТНИЧИЙ РУХ
І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ
1880 1920
ЧАСТИНА І

Марко Бойцун

Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920

УДК 94(477):[329.71+323.1]«1880/1920»
Б77

Бойцун, Марко

Б77 Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920 / Пер. з англ. Максима Казакова та Лесі Бідочко. — Ч. І. — Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017. — 222 с.

Ця книжка є допрацьованим і розширеним варіантом дисертації, у якій автор порушує проблеми, ключові для розуміння повороту світової історії, що відбувався 100 років тому на руїнах Російської імперії. Як зміни державної влади на українських землях (не) сприяли становленню капіталізму, і що він приносив нижчим класам? Яким чином закордонний капітал наприкінці XIX ст. оформлював контури майбутньої української держави? Чому ліві інтерпретації національного питання могли бути діаметрально протилежними? Хто і чому ідентифікував себе як українця в 1917-му? Чим Центральна Рада відрізнялася від рад робітничих, солдатських і селянських депутатів? Дослідження Марка Бойцуна дозволить читачеві вийти поза межі звичних націоналістичних і радянських ідеологічних конструктів, краще зрозуміти та уявити собі людей доби першої індустріалізації, Великої війни і революції.

УДК 94(477):[329.71+323.1]«1880/1920»

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
В УКРАЇНІ

За підтримки Rosa Luxemburg Stiftung з коштів Міністерства зовнішніх справ ФРН.

Публікація надається до безкоштовного використання за умови належних посилань на оригінальне видання.

© Марко Бойцун, 2017, *текст*
© Максим Казаков, Леся Бідочко, *переклад*
© Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні, *видання українською мовою*

ISBN 978-617-7242-38-2

МАРКО БОЙЦУН

РОБІТНИЧИЙ РУХ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: 1880–1920

ЧАСТИНА І

Переклали з англійської
Максим Казаков і Леся Бідочко

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Бунд — Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії
ВЦВК — Всеросійський центральний виконавчий комітет
кадети — Конституційно-демократична партія
КВО — Київський військовий округ
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
ПСР, есери — (російська) Партія соціалістів-революціонерів
РГТ — Російське географічне товариство
РНК — Рада народних комісарів
РСДРП, есдеки — Російська соціал-демократична робітнича партія
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РУП, ерупісти — Революційна українська партія
СУП — Соціалістична українська партія
ТУП — Товариство українських поступовців
УНР — Українська Народна Республіка
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ, есефи — Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР — Українська радянська соціалістична республіка
УСДРП, уесдеки — Українська соціал-демократична робітнича партія
фабкоми — фабричні комітети
Фарейнікте — Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія

ВСТУП

«Велика Революція як історичне явище має для українського народу виключну вагу. Передовсім, в ній народ знайшов своє імя <...> Тепер кожний селянин і робітник знає, що він українець <...> Так виросла свідомість національної приналежности у міського робітництва нашого, що в 1917 р. виступало як "руське", а тепер воно більш половини визнає себе на українське. Це великий здобуток революції і нашої важкої боротьби»[1].

Таку думку озвучив Микита Шаповал[2], лідер УПСР в екзилі, виступаючи перед українськими робітниками Канади. Хоча українцям і не вдалося втримати у вирі бурхливих подій незалежність, Шаповал оптимістично дивився в майбутнє. Царизм було знищено. У робітників так само, як і в селян, з'явилася національна самосвідомість, що її радянська влада не могла ігнорувати. Подібно до багатьох інших комуністів і соціалістів в Україні та за кордоном у 1927 р. Шаповал вірив, що революція ще не завершилася.

Оптимізм розвіявся після сталінської колективізації сільського господарства, голоду 1932–1933 рр. та чисток. Однак теза Шаповала щодо набуття нижчими класами української національної ідентичності знаходила протягом наступних десятиріч щораз більше фактичних підтверджень. До революції селяни розплачувалися за соціальну мобільність, за свій перехід від сільського

---

1 *Шаповал М. Ю.* Велика революція та українська визвольна програма. — Прага: Видавництво «Вільна Спілка», Український робітничий університет, 1927. — С. 251.

2 Микита Шаповал (1882–1931) — поет, літературний критик, агроном та політичний активіст; співзасновник Української партії соціалістів-революціонерів та організатор антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. Емігрувавши після Громадянської війни до Чехословаччини, взяв участь в утворенні кількох організацій, у тому числі Українського робітничого університету в Празі. Разом з лідером українських соціал-демократів, Володимиром Винниченком, редагував журнал «Нова Україна».

господарства до зайнятості в промисловості асиміляцією в російській або польській культурі міст і містечок. Звичайно, не всі асимілювалися, й не всі приймали це без опору. Але до 1917 р. ця боротьба була приречена на невдачу. Після революції селяни переїздили до міста та вступали до лав пролетаріату дедалі частіше, так би мовити, на власних умовах. У 1897 р. 44% робітників ідентифікували себе як українці, у 1926 р. — 55%, а в 1959 р. — 69%. Станом на 1970 р. три чверті робітничого класу Української Радянської Соціалістичної Республіки вважали себе українцями[3].

У XX ст. швидка індустріалізація спрямувала безпрецедентну кількість селян у міста, що докорінно змінило їхній етнолінгвістичний склад. Набуття представниками робітничого класу національної свідомості пояснюється не тільки селянським корінням цього класу, а і свідомим політичним вибором. Утвердження української національної ідентичності відбулося внаслідок історичного зіткнення між класами бездержавного народу, мобілізованими індустріалізацією, та вищими класами, в чиїх руках були важелі індустріалізації й державної влади. Поворотним пунктом у цьому процесі, коли вибір національної ідентичності зробили більшість селян і робітників України, став 1917 рік.

РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ця книга має на меті висвітлити формування робітничого класу в Україні та його ставлення до національного питання. На її сторінках робітничий клас розглянуто як áктора трудових і політичних відносин до і під час революції та Громадянської війни 1917–1920 рр., а також здійснено спробу пояснити, як національний фактор впливав на формування робітничого класу, в чому полягав інтерес робітників у розв'язанні цього питання, якого плану вирішень вони домагалися через свої масові організації та політичні партії.

---

3 *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. — Basingstoke: Macmillan, 1985. — P. 206.

Дослідження охоплює дев'ять губерній Російської імперії, у яких на зламі століть українці становили більшість[4]. Поза рамками нашої оповіді залишено територію Західної України, що перебувала під владою Австро-Угорщини (до 1918 р.) та згодом — Польщі (1919–1939 рр.). Вашій увазі буде представлено загальний огляд дореволюційної історії, а саме: змін державної влади на українських землях, постання капіталістичного способу виробництва та формування робітничого класу як економічної і політичної сили. Далі буде розглянуто дискусії тогочасних провідних марксистів щодо національного питання та проаналізовано позицію української, російської і єврейських соціал-демократичних партій, які діяли в українських губерніях. Насамкінець висвітлено місце робітничого руху та робітничих партій у подіях лютого 1917 — лютого 1920 рр. Перші три розділи охоплюють період до 1917 р., розділи 4–6 присвячено революції та громадянській війні[5].

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У цій книзі використовуються терміни «національне питання», «національний рух», «нація» і «національна держава». Вони співвідносяться з такими процесами, як зародження, політизація, мобілізація й уніфікація націй. У такому сенсі це просто евристичні індикатори, вказівники історичних стадій національного розвитку. Тоді як життєздатна *теорія* має насамперед пояснювати, як і чому постало національне питання.

---

4 Це правобережні губернії — Київська, Подільська і Волинська; лівобережні — Чернігівська, Полтавська і Харківська; південні — Катеринославська, Херсонська і Таврійська (північні, некримські повіти). У цій книзі для губерній Правобережжя та Лівобережжя також використовується назва північних, або Півночі. На північному сході Харківська губернія за особливостями економічного розвитку була близькою як до п'яти інших північних губерній, здебільшого аграрних, так і до індустріального Півдня. Власне, індустріальними були губернії на південному сході України, але для простоти називатимемо їх південними, або Півднем.

5 У цьому виданні публікуються 1–3 та частина 4 розділу. — *Прим. перекл.*

Щоб висвітлити походження національного питання, я прийняв та розширив концепцію поділу праці, яку використовував Карл Маркс. Він зауважував, що із розвитком капіталізму відбулися подальші поділ і спеціалізація людської праці: сільська та промислова, фізична та інтелектуальна, чоловіча та жіноча. Диференціація суспільної праці притаманна не тільки капіталізмові, вона є продуктом набагато довшої еволюції людства. Капіталістичний спосіб виробництва включив у себе поділ праці між містом і селом, інтелектом і мускулами, чоловіками і жінками, властивий більш раннім формаціям, та поглибив його.

У Марксовому розумінні поділ праці був інфраструктурою класового суспільства, у той час як приватна власність — лише юридичним вираженням та способом захисту поділу праці, характерним для капіталізму[6]. Європейський соціал-демократичний рух успадкував ідеї Маркса, але мав тенденцію редукувати його концепцію класового суспільства до самого юридичного вираження, до взаємовідносин між власниками робітничої сили та власниками засобів виробництва. Власність слугувала загальним індикатором класової належності за капіталістичного ладу, але це мало давало для розуміння класової боротьби поза її економічним виміром. Такий підхід також не дозволяв осягнути протиріччя, що існували всередині самого робітничого класу, який розділяли професійні привілеї, засновані на місці проживання, освіті, ґендері.

Яким чином усе це стосується національного питання? Розвиток поділу праці не припинився з появою капіталізму. З кінця XIX ст. капіталізм як глобальна економічна система вибудовував міжнародний поділ праці. Економічно могутня метрополія втягувала в світовий ринок віддалені, периферійні суспільства, нав'язуючи їм специфічні економічні завдання[7]. Траєкторія

---

6 *Маркс К., Енгельс Ф.* Фоєрбах (з «Німецької ідеології»). — Х. — К.: Державне видавництво України, 1930. — С. 72–76, 98–115, 121–124.

7 Маркс вивчав початковий етап цього процесу. «Створюється новий міжнародний поділ праці, що відповідає головним центрам машинової продукції, поділ, що перетворює певну частину земної кулі у країну

соціально-економічного розвитку окремих регіонів і народів світу визначалася часом, коли вони долучилися до світового ринку, місцевими ресурсами, придатними для експлуатації, та відносною силою державної влади, яка контролювала ці території.

З огляду на різні історичні причини кордони периферійних держав рідко збігалися з кордонами компактних етнолінгвістичних груп. Зазвичай держава охоплювала кілька таких груп. У рамках однієї держави вони втягувалися в процеси індустріалізації та урбанізації з різною швидкістю. Остання залежала від наявності в певному регіоні природних ресурсів, придатних для експлуатації, ступеня впливовості лідерів групи в центральних державних інституціях, від знання членами групи мови сучасної індустрії й адміністрації, поширеності серед них навичок і вмінь для роботи у промисловості, їхньої готовності асимілюватися у новій міській та індустріальній культурі. Через обмеженість ресурсів, необхідних для індустріалізації, вона відбувалася лише в окремих частинах країни. У будь-якому разі плодами індустріалізації користувалася етнолінгвістична група (або групи), що контролювала державну владу. Навіть якщо промисловість було розміщено поза її етнічними землями, через державні механізми панівна група централізувала та перерозподіляла на свою користь додатковий продукт, вироблений на всій території держави.

Отже, поділ праці, встановлений у світовому масштабі між індустріальними країнами та країнами, що індустріалізувалися, відтворювався в межах останніх. Тут поділ праці залучав потенційні атрибути національної ідентичності (мова, культура, спільна територія тощо), і це впливало на здатність етнолінгвістичних груп до соціальної мобільності у класовій структурі країни, що індустріалізувалася, здатність забезпечити для себе міські, інтелектуальні та «чоловічі» роди занять у модернізованій економіці. Усередині держав відбувалася кристалізація поділу праці між націями — уже сформованими і такими, що зароджувалися.

з перевагою хліборобської продукції» (*Маркс К.* Капітал: критика політичної економії / за ред. А. Річицького, В. Щербаненка. — Харків: Державне видавництво України. — Т. 1. — С. 265).

Цей процес призводив до обмеження соціальної мобільності перших та нерівномірного перерозподілу спільного додаткового продукту на користь других, що зі свого боку політизувало стандартні атрибути національної ідентичності (мова, культура, спільна територія) та спонукало до появи національних рухів серед зароджуваних націй[8].

Тож можна стверджувати, що в сучасному світі суспільство розділене не тільки за лініями статі, фізичної та розумової праці, села та міста, а і через національності. Із цієї інтерпретації поділу праці випливає, що національні рухи є рухами, які оспорюють цей поділ; відповідно, це один із виявів класової боротьби. Адже класова боротьба є передусім нічим іншим, ніж боротьбою навколо поділу праці та розподілу ресурсів, створених працею.

Я виклав у найзагальнішому вигляді концепцію історичної еволюції поділу праці між державними та зароджуваними націями на трьох окремих рівнях: капіталістичної світової економіки; окремої периферійної держави, де відбувається індустріалізація; всередині самого робітничого класу. У наступних розділах спробуємо застосувати цю концепцію до випадку України та дослідити, як ставилися до національного питання робітничий рух і соціал-демократичні партії з моменту їхнього виникнення наприкінці XIX ст. до революції та Громадянської війни 1917–1920 рр.

ДИСКУСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

В історіографії революції та громадянської війни існують три відмінні інтерпретації взаємозв'язку масових організацій і політичних партій робітничого класу з національним питанням та боротьбою за незалежність.

Перша з них походить із середовища Української соціал-демократичної робітничої партії, тобто тієї сторони, що програла в громадянській війні. Володимир Винниченко, видатний лідер УСДРП, стверджував:

---

8 *Hechter M.* Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development. — Berkeley, Calif.: University of California Press, 1975. — P. 33–39.

«Наше робітництво силою проклятих історичних умов було в переважній більшости своїй зденаціоналізовано, зрусіфіковано. Через те ми не мали широких пролетарських мас, які б силою свого войовничого, революційного духу підпихали нас, керовників, які б вимагали від нас рішучости <...> Наша головна опорна сила була в селянстві. І то не в голоті сільській, а в більш заможному селянстві, як більш розвиненому й національно-свідомому <...> але замісць того, щоб іти до свого пролетаріату, хоча би й ще не зовсім пробудженого національно, замісць того, щоб будити його й набіратись у його соціальної рішучости й одважности, замісць того, щоб, пішовши з ним соціально, повести його за собою національно, ми одсахнулись від його, ми злякались його й навіть того селянства, що пішло за ним.

Це була основна помилка й хиба наша»[9].

Винниченко пояснював неспроможність національного руху привабити робітничий клас хибами УСДРП. Інший лідер українських есдеків, Ісаак Мазепа, натомість вказував на суб'єктну та організаційну незрілість україномовного пролетаріату:

«...українська нація лише за кілька десятиліть перед вибухом революції почала прокидатися і зміцнятися в своїх силах. Тому не диво, що організація українського робітництва, як професійна, так і політична, почалася значно пізніше, ніж російського, що українська інтелігенція прийшла до своїх робітничих мас з великим запізненням <...> Пролетаріят український оказався молодим і неорганізованим: революція прийшла до нього зарано»[10].

На еміграції лідери УСДРП та УПСР дискутували далі про причини своєї поразки і більшовицької перемоги. Їхнє бачення подій 1917 р. з часом змінювалося. Те, що в 1917-му вони називали соціальною революцією, згадувалося тепер як національно-визвольні змагання. Українські ліві записували провал своїх зусиль із розбудови національної держави під час громадянської

---

9 *Вінниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 2. — Київ–Відень: Дзвін, 1920. — С. 97.

10 *Мазепа І. П.* Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини недозрілості сил Української революції. — Львів–Київ: Знаття то сила, 1922. — С. 17–18.

війни на рахунок українського пролетаріату — незрілого і неспроможного стати для них надійною соціальною базою в місті, та пролетаріату російського — начебто ворожого до української державності, у якій формі вона б не існувала.

Друга інтерпретація практик робітничого класу в сфері національного сформувалася наприкінці 1920-х рр. під час дискусії серед переможців громадянської війни та стала домінантною серед українських радянських істориків. Після завершення громадянської війни більшовики прагнули розширити соціальну базу режиму, що спирався на завузьке коло міських жителів, переважно росіян та євреїв. Із цією метою було запущено програму «коренізації» або «українізації». Лави Комуністичної партії (більшовиків) України вперше наповнилися величезною кількістю українців, у тому числі колишніми її противниками у громадянській війні — членами УСДРП та УПСР. Ця інтерпретація була висунута сталінською фракцією у боротьбі з «націонал-ухильництвом», яке виникло в КП(б)У внаслідок напливу українців, та визначала генеральну лінію партії й історичних студій до самого розпаду Радянського Союзу. Власне, це кілька взаємодоповнювальних тез: робітничий клас був провідною силою революції; російська секція робітничого класу вела за собою всі інші нації; комуністична партія очолювала робітничий клас у цілому; національне питання було другорядною проблемою серед тих, з якими зіштовхнувся робітничий клас. Такий набір аксіом утворював чіткі рамки, що в їхніх межах радянські науковці, починаючи з 1930-х рр., пояснювали, як робітничий клас у роки революції та громадянської війни прийшов до влади, утворив пролетарську багатонаціональну державу та розв'язав таким чином національне питання[11].

---

11 *Гриценко А. П.* Робітничі фортеці соціалістичної революції. — К.: Наукова думка, 1965; *Гудзенко П. П.* Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1965; *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958; *Кирьянов Ю. М.* Рабочие Юга России, 1914 — февраль 1917 гг. — Москва:

Одним із найсерйозніших наслідків панування цієї інтерпретації стало забуття інших партій робітничого класу. Меншовики, УСДРП, Бунд згадувалися дуже зрідка та лише у супроводі епітетів «опортуністичний», «буржуазно-націоналістичний», «контрреволюційний». Інший наслідок — дослідники ігнорували селянство, тобто клас, який мав більшу соціальну вагу, ніж промисловий пролетаріат, та помітно впливав на долю всіх державних проектів, що їх висувало місто.

Так звана державницька школа запропонувала третю інтерпретацію ролі робітничого класу в національному питанні. Після 1991 р. українські науковці звільнилися від обмежень сталіністської історіографії й могли тепер розглядати період 1917–1920 рр. з різних перспектив, приділяючи належну увагу всім учасникам подій. Але історики, за поодинокими винятками, прийняли термін і концепцію «Національної революції» та пояснювальну парадигму національно-визвольних змагань. Концепцію соціальної революції було відкинуто, а партії та рухи, що закликали до неї, розглядалися як носії чужинницької ідеології. Зв'язок Української революції з Російською (зокрема бурхливого піднесення національного руху — з демократичними зрушеннями, спричиненими падінням царату в лютому 1917 р.) применшувався, якщо не заперечувався взагалі[12].

Державницька школа, яка з 1991 р. домінувала в українській історичній науці, пристала на думки поміркованих

Наука, 1971; Історія робітничого класу УРСР: у 2 т. / гол. ред. Ф. Є. Лось, ред.: І. О. Гуржій, І. Т. Щербина, О. І. Лугова. — К.: Наукова думка, 1967; *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2. — К.: АН УРСР, 1962; *Скляренко Є. М.* Робітничий клас України в роки Громадянської війни. — К.: Наукова думка, 1966; *Скляренко Є. М.* Нарис історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920 рр. — К.: Наукова думка, 1974.

12 Комплексний огляд сучасної української історіографії цього періоду зробив Валерій Солдатенко: *Солдатенко В. Ф.* Нові підходи в осмисленні історичного досвіду і уроків революційної доби 1917–20 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2008. — Вип.24. — С. 93–103.

і консервативних учасників революції та громадянської війни, на кшталт Дмитра Дорошенка[13] та інших членів Української партії соціалістів-федералістів. Базовий постулат про те, що в основі подій 1917–1920 рр. лежала не соціальна революція, а національно-визвольна боротьба, доповнювався такими твердженнями: не маси робітників і селян, а еліти своєю поведінкою та вибором визначали результат боротьби; тогочасна українська еліта зробила хибний вибір, схиляючись до радикальної соціальної політики та нехтуючи розбудовою незалежної національної держави; українські маси піддалися демагогії чужинців-більшовиків та полишили своїх лідерів і боротьбу за власну національну державу. Саме тому, на думку істориків цієї школи, Українська революція зазнала поразки, а більшовики відбудували Російську імперію на новому ідеологічному фундаменті та повернули Україну в її лоно.

Твердження державницької школи викликають питання, на які ця книга намагається дати відповіді. Чи справді «соціальна революція» та «національне визволення» протистояли одне одному як взаємовиключні альтернативи в думках і діях учасників революції та громадянської війни? Якщо ні, то чи був для сучасників зрозумілий зв'язок цих явищ у ширшому історичному контексті? Нарешті, чи можемо ми говорити про соціальний клас як суб'єкт, як про творця історії? Іншими словами, чи демонстрував робітничий клас здатність до самостійних міркувань і дій? Чи все ж таки слід визнати пріоритет «еліт» у тогочасному революційному процесі?

Я враховуватиму всі три інтерпретації цього буремного періоду історії України та спиратимуся на власний аналіз оригінальних джерел, коли в наступних розділах спробую розкрити зв'язок між робітничим класом і національним питанням. А читач оцінить слушність моїх висновків щодо нашого не такого вже й давнього минулого.

---

13 *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — Мюнхен: Українське видавництво, 1969; *Дорошенко Д. І.* Історія України / 2-е вид. — Аугсбург: П. Погасій, 1947.

РОЗДІЛ 1

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ

Станом на кінець XIX ст. капіталізм в Україні мав довгу, проте непевну та уривчасту історію. Капіталістичні відносини визрівали тут повільно та нерівномірно, що значною мірою пояснюється боротьбою сусідніх держав за контроль над цією територією, фіналом якої стала інкорпорація більшої її частини до Російської імперії, де феодальні відносини проіснували до середини XIX ст. У цьому розділі я розглядатиму послідовну зміну литовської, польської, козацької й російської державної влади, їхній вплив на формування в Україні ринку та буржуазії, а також специфічні відносини, встановлені наприкінці XIX ст. між російською державою та європейським фінансовим капіталом у сфері розподілу суспільного продукту країни. Аналіз історичної еволюції цих економічних і політичних сил дозволить дійти певних висновків стосовно колоніального становища України напередодні революції. Для цього я оглянув три великі історичні періоди: від занепаду Київської Русі до революції 1648 року; від Переяславської угоди (1654) до скасування кріпосного права (1861); доба швидкої індустріалізації, яка тривала до Першої світової війни.

РЕВОЛЮЦІЯ 1648 РОКУ

Протягом IX — середини XIII ст. значна частина сучасної території України входила до складу феодальної держави Київська Русь. Її столиця розміщувалася у верхній частині Дніпровського басейну на кордоні лісів Півночі та степів Півдня; Русь контролювала

торгівлю між Скандинавією та Візантією. У XIII ст. монгольська навала підірвала могутність Русі: Київ було зруйновано, князівства втратили незалежність, старі торговельні шляхи припинили своє існування. Нижня частина басейну Дніпра та землі на схід від Південного Бугу і Дніпра залишалися під контролем кочівників до кінця XVI ст.[1]

У XIV ст. відбулася експансія литовських феодалів з півночі на Поділля, Київщину та Східну Волинь. У наступному столітті Польське королівство розширилося на південний схід за рахунок інкорпорованих Галичини та Західного Поділля. Руські князі та бояри, які й надалі володіли землею, влилися в стан шляхтичів-колонізаторів. На селян було поширено литовську або польську систему феодальних повинностей[2].

У XVI ст. кон'юнктура торгівлі з європейськими містами підштовхнула польську шляхту до посилення експлуатації кріпосних селян на західноукраїнських землях[3]. Шляхта жадала прибутків, які приносив експорт сільськогосподарської продукції та лісоматеріалів через балтійські порти; заради цього вона законодавчо обмежила свободу пересування селян та збільшила кількість днів, що їх кріпаки мали відпрацьовувати на панських землях. При цьому останні постійно зростали за рахунок селянських наділів. Повсюдно поширений натуральний і грошовий оброк польська шляхта замінювала на тяжчу форму експлуатації — панщину[4].

---

1 *Дорошенко Д. І.* Історія України / 2-е вид. — С. 20; *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — С. 5; *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — Б. м.: Прометей, 1946. — С. 30–32, 50.

2 Там само. — С. 36–40, 47; *Антонович М. Д.* Історія України: [у 4 т.]. — Вінніпег: УВАН, 1966. — Т. 2. — С. 61; *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 5; *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — London: New Left Books, 1974. — P. 280.

3 *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1913 року. — К.: Золоті ворота, Радуга, 1990. — С. 197.

4 Історія Української РСР: [у 2 т.] / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 126; *Антонович М. І.* Історія України. — Т. 2. — С. 62–63.

У Середньому Подніпров'ї соціальна еволюція після падіння Русі пішла іншим шляхом. Місцеве населення, яке не втекло від монголо-татарської навали та навіть підтримало її, прагнучи позбутися гніту князів і бояр[5], мешкало тут у формі озброєних громад мисливців, рибалок, пасічників і збирачів. Зі зникненням у регіоні давньоруської знаті ці громади повернулися до принципів самоуправління дофеодальної епохи. Окремі господарства обирали представників до віча, яке періодично перерозподіляло угіддя, вирішувало суперечки та обирало військових ватажків громади. Місцеве населення не визнавало жодних феодальних повинностей та вважало себе незалежним; у колективній пам'яті це передавалося як «стародавні права та вольності».

З кінця XV ст. в лісостеповій зоні поруч зі згаданими громадами з'являються ватаги молодих чоловіків, які щоліта спускалися по річках із території Великого князівства Литовського, щоб полювати тут на дичину, рибалити і ловити диких коней. Восени вони поверталися назад, продаючи свою здобич у північних містечках і фортецях. З поширенням практики уходництва шляхта почала обкладати їх податями. Щоб уникнути поборів та інших феодальних повинностей, уходники переходили до зимівель на Півдні, згодом зовсім оселяючись і постійно господарюючи там[6].

Тягар панщини, що зростав на Волині та Галичині, змушував кріпаків тікати до прикордонної Центральної України. Прямуючи на схід, частина втікачів осідала в прикордонних фортецях, де місцева знать охоче приймала їх на військову, фортифікаційну та господарську службу. А дехто просувався далі на південний схід шляхом, який проторували уходники, та потрапляв до козацьких володінь[7].

Таким чином, у зоні фронтиру між володіннями Польсько-Литовської держави й Османської імперії формувався козацький соціум — продукт злиття економічно вмотивованих мігрантів та

---

5 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 62–63.

6 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 49; *Антонович М. І.* Історія України. — Т. 2. — С. 4–6; *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — С. 174.

7 Там само. — С. 198–199; *Антонович М. І.* Історія України. — Т. 2. — С. 6.

кріпаків-утікачів з місцевими громадами, що після краху Русі існували на дофеодальних засадах. Клас напівкочових воїнів, що тяжів до занять сільським господарством і торгівлею, заново заселив землі, знелюднені після монголо-татарської навали. У 1552 р. було засновано Запорозьку Січ — «військову республіку», а до кінця XVI ст. козаки спромоглися відсунути кримських татар до Чорноморського узбережжя. Січ стала центром, навколо якого об'єдналися громади Середнього Подніпров'я, контрольним пунктом на річковому шляху та плацдармом, з якого козаки висувалися в морські експедиції проти турків і походи на Молдову та Московське царство. Низові (тобто ті, що проживали в пониззі Дніпра) козаки підтримували торговельні та дипломатичні зв'язки з усіма вищезазначеними країнами і з часом стали важливим фактором у балансі сил між Польщею, Росією й Туреччиною. Змінивши кілька дислокацій, Запорозька Січ проіснувала до 1775 р., коли була зруйнована за наказом Катерини II; низові козаки опинилися на Подунав'ї та Кубані[8].

У 1569 р. Польща та Литва об'єдналися в Річ Посполиту. При цьому Польща анексувала Волинь, Східне Поділля та Київщину, разом із землями на схід від Дніпра. Польська шляхта поклала око на нові землі та вирушила по слідах кріпаків, які втікали до Центральної України. Найбагатші шляхтичі організовували масштабні переміщення кріпосних селян та всього необхідного для заснування нових латифундій. Магнати займали незаселені землі, а за потреби й викидали козаків з їхніх хуторів. Утворені таким чином магнатські маєтки були надвеликими порівняно з їхніми ж володіннями на Західній Україні. Родині Вишневецьких король пожалував «майже половину Полтавщини», де на них працювало 230 тисяч селян. Потоцькі отримали понад 1,2 млн гектарів. Землі роздавалися шляхті також на Східному Поділлі, Київщині, Чернігівщині[9].

---

8 *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — С. 180; *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 209.

9 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 93; *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 285; *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic

Щоб забезпечити прикордонні маєтки необхідною кількістю робочих рук, шляхта звільняла своїх кріпаків, які погоджувалися переселитися на схід, від феодальних повинностей на термін до 20 років. Також власники маєтків у Центральній Україні приймали кріпаків-утікачів та захищали їх від переслідувань з боку колишніх панів. Хоч шляхта й обмежувала свободу винокуріння, встановила монополію на млини, запровадила різноманітні побори, дорожнє й мостове мито, обклала десятиною селянське скотарство і бджолярство, але все ж таки система феодальних поборів і повинностей у Центральній Україні залишалася менш обтяжливою, ніж у Західній. Тут переважав оброк, натуральний і грошовий, а «справжнього кріпацтва» не існувало[10].

Зіткнувшись із новою хвилею колонізаторів, частина мешканців прикордоння переселялася далі на схід та південь. Інші залишилися на місці та намагалися пристосуватися. Ці так звані городові козаки обробляли землю поблизу прикордонних фортець; польська адміністрація дорожила ними як цінним військовим резервом. У 1572 р., через два десятиліття після заснування першої Січі, Корона Польська зареєструвала частину городових козаків як найманих військових, звільнених від будь-яких повинностей на користь шляхти. Реєстрове козацтво зберігало самоуправління та право вибирати собі командирів. Жителі прикордонних містечок, які переважно були біженцями із Західної України, прагнули вступити до лав реєстрового війська, щоб користуватися такими самими правами і привілеями[11].

Переселення польської шляхти «під'єднало» Центральну Україну до торговельного шляху, який через балтійські порти вів до Західної Європи. Якщо на Галичині та Волині встановлення

Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — Milwaukee, Wisc.: Marquette University Press, 1958. — P. 9.

10 *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — С. 200–201; *Антонович М. Д.* Історія України. — Т. 2. — С. 16–17.

11 *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — С. 187–188; *Антонович М. Д.* Історія України. — Т. 2. — С. 28; *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 52.

цих торговельних зв'язків призвело до посилення кріпацтва, то в Середньому Подніпров'ї стимулювало виробництво, у якому питома вага вільної праці була значно більшою. У цьому регіоні існували багатші природні ресурси. Оскільки шляхта була не в змозі накладати такі великі повинності, як у сусідніх регіонах, кріпосні селяни тут мали більше вільного часу, який використовували на оплачувану працю. Ба більше, у Центральній Україні майже 40% селян взагалі не мали землі, а значна частка населення (за деякими оцінками — 46%[12]) була записана як міщани. Насправді багато людей, які користувалися правами міщан, жили поза межами містечок. Отже, мобільність робочої сили та продуктів праці тут була значно вищою, ніж на Західній Україні.

Поширенню товарного виробництва і найманої праці посприяв і той факт, що засоби виробництва були де-факто привласнені більш раннім, козацьким, населенням регіону. Кустарні промисли часто-густо виникали на козацьких займанщинах. Загалом у місцевому виробництві працю кріпаків використовували набагато рідше, ніж на західноукраїнських землях. Це створювало життєздатне виробниче середовище — далі зростав внутрішній ринок та існували зручні виходи на міжнародний. Переважна частина вільнонайманих працівників була зайнята у промислах, орієнтованих на експорт: на ливарнях (виробництво заліза), гутах (скло), тартаках (пиломатеріали), пивоварнях, гуральнях (горілка), будах (поташ), селітряних майданах[13].

Шляхта збагачувалася на торгівлі зерном, але поки що не могла консолідувати свою політичну владу. Присутність городових, близькість низових козаків, а також той факт, що на кожного «слухняного» міщанина припадала дюжина «неслухняних» утікачів від кріпацтва із Західної України — все це створювало

12 *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? // Широке море України. Документи самвидаву з України. — Париж — Балтимор: ПІУФ — Смолоскип, 1972. — С. 285. Ця група населення включала селян, які не були закріпачені та виконували лише незначні повинності на користь місцевої шляхти, а також торговців і ремісників.

13 Там само. — С. 277–288.

обмеження для шляхти, цієї «невеличкої владної касти, вивищеної над етнічно чужим селянством»[14].

Королівський уряд визнав уклад життя городових козаків та взяв їх на службу як прикордонних солдатів, проте це суперечило прагненням поміщиків, які хотіли контролювати якомога більше землі та робочої сили. Поміщики підбивали місцеву адміністрацію, яка походила також зі шляхетського середовища, на скорочення реєстрового війська та скасування козацьких привілеїв. Врешті реєстр було обмежено кількома тисячами. Згодом шляхті вдалося гарантувати для себе командні посади в козацьких полках, а нижчі посади продавати «з молотка». Шляхтичі оподаткували козацьку зарплатню на свою користь, змушували козаків виконувати допоміжні роботи в своїх маєтках та перетворювали їхніх удів і сиріт на кріпаків. Рибальство і полювання, їзда по дорогах і через мости стали для козаків платними, також їх позбавили права виготовляти пиво й горілку[15].

Порушення умов, на яких городові в свій час ішли служити до королівського війська, відбувалося на фоні загарбання великою шляхтою козацьких земель. Усе це дедалі більше налаштовувало козаків проти правлячого класу, що виливалося в повстання, захоплення земельних володінь, військового спорядження та запасів. Найсерйозніші повстання відбулися в 1591–1593, 1594–1596, 1625, 1630, 1637–1638 рр.[16] У випадку Центральної України сам факт появи феодальних відносин викликав опір, не кажучи вже про поширення й утвердження їх у регіоні. Ті місцеві жителі, які втекли сюди від панщини, не раді були тому, що за ними «по слідам на край світу»[17] прибувала шляхта. Інша група населення взагалі не знала феодальних повинностей протягом останніх двохсот років. Низові козаки найрішучіше були налаштовані не терпіти шляхетську колонізацію, а опиратися їй.

---

14 *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 284.

15 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VIII. — С. 131–135 (2-а пагінація).

16 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 98–119.

17 *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — С. 201.

Міста Речі Посполитої не були представлені у сеймі й тому не могли впливати на законодавство. Сейм контролювала шляхта, яка «систематично кривдила міщанство на користь свого поміщицького господарства»[18] та знеохочувала представників свого класу до поселення в містах. Відповідно до поширеної варіації Маґдебурзького права, членами міського магістрату та ремісничих цехів могли бути лише римо-католики. Отже, автономні політичні та економічні інституції міст створювалися для поляків і німців. Тоді як вірмени, євреї та українці не мали до них доступу, адже належали до інших віросповідань[19].

Православна церква, що лишалася єдиною автономною інституцією українців, зазнавала переслідувань з боку держави та зазіхань на свій клір, паству і власність з боку католицької церкви. Українські міщани розгорнули низку кампаній, спрямованих на захист православ'я; до них із часом долучилися й городові та низові козаки[20].

Антагонізм, що наростав між двома основними групами колонізаторів Центральної України з питань землі, релігійних і політичних прав, та запровадження кріпацтва стали головними причинами революції 1648 року — «найзапеклішої селянської війни своєї доби на сході»[21]. Спровокований захопленням землі у чигиринського реєстрового сотника Богдана Хмельницького, бунт п'ятисот козаків швидко переріс у відкритий замах на цілу систему польського панування в Центральній Україні. У травні 1648 р. 20-тисячне козацько-селянсько-татарське військо перемогло польську армію, після чого повстанці встановили контроль над величезною територією по обидва боки Дніпра. З новообраним королем Яном Казимиром провадили переговори, а після військової кампанії 1649 р. було підписано Зборівський

18 Там само. — С. 195.

19 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 44; Історія української РСР: [у 2 т.]. — Т. 1. — С. 126; *Антонович М. Д.* Історія України. — Кн. 1. — С. 68.

20 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 105–108, 111–112.

21 *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 210.

договір, за яким на частині цих територій визнавалася козацька автономія (Гетьманщина)[22].

Лідери революції 1648 року забезпечили важливі політичні здобутки для українців. Згідно зі Зборівським договором, усі владні пости в Гетьманщині мали обіймати особи православної віри. Гетьмана та інших судових й адміністративних посадовців обирало реєстрове козацтво, чисельність якого зросла до 40 000. Польська армія не могла дислокуватися на території Гетьманщини. Та по суті цей договір відображав компроміс між лідерами революції та польським правлячим класом щодо нагальних соціальних питань, які турбували селян і рядових козаків. Королівська адміністрація мала повернутися на свої місця, а шляхта — у свої маєтки. Нереєстрові козаки та всі селяни повинні були визнати владу панів та знову виконувати феодальні повинності. Отже, Хмельницький пішов проти антифеодальних прагнень основної маси свого війська, натомість отримавши привілеї для козацької верхівки, яка сподівалася стати незалежним, передовим, можливо, навіть шляхетським класом[23].

Гетьманські універсали, які наказували нереєстровим козакам та селянам повернутися під владу панів, справили деморалізуючий та дезорганізуючий ефект на мобілізовані маси. Польсько-литовський сейм не ратифікував Зборівський договір, після чого відновилася війна. Але тепер Хмельницький не мав такого рівня підтримки, як раніше. Втративши до 10 тисяч осіб під Берестечком, у вересні 1651 р. гетьман змушений був підписати з поляками значно менш вигідний Білоцерківський договір. Хмельницький намагався наростити свої сили, звертаючись до сусідніх монархів — кримського хана, турецького султана, шведського короля і, нарешті, російського царя Олексія Романова. У січні 1654 р. представники гетьмана та царя зустрілися в Переяславі, а незабаром підписали договір, за яким усі

22 *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass.: Harvard University Research Institute, 1978. — Vol. 1. — P. 1.

23 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–74.

території, підконтрольні козацькому війську, стали автономним протекторатом Росії[24].

Революція 1648 року була боротьбою між двома хвилями переселенців до Центральної України — козацькою та шляхетською. Антифеодальна революція супроти польської монархії та землевласницької шляхти велася під стягами православ'я і руської ідентичності. Після тріумфальних перемог над польською армією Хмельницький заявив комісарам польського уряду:

«Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! <...> Поможе мині в тім чернь всяя <...> я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським!.. <...> Буду мати двісті, триста тисяч своїх»[25].

Проте за ідеологічною єдністю сил Хмельницького таїлися відмінні інтереси селян, дрібних власників та їхніх воєнно-політичних лідерів. Шукаючи компромісу з польським правлячим класом у питанні відновлення соціального порядку, ці лідери втрачали підтримку власної селянсько-козацької бази. Зауважимо, що Хмельницький почав укладати компромісні угоди не після перших своїх поразок, а до них — перебуваючи на вершині своєї могутності. Під час виборів на польський престол, які відбувалися в розпал повстання 1648 р., козацькі лідери направили на сейм делегатів, щоб домогтися рівності православних із католиками, відновлення козацьких «прав і вольностей» і такого соціального устрою, «щоб козак був козаком, а хлоп хлопом»[26]. Ян Казимир обіцяв усілякі милості в обмін на підтримку козаками його кандидатури та просив припинити військові дії проти польської армії. Селяни та рядові козаки перетворили повстання Хмельницького на революцію. Як «єдиновладець і самодержець руський», гетьман захищав національні та релігійні права українських мас, але він не підтримав їхню соціальну боротьбу за визволення з пут феодалізму.

---

24 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 129–131.

25 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 146 (3-я пагінація).

26 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–74.

Переяславська рада 1654 року знову продемонструвала, що козацька верхівка зраджує антифеодальні прагнення нижчих класів, щойно в неї з'являється можливість вдовольнити свої шляхетські амбіції. У Росії феодальний лад був розвиненіший та вкорінений глибше, ніж у Центральній Україні, але це не завадило лідерам революції 1648 року укласти з Москвою антипольський союз, який мав врятувати владу старшини[27].

Перетворена на російський протекторат Гетьманщина охоплювала Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Східне Поділля. Але Польща повернула собі практично всю територію Правобережжя, попри тривалий спротив козаків та селян по обидва боки кордону, який тривав й у XVIII столітті. Багато селян тікало з Правобережжя до Гетьманщини або навіть далі на схід — на територію майбутніх Харківської, Курської та Воронезької губерній.

Стара місцева еліта поділилася на три «табори»: частина шляхтичів, здебільшого руського походження, підтримала Богдана Хмельницького; польські та спольщені шляхтичі втекли з України під час революції 1648 року; дехто пізніше повернувся, намагаючись відновити свою земельну власність відповідно до умов Зборівського договору.

Уже в 1654 р. генеральна старшина випрошувала у російського царя пожалування на землі, покинуті шляхтою. Цар прихильно ставився до таких суплік, адже в своїй країні розбудовував клас землевласницької аристократії, здатної впоратися з антифеодальною опозицією, що розросталася в Росії та досягла своєї вершини в подіях 1670–1671 рр. — повстанні під проводом Степана Разіна. Козацька верхівка привласнила великі обсяги землі, з яких за несення військової служби обдаровувала ділянками

27 Про співвідношення національних, релігійних і соціальних мотивів у революції 1648 року див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 118 (2-а пагінація); *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 73–82; *Шаповал М. Ю.* Соціологія українського відродження. — Прага: Соціологічний інститут в Празі, 1936. — С. 26.

нижчі ранги старшини. Також старшина дозволяла селянам із Правобережжя селитися на полкових землях[28].

Революція 1648 року поклала сильний відбиток на свідомість селянства. Селяни вірили в те, що всі феодальні звання та повинності було скасовано «козацькою шаблею», та вважали зайняті землі своєю власністю. У перші роки після 1648-го вони не виконували жодних повинностей — лише сплачували щорічний податок до державної скарбниці, за рахунок чого утримувалися армія та дипломатичний корпус держави. Доки вистачало вільної землі, а революція ще жила в пам'яті селян, стара і нова знать не могла встановити на селі контроль над робочою силою. Але коли всі наявні землі було зайнято, а козацька старшина почала отримувати права на вже заселені селянами ділянки — знову відновилися побори та повинності. Вільні господарі перетворилися на здольників та сплачували оброк. З часом додалися й інші повинності: ремонт доріг, караульна служба в маєтках, сінокіс, роботи на греблях і загатах на старшинських млинах. З 1701 р. від селян вимагали оброк вівсом та два дні панщини на тиждень[29].

Станом на кінець XVII ст. в Гетьманщині феодальну залежність селян уже було відновлено, хоча вона лишалася значно легшою, ніж у Росії чи Польщі. Земський собор, який відбувся у Москві в 1649 р., законодавчо закріпив та уніфікував кріпосне право, а царя визнав абсолютним монархом — самодержцем. У 1658 р. було прийнято закони, які криміналізували селянські втечі[30]. Ці політичні рішення відкривали шлях повному ствердженню кріпосного ладу в Росії. До кінця XVII ст. селянство Гетьманщини успішно опиралося його запровадженню, але з початку наступного століття почало поступово втрачати свободу. На землі запорозьких козаків у нижній течії Дніпра кріпосне право було

---

28 *Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? — С. 305; *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 151.

29 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 5.

30 *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 203–204, 339–341.

поширене в другій половині XVIII ст., під час дворянської колонізації степової зони[31].

Повторне запровадження кріпосного права та перетворення козацької старшини на помісне дворянство зруйнували соціальну коаліцію, на якій трималася автономія Гетьманщини. Протягом другої половини XVII ст. наступникам Богдана Хмельницького вдавалося зберігати досить широку політичну автономію від держави-протектора. Щоб вислизнути зі статусу протекторату, правителі Гетьманщини укладали союзи з ворогами Польщі й Росії та намагалися приєднати до Центральної України Західну, через що воювали з поляками. Царі жорстко реагували на ці спроби: втручалися в політичне життя Гетьманщини, розташовували російські гарнізони в її містах, змінювали місцеві закони та запроваджували податки до своєї скарбниці. Перемога Росії над шведами та гетьманом Іваном Мазепою під Полтавою (1709 р.) призвела до суттєвого зменшення автономії Гетьманщини. Зі зміщенням центру політичної сили в регіоні на схід (пізнішим виявом цього стала брутальна анексія Росією територій на захід від Гетьманщини під час трьох поділів Речі Посполитої) українську автономію повільно, але впевнено згорнули. Після смерті гетьмана Івана Скоропадського в 1722 р. цар заборонив обирати його наступника. Після тимчасових відновлень посади гетьмана цю посаду остаточно скасувала Катерина II в 1764 р., а адміністративну окремішність Гетьманщини ліквідовано у 1781 р.[32]

Російська імперія анексувала частину Західної України під час поділів Польщі в 1793 та 1795 рр. Контроль над нижньою течією Дніпра, причорноморськими степами й узбережжям було закріплено за допомогою дворянської колонізації Півдня — «займання найбільшої цілини в історії феодального сільського господарства Європи»[33]. Таким чином, на кінець XVIII ст. більша частина українських етнічних територій перейшла під контроль

---

31 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 95–96.

32 Там само. — С. 93–102; *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 16.

33 *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 345.

Російської імперії. Решта — зі зруйнованої Польсько-литовської держави потрапила до складу Австрії.

Третім довготерміновим наслідком включення України до складу Росії (поруч із ліквідацією національної автономії та відродженням кріпосного права) була зміна темпів розвитку промисловості й формування класу буржуазії. У роки Руїни Польща повернула під свій контроль економічно розвинені райони Правобережної України, яка в цілому залишалася найбагатшим аграрним регіоном Речі Посполитої. Землі, на яких утримувалася Гетьманщина, були не так давно колонізовані — промисловість постала тут протягом другої половини XVII ст. Сформувався регіональний ринок сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів. Водночас зберігалися торговельні зв'язки між Гетьманщиною і комерційними центрами Балтійського узбережжя. Вже в роки правління Богдана Хмельницького державна скарбниця почала обкладати митом експорт та імпорт, який проходив через кордони козацької держави. Проте ці ранні форми національного ринку вигасли із втратою політичної автономії. У 1714 р. цар наказав спрямовувати увесь європейський експорт через територію Росії. У 1720 р. іноземна торгівля Гетьманщини була передана під контроль російських купців, а російські гроші стали єдиним засобом внутрішніх платежів. Закони 1752 р. звільнили імпорт до Гетьманщини від оподаткування, а ще через два роки всі мита на імпорт і експорт, які збиралися на її кордонах, скасовано[34].

На приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст. правобережних землях сильні позиції належали німецьким купцям, які продавали тут промислові вироби, купували сировину та організовували транзит своїх товарів на Лівобережжя. Російське купецтво, молодше як клас та економічно слабше, не витримувало без урядового втручання конкуренції в новоприєднаному регіоні. Протекціоністський тариф 1822 р. значно покращив становище юної російської буржуазії. Іноземні товари було обкладено високим

34 *Дорошенко Д. І.* Історія України. — С. 153; *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — Мюнхен–Нью-Йорк: Україна і діяспора, 1969. — С. 3; *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 17.

митом, а деякі позиції взагалі заборонено завозити до імперії. Умови експорту, навпаки, було спрощено. Нові мита й тарифи підривали торговий обмін продукції німецьких мануфактур на український поташ, дьоготь, селітру, скло й інші напівфабрикати. Обсяги виробництва перерахованих продуктів скоротилися. Місцева промисловість опинилася в несприятливих умовах порівняно з виробниками цих товарів з інших частин імперії, що мали вільний доступ до українського ринку[35].

Наприклад, після 1822 р. виросла собівартість продукції у скляній промисловості — і місцевий ринок заполонили дешевші товари, вироблені в російських губерніях. Занепала й українська текстильна промисловість, початки якої були досить багатонадійними завдяки використанню місцевої сировини, у тому числі шерсті мериносів. На Чернігівщині та Волині виробляли грубі тканини, на Київщині, Поділлі, Полтавщині — якісніші, під Охтиркою — вироби з шовку, у Харкові — килими. Урядові укази початку 1840-х рр. знизили мито на імпорт англійської вовни, і це підірвало українське виробництво. Протягом 1842–1847 рр. виробництво шерстяних тканин у Київській губернії впало на 44%. Станом на середину 1850-х рр. російські купці практично повністю контролювали оптовий продаж текстилю в українських губерніях[36]. Втручання держави в інтересах російського торговельного капіталу так само вдарило по виробництву алкоголю в 1860-х рр. та видобутку кам'яного вугілля на Донбасі в 1870-х рр.

Російський капітал найперше сягав сфери торгівлі в більших містах України. «Ще в середині XVIII ст. головна торгівля

---

35 *Оглолин О. П.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст. // Червоний шлях. — 1928. — № 10–11. — С. 166–167; *Редькіна І.* До питання пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1926. — № 6. — С. 336; *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки // Документи українського комунізму / під ред. І. В. Майстренка. — Нью-Йорк: Пролог, 1962. — С. 142.

36 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 118; *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки. — С. 170.

тут зосереджувалася в руках місцевих купців. Але у 1782 р. було дозволено селитися в Києві "інороднім людям Великої і Малої Росії" <...> Між місцевими і російськими підприємцями точилася конкурентна боротьба. Вона у XIX ст. завершилася поразкою перших, які залишились при менш вигідних заняттях — рибальстві, хлібопеченні, городництві, шевському ремеслі, а також змушені були оселитися в гірших частинах міста»[37].

Коли Російську імперію в 1830-х рр. охопила мануфактурна «лихоманка», російські капіталісти вже обіймали провідні позиції в секторах торгівлі та виробництва. Економіст Михайло Волобуєв вирахував, що в 1832 р. серед промисловців Наддніпрянської України 44,6% становили росіяни, 28,7% — українці, 17,4% — євреї; серед крупних торговців представників згаданих національностей було відповідно 52,6%, 22,2% та 20,9%[38]. Станом на середину XIX ст. українці та євреї, з яких первісно й складався капіталістичний клас в Україні, втрималися тільки в галузях виробництва, тісно пов'язаних із сільським господарством — варінні мила та цукру, сушінні тютюну, помелі борошна, винокурінні, заготівлі лісу. У галузях чавуно- та сталеваріння, у машинобудуванні їх практично не було[39].

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

Кріпосне право було найбільшою перешкодою на шляху індустріалізації. Воно обмежувало продуктивність і мобільність робочої сили, а також не дозволяло зростати чистому доходові селян. Нижча продуктивність кріпосної праці у промисловості стала помітною в першій половині XIX ст., коли підприємства з вільнонайманими працівниками розвивалися набагато швидше, ніж їхні напівфеодальні конкуренти, що перебували у власності дворян; перші витісняли других з їхніх традиційних сфер виробництва. Спочатку кріпосна праця домінувала у сфері виготовлення цукру, алкоголю, тканин, лісоматеріалів,

37 *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 17–18.

38 *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки. — С. 154.

39 *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 21.

паперу, скла та селітри, тоді як наймані робітники переважали у виробництві товарів зі шкіри, парусини, парафіну, мила й тютюну. Між 1828 та 1861 рр. частка підприємств, що належали дворянам, різко впала: з 53,8% до 5,8%; пояснювалося це тим, що більш «капіталістичні» фірми перейняли першість у сферах виробництва скла, паперу, металів і текстилю. Кріпацьку працю і далі широко використовували тільки у цукроварінні. Напередодні реформи 1861 року в Україні налічувалося приблизно 85 тисяч промислових робітників[40].

Скасовуючи кріпацтво, царський уряд мав на меті передусім звільнити робочу силу для потреб промисловості та розширити ринок збуту промислових товарів за рахунок селянства[41]. Проте насправді реформа 1861 року не викликала швидкого зростання промисловості й експансії ринку, адже під час її підготовки уряд зробив надто багато поступок поміщицтву. Відповідно до «Положень», селяни були зобов'язані працювати в маєтностях своїх колишніх панів як «тимчасово зобов'язані», доки не буде проведено викуп землі — а цього можна було очікувати роками, якщо не було згоди поміщика. В Україні поміщики займалися товарним виробництвом зерна й цукру та потребували великої кількості дешевих сезонних робітників, тому користалися цією опцією частіше, ніж великі землевласники російських губерній, яким сільське господарство приносило менше прибутку. Крім цього, реформа встановила для визволених селян дуже високу ціну на землю. Розтягнуті в часі викупні платежі негативно позначалися на зростанні чистого доходу селян ще багато років після 1861-го, а це позбавляло селян можливості в значній кількості купувати промислові товари та, відповідно, стримувало як промислове виробництво, так і проникнення ринку в сільську

40 *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 13–15; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — Х.: Державне видавництво України, 1928. — С. 190–191.

41 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 12–13; *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. — P. 348.

місцевість. Між 1861 та кінцем 1870-х років індустріалізація в Україні буксувала[42].

Серед великих європейських держав Російська імперія посідала останнє місце за показниками промислового розвитку. Вона не володіла необхідним для швидкої індустріалізації внутрішнім капіталом та відставала від британської, французької, бельгійської й німецької економік у колоніальній боротьбі за нові ринки та джерела сировини, яка точилася й біля її східних і південних кордонів. Слабка позиція російської буржуазії у загальноєвропейському розкладі сил та відсутність у неї економічної стратегії змушували втрутитися уряд. Щоб отримати інвестиції на будівництво залізниць, створення гірничої та обробної промисловості, уряд звернувся до сільського господарства, того сектору, в якому імперія серед великих держав Європи лідирувала. Запровадивши в 1870 р. державну монополію на продаж зерна за кордон, уряд щорічно скуповував та експортував на європейські ринки до 5 млн тонн, а з отриманих прибутків, за посередництва європейських банків, здійснював довготермінові інвестиції. Іншими словами, царський уряд використовував світовий ринок, щоб переспрямувати внутрішній капітал із сільського господарства до промисловості чи то обміняти вітчизняне зерно на європейську техніку.

У цьому «рівнянні» Україна відігравала помітну роль в обох частинах. Вона постачала переважну частину експортованого зерна та приваблювала значну частку іноземного капіталу антрацитним вугіллям, залізною та марганцевою рудами. На базі видобувної справи півдня України у 1880–1890-х рр. іноземний капітал почав розбудовувати комплекс важкої промисловості.

Пореформена криза закінчилася, коли в імперію почали вливатися потоки капіталу з Франції, Німеччини, Бельгії та Великобританії. Станом на 1870 р. закордонні компанії вклали в економіку Російської імперії 26,5 млн рублів. На 1880 р. сума всіх інвестицій становила вже 97,7 млн рублів, на 1890 р. — 214 млн

42 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 100.

рублів, на 1900 р. — 911 млн рублів, а на 1917 р. — 1832 млн рублів. У переддень революції закордонні компанії контролювали більше половини капіталу у промисловості та майже половину — у кредитно-банківській системі[43].

До Першої світової війни українські губернії отримали приблизно 450 млн рублів інвестувань, що перевищувало закордонні вливання до Центрально-промислового району Росії та Уралу разом узятих. На французькі та бельгійські компанії припадало відповідно 50% та 33% інвестованого капіталу, на німецькі — 10%, англійські — 5%, американські — 1%. Ці компанії контролювали 98% акцій видобувних синдикатів, 90% металургійного виробництва, 88% машинобудівної промисловості та 81% хімічних заводів. До 1913 р. вони також опанували дві важливі галузі легкої промисловості — цукор і тютюн[44].

Крім цього, іноземні інвестори відіграли велику роль у розвитку транспортної системи. Ще у 1860-х роках дві третини вантажів доправляли до азовських та чорноморських портів за допомогою запряжених волами чумацьких возів. Станом на 1876 р., коли по всій імперії вже було прокладено 17 652 версти[45] залізниці, на українські губернії припадало всього-на-всього 587 верст. До 1872 р. не мали залізничного сполучення Одеса та Москва; Київ та Одеса були з'єднані аж у 1876 р.[46] А ось уже в 1880-х рр. французькі капіталісти, які фінансували прокладення залізничних шляхів по всій імперії та здійснювали колосальні інвестиції у розробку мінеральних ресурсів Півдня, пролобіювали інтенсивне

---

43 Ibid. — P. 159.

44 *Кулик І. Ю.* До розвитку капіталізму на Україні // Червоний шлях. — 1923. — № 6–7. — С. 115. За оцінками Івана Кулика іноземні інвестиції в Україну у довоєнний час становили близько 414 млн рублів. Див. також: *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки. — С. 180. *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — С. 6.

45 1 верста = 1066,8 м. — *Прим. перекл.*

46 *Herlihy P.* Ukrainian cities in the 19th century // Rethinking Ukrainian History / I. Rudnycky and J. P. Himka eds. // Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 147.

будівництво залізниці на території України. Перш за все іноземні інвестори в Україні прагнули з'єднати донбаське вугілля й криворізьку залізну руду з плавильнями, прокатними станами та машинобудівельними заводами Катеринослава й Харкова. Для капіталістів з-за кордону чорноморські порти мали важливіше значення, ніж балтійські. І хоча російський уряд піклувався про інтереси національної буржуазії, він не мав іншого вибору, як задовольнити вимоги французьких та інших неросійських інвесторів, погодившись на будівництво залізниць в Україні[47].

Після прокладення цих залізниць на Півдні почалася широкомасштабна індустріалізація. Залізниці та чорна металургія потребували великих обсягів кам'яного вугілля — і Донбас перетворився на найбільшого його виробника в Російській імперії. На цей регіон припадало 70,2% (1561 млн із 2224 млн пудів[48]) видобутку вугілля в усій державі за 1913 р. Набагато меншою була питома вага Домбровського басейну в Царстві Польському (19,2%), Сибіру (6,2%) та Уралу (3,1%). Схожим чином відбувався розвиток видобутку залізної та марганцевої руди. Напередодні війни 50% марганцю, який призначався для експорту з імперії, походило з України. Станом на 1913 р. в Україні видобували 72% залізної руди, виробляли 73,4% чавуну, 63,7% сталі, 52,9% сільськогосподарських машин, 35% локомотивів Російської імперії[49].

Як можна побачити з таблиці 1.1, станом на 1904 р. провідними галузями промисловості України були харчова (66,1% від валової продукції промисловості), гірнича (11,1%), металургія та

---

47 Історія робітничого класу Української РСР / гол. ред. Ф. Є. Лось. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — С. 102–103; *Порш М. В.* Про автономію. — К.: Просвещение, 1907. — С. 76.

48 1 пуд = 16,38 кг. — *Прим. перекл.*

49 *Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine 1918–1953. A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. — New York: Bookman Associates, 1956. — P. 184–185; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Пролетарій, 1930. — С. 4–5; *Епштейн А. І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. — С. 10.

машинобудування (7,9%). Виробництво споживчих товарів, таких як папір, текстиль, вироби з деревини, було слаборозвиненим. У 1913 р. попереду залишалися ті самі галузі, що і в 1904-му.

Таблиця 1.1. Галузевий склад промисловості України в 1904 р.[50]

	Валова продукція, млн рублів	**Частка від валової продукції промисловості, %**
Харчова	505 482,2	66,1
Гірнича	84 483,7	11,1
Металургія та машинобудування	60 442,6	7,9
Кораблебудування	541,6	0,05
Інші вироби з металу	5 010,8	0,7
Залізниці	22 543,4	3
Ремонт машин	1 388,5	0,2
Хімічна	18 514,6	2,4
Інші мінеральні вироби	15 600,6	2,0
Паперова	11 389,4	1,5
Деревообробна	10 604,3	1,4
Переробка продукції тваринництва	11 035,6	1,4
Шерстяні вироби	9 461,3	1,2
Вироби з коноплі та льону	6 567,7	0,9
Бавовняні вироби	475	0,05
Інші текстильні вироби	733,6	0,1
Усього	**764 274,9**	**100**

Проте відбулися важливі зміни пропорцій: гірнича промисловість сягнула 43,9% від загального виробництва,

50 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — P. 122.

машинобудування трохи виросло — до 10,4%, а харчова галузь скоротилася до 36,2%. Разом ці галузі випускали 90,5% промислової продукції та забезпечували роботою 86,7% промислового пролетаріату[51].

Для зміцнення свого контролю над промисловим виробництвом України іноземні інвестори створювали територіальні синдикати і картелі. «Продамет» об'єднав майже всі металургійні заводи; 80% вугільних шахт увійшли до синдикату «Продуголь»; синдикат «Урожай» випускав 72% сільськогосподарських машин; 80% криворізької гірничорудної справи контролював «Продаруд». Ці монополістичні об'єднання виникли протягом 1902–1908 рр. на «з'їздах гірничопромисловців півдня Росії», які щороку відбувалися в Харкові. Синдикат цукрозаводчиків виник набагато раніше — ще в 1887 р. Отже, на початку XX ст. кожна важлива галузь промисловості України контролювалася синдикатом або картелем. Більшістю з них керували з Парижа, Брюсселя та інших європейських столиць, де розміщувалися головні офіси компаній-інвесторів. А головною метою їх створення була конкуренція із синдикатами, так само контрольованими європейським капіталом, що поставали в інших індустріальних регіонах імперії[52].

На думку економіста Всеволода Голубничого[53], за роки стрімкої індустріалізації «загальноросійський» ринок так і не сформувався саме через нерівномірність європейського інвестування в різні регіони імперії та подальшу територіальну організацію промислового виробництва у вигляді синдикатів і картелів. Та правильніше було б казати, що європейські інвестиції та монопольні об'єднання посилили наявні стійкі тенденції до економічної диференціації й конкурування між окремими територіальними

---

51 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 380.

52 *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — С. 3.

53 Народився в Богодухові (УСРР) у 1928 р. Видатний марксистський економіст та історик, політичний та громадський діяч української діаспори. Співзасновник Української революційно-демократичної партії, редагував «Вперед. Український робітничий часопис». Помер у 1977 р. в Нью-Йорку (США).

економіками. Кожна територіальна економіка мала певні взаємопов'язані провідні галузі, та певний географічний радіус, у межах якого ціни на вироблені нею товари лишалися конкурентоздатними. Таким чином, у Російській імперії сформувалося шість індустріальних регіонів: Петербурзько-Балтійський (машинобудування, текстильна і хімічна промисловість), Московський (текстильна промисловість, металургія), Уральський (гірнича справа та металургія), Бакинсько-Грозненський (нафтова промисловість), Польський (текстильна промисловість, металургія) та Український (гірнича справа, металургія, машинобудування, хімічна і харчова промисловість). Якщо Московський і Петербурзький регіони здавна були пов'язані торгівлею, то зв'язки нових промислових регіонів зі столицями імперії та один з одним встановилися пізніше — у процесі конкуренції їхніх товарів. Урал та Україна завзято змагалися за право продавати метал у Петербурзі та Москві. На столичних ринках польські виробники вугілля протистояли англійському імпорту, а згодом — українському виробникові[54].

Напередодні промислового перевороту український ринок був слабко інтегрований до імперії. Досить вказати, що обсяги торгівлі між українськими та російськими губерніями не перевищували 1–2% від обсягів виробництва і споживання в цих губерніях. Банки як організатори та посередники інвестування відігравали зовсім незначну роль у тогочасній економіці. Поодиноким інтегруючим фактором була спільна валюта — російський рубль[55]. На початковому етапі промислового перевороту інтеграція усе ж таки посилилася, про що свідчила описана вище експансія російської буржуазії у сектори економіки, контрольовані її конкурентами — українцями та євреями; утім, надалі відцентрові тенденції тільки зростали — під впливом притоку іноземного капіталу та накинутої ним територіальної організації[56].

---

54 *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — С. 3–6.

55 Там само. — С. 4.

56 Там само. — С. 4.

Єдиною силою, що хоч якось компенсувала дію відцентрових тенденцій, була російська держава. Її економічна політика була спрямована на зміцнення загальноросійського ринку та домінування на ньому північної буржуазії. Михайло Волобуєв писав: «...російська дореволюційна економіка <...> була єдиною на антагоністичній, імперіялістичній основі, але з огляду центробіжних сил пригнічених нею колоній вона була комплексом національних економік»[57].

Наймогутніша страта буржуазії в Україні складалася з представників «Banque de Paris et des Pays Bas», «Credit Lyonnais», «Societé Generale pour L'Industrie en Russe», «Societé Generale de Belgique», «Nadelmackers et Fils», «Deutsche Bank». Російські купці та промисловці, які з'явилися тут наприкінці XVIII — на початку XIX ст. та замінили питому буржуазію, тепер, за умов нової констеляції капіталу, самі були витіснені на другий план іноземними підприємствами[58].

ТОРГІВЛЯ, ОПОДАТКУВАННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЯ КАПІТАЛУ

Щоб з'ясувати рівень промислового розвитку України напередодні Першої світової війни, проаналізуємо асортимент та баланс торгівлі із закордонням та рештою імперії. Карло Коберський, економіст міжвоєнного періоду, склав таблицю структури експорту та імпорту в 1909–1911 рр. (таблиця 1.2). Із неї стає очевидним, що рубльова вартість експорту поділялася між закордонним ринком (46,4%) і рештою імперії (53,4%) майже порівну.

Оброблена харчова продукція (головно цукор), метал та металеві напівфабрикати становили більше 2/3 (67,7%) експорту до решти імперії. На зернові (значна частина у вигляді борошна або макаронних виробів) припадало приблизно 1/5 (20,5%). Самого

---

57 *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки. — С. 185.

58 *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — С. 4. Див. також: *Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 27. — М.: Издательство политической литературы, 1969. — С. 252–266.

зерна Україна експортувала до інших частин імперії не так багато. Відомо, що населення великоруських губерній споживало переважно місцеві пшеницю та жито[59].

На світовому ринку Україна була експортером зерна, оброблених харчових продуктів, худоби та продуктів тваринного походження. Ці товари забезпечували 97,7% загальної вартості експорту за межі імперії. Головним покупцем українського зерна була Англія, доки в 1908 р. її ринок не заполонило дешевше зерно з Аргентини, США та Канади.

Великі обсяги зерна експортували до Німеччини, Нідерландів та країн Близького Сходу[60]. Імпорт до України поділявся не настільки рівномірно, як експорт. Іноземний ринок постачав 22,5% продукції, тоді як решта Російської імперії — 77,5%. На текстильні вироби припадало 51,4% від загальної вартості імпорту з інших губерній; на такі групи товарів, як нафтопродукти, галантерея, шкіряні вироби, алкогольні напої, риба — ще 35,1%. Висока частка імперських продуктів у загальному обсязі імпорту, втім, не означала глибшої інтеграції України з Великоросією, адже значну частину продукції привозили з Польщі, Баку та Уралу[61].

У 1909–1911 рр. Україна мала позитивний баланс зовнішньої торгівлі із середнім річним профіцитом у розмірі 323,1 млн рублів. Для торгівлі в межах імперії позитивне сальдо нараховувало 60,7 млн рублів, закордонні ринки приносили ще 262,4 млн рублів. У 1913 р., за даними економіста А. Копорського, розмір позитивного сальдо досяг 413,2 млн рублів. М. Галицький наводить більшу суму — 528,1 млн рублів. У будь-якому разі перед війною Україна мала позитивне сальдо, що зростало з року в рік[62].

---

59 *Коберський К.* Україна в світовому господарстві. — Прага: Українська стрілецька громада в США, 1933. — С. 16–17; *Порш М. В.* Про автономію України. — К.: Просвещение, 1908. — С. 23.

60 *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 19–22.

61 *Коберський К.* Україна в світовому господарстві. — С. 25–26; *Голубничий В. С.* Три лекції про економіку України. — С. 5.

62 Там само. — С. 14–15.

Таблиця 1.2. Середній щорічний імпорт та експорт в Україні (1909–1911)[63]

Експорт

Група товарів	Частка в загальному експорті, %	Частка в експорті за кордон, %	Частка в експорті в інші регіони Російської імперії, %
Продукти землеробства	50,1	84,4	84,4
Худоба та продукти тваринництва	7,1	7,3	6,9
Дерев'яні матеріали	0,6	1,3	0
Оброблені харчові продукти (включно з цукром)	27,8	6	44,6
Руди	1,6	1	2,1
Метали та вироби з них	1,3	0	1,1
Інше	1,5	0	2,6
Усього	100	100	100
Частка в загальному експорті	**100**	**46,4**	**53,6**

63 *Коберський К.* Україна в світовому господарстві. — С. 14.

Імпорт

Група товарів	Частка в загальному імпорті, %	Частка в імпорті з-за кордону, %	Частка в імпорті з інших регіонів Російської імперії, %
Деревина та дерев'яні матеріали	3,6	0,01	4,6
Текстильні вироби	39	0,7	51,4
Нафтопродукти та корисні копалини	7,2	2,4	8,3
Машини та металеві вироби	7,5	28	1,5
Риба	6	5,3	6,5
Шкіра та шкіряні вироби	6,7	3,2	7,4
Алкогольні напої	5,5	2,7	6,3
Галантерея	5,9	4	6,6
Хімікати	1,6	7,1	0
Колоніальні товари	7,2	25,6	1,6
Інше	9,7	21	5,6
Усього	100	100	100
Частка в загальному імпорті	**100**	**22,5**	**77,5**

Позитивне сальдо вказувало на спроможність Українського промислового регіону нагромаджувати капітал. Нам залишилося з'ясувати, яку кількість капіталу реінвестували, а скільки — виводили з регіону. Відплив капіталу відбувався головно двома шляхами — через податки до державної скарбниці та репатріацію прибутку іноземними інвесторами.

Таблиця 1.3. Державні податки та видатки в Україні, 1898–1910 рр.[64]

Рік	Зібрані податки, млн рублів	Видатки бюджету, млн рублів	Баланс, млн рублів
1898	352,1	183,4	168,7
1899	369,1	198,4	170,7
1900	361,3	213,8	141,5
1901	375,1	218,9	156,1
1902	424,4	227,9	197,5
1903	449,8	242,9	206,9
1904	443	253,1	189,9
1905	443,2	250,6	192,6
1906	518,5	260,8	257,7
1907	512,5	294,3	218,2
1908	449,3	304,9	194,8
1909	538,3	320,3	218,4
1910	607,1	321,3	284,8
Усього за період	**5 894,8**	**3 289,6**	**2 605,2**

Наведений вище баланс податків та державних видатків в Україні в період 1898–1910 рр. показує, що держава неодмінно отримувала тут більше, ніж витрачала. Річний дефіцит зріс із 168,7 млн рублів у 1898 р. до 284,8 млн рублів у 1910 р. Єдиною губернією, яка отримувала з держбюджету більше, ніж вносила туди, була Таврійська; це пояснювалося здебільшого державними замовленнями на будівництво Чорноморського флоту. В усіх інших губерніях переважала протилежна тенденція. Найкращим було становище губерній, де відбувалася

64 *Порш М. В.* Україна в державному бюджеті Росії. — Катеринослав: Каменяр, 1918. — С. 16.

індустріалізація — Катеринославської та Харківської. Адже 57,9% податків, зібраних у цих губерніях, витрачалося на місці. За ними слідували лівобережні губернії (56,2%), нарешті — найменш розвинені губернії Правобережжя (53,6%)[65].

Не забуваймо про те, що з податків, зібраних на території всієї імперії, утримувалися центральні державні інституції та збройні сили, а також обслуговувався державний борг. Але якщо до витрат державної скарбниці в 9 губерніях додати загальнодержавні витрати, перераховані пропорційно до частки України в населенні імперії (20%), дефіцит усе одно залишається. За розрахунками Миколи Порша, у 1903 р. він дорівнював 115 млн рублів. Ці кошти були інвестовані або спожиті в інших частинах імперії[66].

Петербурзький регіон, навпаки, витрачав набагато більше, ніж здавала до бюджету губернія — у 1879–1897 рр. різниця була чотирикратною. У ці ж роки промислові та аграрні губернії Центральної Росії отримували 118% від суми сплачених податків, Польща — 98%, Прибалтика — 76%, Україна — 48%[67]. У 1900-х роках державні видатки в Україні виросли до 55,7% від суми податків, зібраних на її території, але це не дозволяє говорити про якісні зміни в становищі України. За період 1868–1891 рр. в Україні було зібрано 17% усіх податків імперії та здійснено 9,5% державних видатків; у 1906–1910 рр. — відповідно 22,1% та 13,2%[68]. Можна стверджувати, що центральний уряд через систему оподаткування забирав собі те, що Україна отримувала завдяки позитивному сальдо внутрішньоімперської торгівлі, і, вірогідно, навіть більше.

Менше відомо про другий шлях виведення капіталу — репатріацію прибутку іноземними компаніями. У 1897–1917 рр.

---

65 Там само. — С. 22.

66 *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 2–28.

67 Там само. — С. 4.

68 *Порш М. В.* Україна в державному бюджеті Росії. — С. 16–18; *Оглоблин О. П.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX віків. — С. 173.

з території імперії було виведено 7 млрд рублів, що втричі перевищувало суму, вкладену іноземцями у вітчизняні банки, комунальне господарство та промисловість[69]. Якщо цю пропорцію застосувати до інвестицій, зроблених саме в українських губерніях (450 млн рублів у довоєнний час), то відплив капіталу становитиме 1,35 млрд рублів.

Масштаби відпливу капіталу також можна оцінити за допомогою обчислень валового внутрішнього продукту за 1903 р., зроблених Миколою Поршем. За його оцінками, з 1,6 млрд рублів ВВП на споживання та відновлення основного капіталу було витрачено 1,16 млрд рублів. Із виробленого надлишку в 420 млн рублів було виведено з України: близько 200 млн рублів через профіцит державного бюджету на її території; 100 млн рублів через повернення позик та сплату відсотків по кредитах, зроблених у банках з російським та іноземним капіталом, через виплату ренти землевласникам, які проживали поза межами 9 губерній, та дивідендів іноземним інвесторам. Вартість цих дивідендів була оцінена М. Поршем у 20–25 млн рублів. Отже, потенційно в Україні залишилося для реінвестування 120 млн рублів — приблизно чверть від загальної суми виробленого в 1903 р. надлишку[70].

ВИСНОВКИ

Огляд історії України дає змогу зрозуміти особливості національного питання на її теренах. Лідери революції 1648 року не спромоглися створити незалежну національну державу та незалежний правлячий клас; Україна з часом була інкорпорована до Російської імперії, а феодальні відносини — відновлено. Після скасування кріпацтва в 1861 р. налагодилася співпраця між російською владою та європейськими капіталістами, які індустріалізували Україну та ділили між собою вироблений тут додатковий продукт. Як наслідок, наприкінці XIX — на початку

69 Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. 5. — С. 10.

70 *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 8.

XX ст. індустріалізація в Україні відбувалася під керівництвом іноземних буржуа із заходу та сходу. Сила європейської буржуазії полягала в наявності вільного капіталу. Російська буржуазія володіла набагато меншим капіталом для інвестування в Україну, зате користалася політичною і фіскальною підтримкою з боку російської держави. Питома буржуазія, яка зародилася в період меркантилізму, ще до інкорпорації Гетьманщини, взагалі не відігравала в індустріалізації помітної ролі. Звісно, Україна не була колонією, типовою для європейського імперіалізму кінця XIX ст., що виключно постачала для промисловості метрополії сировину та імпортувала звідти готові товари. Хоча торгівля такого штибу залишалася важливою, але ВВП України зростав за рахунок розвитку важкої промисловості та агробізнесу, а напівфабрикати становили значну частину експорту до інших регіонів імперії. Ба більше, розпочалася диверсифікація місцевого виробництва, а галузі промисловості зорганізовувалися в дедалі більш самодостатню та взаємозалежну систему регіональної економіки.

Структурними недоліками українського економічного розвитку були диспропорційне переважання важкої промисловості над легкою, безперестанне виведення додаткового продукту, а також слаборозвинутий споживчий ринок. Напередодні війни Україна виробляла 70% сировини, але лише 15% готових товарів у Російській імперії[71]. Якби капітал не виводився в таких обсягах (через державні податки та репатріацію прибутку іноземними інвесторами), то ці фінансові ресурси могли б забезпечити постійне зростання місцевої промисловості групи «Б», слабкість якої, однак, не треба перебільшувати. Зрештою, Україна була одним із 6 центрів індустріалізації імперії, а 15% від загальноімперського виробництва готових товарів — зовсім не дрібниця. Але багатство природних ресурсів України та разючі обсяги гірничої та металургійної промисловості дозволяє стверджувати, що й виробництво товарів народного споживання мало величезний

71 *Епштейн А. І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — С. 10.

потенціал для стрімкого розвитку, який не реалізовувався виключно через відплив капіталу.

Карл Каутський так оцінював становище України напередодні Першої світової війни: «Для українського народу капіталізм розвивається лише в одному вимірі — пролетаризує цей народ, тоді як інший вимір — розквіт продуктивних сил, накопичення надлишку та багатства — переважно дістається іншим країнам. Через це капіталізм показує українцям лише свій негативний, революціонізуючий вимір <...> він не веде до зростання їхнього добробуту»[72].

На рубежі століть в Україні питома буржуазія була надто слабкою, щоб навіть уявляти широке розповсюдження ідеї незалежної української буржуазної держави серед місцевих вищих класів та дрібної буржуазії. Проте відсутність в Україні незалежної державної влади означала, що надлишок, створений працею робітників і селян, буде реінвестований не тут, а за кордоном або в інших регіонах імперії. Тому для українців залишалося актуальним національне питання — як проблема нерівномірності економічного розвитку та належності державної влади. Якщо це питання не могла розв'язати місцева буржуазія, то рано чи пізно за його вирішення мали взятися робітничий клас та селянство разом зі своїми політичними лідерами.

72 *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 11.

РОЗДІЛ 2

РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Робітничий клас є дитям промислової революції. Його історію в Україні можна виводити ще з XVI ст., та помітну роль в економіці він став відігравати лише після скасування кріпосного права та форсованої індустріалізації, здійсненої європейським фінансовим капіталом. Робітничий клас України досяг апогею свого розвитку перед Першою світовою війною. У воєнні роки кількість робітників і далі зростала, але їхня згуртованість, кадровість і кваліфікованість були серйозно підважені мілітаризацією економіки та призовами до Імператорської армії. Внутрішня фрагментація класу тривала під час революції та громадянської війни. Тоді робітничий клас надзвичайно багато втратив у кількісному плані. Його чисельність досягла довоєнного рівня лише протягом Першої п'ятирічки (1928–1932 рр.).

У цьому розділі я розглянув історію формування робітничого класу, а також дослідив такі його характеристики, як чисельність, структура зайнятості, рівень урбанізації, освіта та національний склад.

Під терміном «робітничий клас» маю на увазі людей, які перейшли (або перебували в процесі переходу) від натурального сільського господарства чи ремісничо-торговельних професій, характерних для феодального суспільства, до сезонної або цілорічної роботи за наймом. Я навмисне дав максимально широке визначення, адже досліджував не статичний кінцевий стан, а динамічний розвиток, що супроводжувався безліччю перехідних — до чистої найманої праці — позицій, комбінацій обмежень

та заохочень, які різні групи українського суспільства зустрічали на своєму шляху перетворення на пролетаріат.

Наприкінці XVIII ст. в українській промисловості працювало близько 10 тисяч робітників. Переважна частина належала до кріпосного селянства, змушуваного до цієї роботи поміщиками, які зайнялися підприємництвом та заснували невеликі мануфактури в своїх маєтках. Станом на 1828 р. чисельність промислових робітників виросла до 14 тисяч, із яких 74% були кріпаками[1]. У попередньому розділі ми зауважили, що наймана праця продемонструвала вищу продуктивність, ніж праця кріпацька, а підприємства, на які торговельні капіталісти залучали вільну робочу силу, розвивалися швидше від напівфеодальних дворянських мануфактур. У 1861 р. вже ¾ робітників у промисловості були вільнонайманими, а більшість робітників-кріпаків, які досі працювали в цукровій галузі, також отримували певну платню. На цей час кількість індустріальних робітників становила, за різними оцінками, від 82 до 85 тисяч осіб[2].

Трьома головними джерелами, з яких поповнювався робітничий клас України після 1861 року, стали місцеве селянство, мігранти з сусідніх російських, польських і білоруських губерній та ремісники, чиї кустарні промисли та крамничну торгівлю звела нанівець конкуренція з масовим виробником. Серед вихідців із цих груп переважали українці, росіяни та євреї.

СЕЛЯНСТВО

Високі ціни, встановлені дворянством на землю, разом зі швидкими темпами природного приросту населення в сільській місцевості призвели до того, що наприкінці XIX ст. на одного

---

1 Історія робітничого класу УРСР: у 2 т. / гол. ред. Ф. Є. Лось. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1 — С. 59, 68.

2 *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К.: Державне видавництво України, 1958. — С. 13–15; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — Харків: Державне видавництво України, 1928. — С. 190–191.

українського селянина землі припадало менше, ніж у 1861 р.[3] У 1868–1902 рр. ціна на землю зростала в середньому на 5% щорічно. За ці роки середній селянський наділ у Східній Європі (разом з європейською частиною Російської імперії) зменшився на 10%, тоді як у Наддніпрянській Україні — на 30%. Хоча земельний голод у цілому по Україні був меншим, ніж у Росії, але водночас на Правобережжі «сільське перенаселення та злидні відчувалися найбільш гостро в усій Російській імперії»[4]. Зростання валового врожаю дорівнювало 2% на рік, але населення приростало швидшими темпами. Ба більше, чверть врожаю зернових ішла на експорт, з чого фінансувалася індустріалізація[5]. Виробництво зерна на душу населення в Україні було вищим, ніж у Німеччині, Росії чи Данії, трохи нижчим, ніж в Угорщині та Болгарії, але зі споживання зерна на душу населення Україна мала показники найгірші в Європі[6].

Селяни, які більше не могли прогодуватися зі своєї землі, мали дві альтернативи: знайти оплачувану роботу або емігрувати. Протягом 1896–1914 рр. понад 1,6 млн українських селян виїхало до Сибіру та Казахстану[7]. Але це суттєво не полегшило земельний голод і не покращило ситуацію на ринку праці, адже до 70% емігрантів не спромоглися облаштуватися на чужині та незабаром повернулися на батьківщину[8].

Найдоступнішою для селян була робота за наймом у великих капіталістичних господарствах. Ця робота містилася близько

---

3 *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна Спілка, Український робітничий інститут, 1927. — С. 66.

4 *Holubnychy V. S.* The Agrarian Revolution in Ukraine // Selected Works. Soviet Regional Economics / ed. I. S. Koropeckyj. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982. — P. 4.

5 Ibid. — P. 5.

6 *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — Milwaukee, Wisc.: Marquette University Press, 1958. — P. 51.

7 *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 65.

8 *Holubnychy V. S.* The Agrarian Revolution in Ukraine. — P. 5.

до домівки, та й селяни вже володіли необхідними навичками. Бурякові плантації та цукроварні Київської, Харківської й Подільської губерній ставали важливими сферами зайнятості протягом 70–100 днів на рік (кількість робочих днів залежала від розміру врожаю). Так, у 1911 р. збір врожаю та його переробка на цукор зайняли 98 днів, що дало тимчасову роботу 100 тисячам осіб. На гуральнях сезон тривав до 180 днів, а задіяно було близько 9 тисяч осіб. Ще 70 тисяч працювали на борошномельних заводах протягом 30–40 днів на рік. Сезонних робітників винаймали також для збирання тютюну і хмелю, стрижки овець, випалювання цегли, будівництва[9].

Але відхожі промисли вже не могли задовольнити потреби селян у роботі, коли земельний голод у північних губерніях посилився. Маси незаможних селян, чисельність яких щороку зростала, вирушали з Полтавської, Київської, Чернігівської, Подільської губерній до великих поміть степової зони та сусідніх російських регіонів (Область Війська Донського, Самарська, Саратовська, Оренбурзька губернії) і Бессарабської області, що межувала з Україною на південному заході. Чоловіки й незаміжні жінки вирядялися на заробітки відразу після Великодня та вирушали до певних містечок Півдня, де традиційно відбувався найм. Тут вони чекали на прикажчиків із поміщицьких садиб, які добирали людей для робіт на літо. Доля заробітчан була незавидною. Вони не знали, чи знайдуть роботу, а якщо знаходили — якою буде їхня зарплатня. Очікування найму протягом тижнів доводило їх до такого стану, що вони продавали свій одяг, крали їжу, спали на вулицях. До кінця століття заробітчани випрацювали певну самоорганізацію: потенційні трудові мігранти обирали свого представника, який заздалегідь їхав на Південь домовлятися про кількість робітників та розмір заробітної платні.

---

9 *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — *С.* 190; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Пролетарій, 1930. — *С.* 28; *Остапенко С. С.* Капіталізм на Україні // Червоний шлях. — 1924. — № 1–2. — *С.* 196; Історія робітничого класу УРСР: у 2 т. / гол. ред. Ф. Є. Лось. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — С. 76.

Тоді представник телеграфував додому, викликаючи необхідну кількість людей. Іноді ця система працювала, захищаючи інтереси сезонних робітників. Але часто вже на місці заробітчани під загрозою звільнення мусили погоджуватися на зменшення оплати, або їх обраховували, коли видавали зарплатню. Роботодавці та їхні прикажчики легко могли чинити так із найманими робітниками, адже поблизу завжди була велика кількість вільних робочих рук.

У той самий час інша група незаможного селянства прямувала до містечок та міст, щоб працювати там будівельниками, конюхами, прислугою в домах середнього та вищого класу. Ми мало знаємо про цю групу селян, які переживали урбанізацію; але можемо стверджувати, що рівень зарплатні та умови праці, укупі зі стійким прагненням повернутися до села, щоб там на зроблені заощадження придбати землю, спочатку знеохочували мігрантів від того, щоб оселитися в місті остаточно.

На щабель вище в ієрархії сфер зайнятості, доступних для селянина, стояла видобувна промисловість, у якій зарплатня була відносно високою, але умови праці — страхітливими. У 1870–1880-х рр. лише третина робітників південних шахт і рудників залишалася там на літні місяці, коли в сільському господарстві так були потрібні додаткові робочі руки. Станом на кінець 1890-х рр. частка тих, хто досі був пов'язаний із працею на землі, серед шахтарів Донбасу знизилася до 40%. У той самий час на рудниках Кривого Рога цей показник лишався вищим. Ще в 1906 р. вугільні оператори зменшували виробництво влітку, адже не могли втримати в цей період тих робітників, які мали хоч клаптик землі[10].

Селяни не поспішали остаточно переходити до повної зайнятості в промисловості з кількох міркувань. По-перше, багато з них розглядало роботу за наймом як тимчасове і вимушене

---

10 *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — Warsaw: Ukrainskyi Naukovyi Instytut, 1932. — S. 20–21; *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — К.: Видавництво АН УСРР, 1962. — С. 432; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1 — С. 189, 226.

заняття, яке дозволить врешті-решт накопичити грошей на купівлю землі та стати успішними господарями[11]. Зовсім не заохочувала до цього й гнітюча атмосфера на тогочасних фабриках, де за виробничим процесом слідкували наглядачі, а управителі «поводилися з робітниками, як з худобою»[12]. Попри загальний надлишок робочої сили, який спостерігався в Україні, вугільні оператори постійно жалілися на нестачу робітників та періодично вдавалися до використання праці в'язнів[13]. Селяни, які з покоління в покоління працювали лише при денному світлі та протягом року займалися різноманітною (відповідно до сезону) діяльністю, неохоче набували навички праці в тогочасному промисловому виробництві.

«А біжать вони, — свідчить джерело, — з підземного царства і з казарм панів гірничопромисловців тому, що в цьому їх спасіння. Мешканці пекла теж втікали б з своїх темниць, якби мали на те можливість <...> Умови праці й побуту робітників в Донбасі огидні, і умови ці, звичайно, створили і підтримують самі ж пани гірничопромисловці, тому що вони для них тимчасово вигідні»[14].

Більшість селян важко працювали та мало отримували. Некваліфікована праця на шахтах і заводах та праця в сільському господарстві оплачувалися майже однаково[15]. У поміщицькому маєтку дорослий чоловік-робітник отримував у середньому 183 рублі протягом року (1913 р.). У той самий час середня зарплатня в промисловості дорівнювала 229 рублів на рік, але суми дуже варіювалися залежно від галузі. У сфері торгівлі зарплатня некваліфікованого прикажчика сягала 100 рублів на рік і була меншою, ніж середній заробіток підлітка, зайнятого в сільському

---

11 *Слабченко М. Є.* До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. — 1927. — № 4. — С. 82.

12 *Феденко П. В.* Ісаак Мазепа в житті і в політиці // Наше слово. — 1973. — № 3. — С. 9.

13 *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — С. 8–9.

14 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 433.

15 *Голубничий В. С.* Робітництво // Енциклопедія українознавства: у 10 т. / гол. ред. В. М. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк: НТШ, 1973. — Т. 7. — С. 2533–2542.

господарстві (125 рублів на рік). На чинбарні середня зарплатня становила 216 рублів, на швацькій фабриці — 210 рублів. Шахтар у забої заробляв до 400 рублів, тоді як наземні робітники шахт, які працювали при рейкових візках або водовідливних насосах, отримували 197–211 рублів. Попервах більшість селян могла розраховувати лише на таку роботу — некваліфіковану та відносно низькооплачувану[16].

Сільськогосподарські робітники жили у рідних домівках і відповідно не мали сплачувати оренду або витрачати гроші на будівництво. Робітники нових підприємств, які поставали в степу, зазвичай займали шматок землі неподалік, де й споруджували примітивну землянку та висаджували город. Повністю зайнята в промисловості страта робітничого класу була найбільш урбанізованою: мешкала у фабричних бараках і блокованих будинках та закупала харчі у фабричних крамницях, витрачаючи значну частину своєї порівняно високої зарплати на перше й друге. Промислові робітники також потерпали від численних штрафів (за погану фабрикацію, пошкодження обладнання й інструментів, прогули і простій), які вираховували з їхньої зарплатні. Можна зробити висновок, що зовсім не зарплата так приваблювала селян, що вони покидали землю та влаштовувалися на роботу в промисловості. Насправді селяни не могли вижити, залишаючись на своїх земельних наділах, тому вирушали на пошуки робочого місця.

МІГРАНТИ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ РОСІЇ

Коли селянин шукав добре оплачувану роботу, найбільшою перешкодою була відсутність у нього кваліфікації. У випадку влаштування на фабрику (третій щабель в ієрархії найманої праці) від нього вимагали певних умінь, досвіду роботи та, як мінімум, — базового знання російської, мови виробничого спілкування в цеху. І хоч наприкінці XIX ст. нові підприємства з'являлися

16 *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 83; *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 245.

в Україні як гриби після дощу, вони повністю не задовольняли шалений попит на робочі місця, що існував унаслідок аграрного перенаселення та земельного голоду. Тим паче, що українські селяни поступалися в конкуренції за них робітникам-мігрантам з російських губерній та меншою мірою — з Польщі та Білорусі, які володіли необхідними навичками.

Ще задовго до скасування кріпосного права розвиток промисловості в російських губерніях підштовхував поміщиків звільняти селян від панщини та переводити на грошовий оброк. Поки російські кріпаки набували навичок промислового виробництва, українські — «на панщині пшеницю жали». А після 1861 р. поміщики в Україні набагато частіше, ніж їхні російські колеги, користалися пунктами в «Положенні», які дозволяли затримувати селян при роботі у своїх маєтках як тимчасово зобов'язаних. Через це конкурентоспроможність українських селян у боротьбі за робочі місця в промисловості була нижчою, ніж у російських[17].

У 1870–1880-х рр. нові промислові підприємства терміново потребували припливу кваліфікованої робочої сили і тому пропонували високу оплату праці. Левова частка цієї робочої сили прибувала з перенаселених аграрних районів Центральної Росії, ближчих до індустріалізованого Донбасу. Але згодом ситуація почала змінюватися: українці вже успішніше змагалися за робочі місця. Наприклад, у видобувній галузі в 1871 р. мігрантами з Росії були 82% робітників, у 1884 р. — 60%, у 1900 р. — 55%[18].

ЄВРЕЇ

В Україні ремісництво відіграло значно скромнішу роль у формуванні робітничого класу, ніж у випадку Західної Європи, адже під царською владою українські міста в економічному та

17 *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in twentieth Century Ukraine. — Oxford: MacMillan, 1985. — P. 16–17; *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — S. 8.

18 *Голубчний В. С.* Робітництво; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 27.

культурному планах занепали, а також втратили політичну автономію. Міста були передусім не осередками економічного зростання, а центрами адміністрації, воєнного контролю і транзитної торгівлі, у яких переважну частину населення становили військові, чиновники, купці та духовенство[19]. Крім того, більшість нових промислових підприємств кінця XIX ст. було збудовано у південних степах, на значній відстані від традиційних міських центрів.

До складу єврейської меншини в Україні входили досить численні страти ремісників та кустарів — потенційно чимале джерело поповнення робітничого класу. Але на перешкоді їхньому переходу до лав пролетаріату стали державна політика та національні упередження. У Західній Європі демократичні революції XVIII–XIX ст. знищили станову ієрархію феодалізму, що дозволило згодом скасувати й кастове становище євреїв — соціальної групи, членам якої дозволялося займатися лише певними професіями. У Російській імперії євреї залишалися кастою до революції 1905 року. Їх виключали з політичного процесу, обмежували в економічній та освітній діяльності, а також у виборі місця постійного проживання. Законодавчі та адміністративні заходи обмежувального характеру запроваджувалися на тлі антисемітських забобонів, що призводило до «варварського виключення» євреїв із соціального життя суспільства; апофеозом усього цього ставали періодичні хвилі погромів[20].

---

19 *Рибалка І. К., Турченко Ф. Х.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. — 1981. — № 11. — С. 30; *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — Б. м.: Прометей, 1946. — С. 110–111; *Herlihy P.* Ukrainian cities in the 19th century // Rethinking Ukrainian History — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 137–139.

20 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1981. — P. i.

Протягом останніх чотирьох десятиліть існування царського режиму становище євреїв погіршувалося[21].

Євреї мусили мешкати в межах смуги осілості — на території, яка охоплювала близько 20% європейської частини Російської імперії, у тому числі майже цілу Правобережну Україну. Ті з них, хто мешкав у містечках та працював прикажчиком на місцеву шляхту, після скасування кріпосного права в 1861 р. мали шукати собі іншу роботу[22]. При цьому євреї не могли оселятися в сільській місцевості, придбавати землю або капітал на селі та займатися торгівлею у недільні та святкові (для християн) дні, згідно з Тимчасовими правилами, запровадженими імператором Олександром III у 1882 р. та зміненими на ще суворіші у 1885 р. Як наслідок, євреї були скупчені в містах і містечках Правобережжя та не мали роботи. Обмеження, накладені в 1887, 1890 та 1891 рр. на доступ їх до вищої освіти, державних посад та певних професій, посилили зубожіння єврейської громади[23].

Згідно зі статистичними даними, зібраними міністерством фінансів у 1818 р., 12% єврейського населення Російської імперії були ремісниками або учнями ремісників[24]. У містах Литви, Польщі та Білорусі, де євреї становили більшість населення або принаймні найбільшу етнічну громаду, страти ремісників та найманих працівників були особливо численними. За переписом 1897 р. в українських губерніях нараховувалося 1,8 млн євреїв, із яких найманими працівниками були 268 тис. Остання цифра становила 14% від чисельності єврейської громади та 17% від загальної чисельності робітничого класу.

---

21 Ibid. — P. 52–53, 135, 143–145; *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972. — P. 221, 223, 227, 229, 251–252; *Dubnow S. M.* History of the Jews in Russia and Poland; [trans. I. Friedlaender]. — N.p.: n. p., 1975. — Vol. 2. — P. 348, 354, 386, 400; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — *С.* 235.

22 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 7.

23 *Dubnow S. M.* History of the Jews in Russia and Poland. — P. 312.

24 *Baron S.* The Russian Jew under Tsars and Soviets. — New York: MacMillan, 1964. — P. 97.

У випадку євреїв переходу до роботи за наймом перешкоджала зовсім не відсутність кваліфікації. Конкуренція з масовим промисловим виробником розорювала єврейські ремісничі майстерні та крамниці. Їхні господарі вже не мали змоги винаймати так багато одновірців, як раніше. Якщо на початку XIX ст. учень, який приходив у сферу ремесла чи торгівлі, мав усі шанси з часом відкрити власну справу, то наприкінці — радше міг залишитися на все життя найманим працівником. За відсутності достатньої кількості робочих місць у межах своїх громад молоді євреї мусили шукати роботу деінде.

Але вийти за межі своєї громади виявилося досить складною справою — через чинні для євреїв правові обмеження та антисемітизм, що його виявляли як промисловці, так і промислові робітники. Тому сотні тисяч євреїв обрали еміграцію з Російської імперії[25]. Ті, хто залишався в країні, були затиснуті в спільноті, що й далі урбанізувалася й убожіла, члени якої були обмежені у виборі фаху і часто не могли отримати роботу, хоч і володіли потрібними навичками. Дані перепису 1897 року вказують на те, що євреї таки долучилися до формування робітничого класу в Україні. Але значно більше єврейських ремісників могло би перетворитися на пролетарів, якби не державний та суспільний антисемітизм.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Між 1861 та 1897 рр. чисельність промислових робітників у дев'яти українських губерніях виросла з 85 тис. до 327 тис. осіб. При цьому темп приросту не був рівномірним. У 1870-х рр. взагалі було зафіксовано падіння абсолютної кількості промислового пролетаріату, що пояснювалося «пробуксовуванням» індустріалізації через нестачу місцевого капіталу та зменшення купівельної спроможності селян (див. таб. 2.1). У 1880-х рр. приплив західноєвропейського капіталу підштовхнув індустріалізацію

25 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 135.

та забезпечував зростання промислового виробництва і ринку праці аж до того часу, коли вибухнула Перша світова війна.

Відсутність даних за окремі роки ускладнює встановлення точної чисельності дореволюційного робітничого класу. У 1897 р. було проведено загальний перепис населення Російської імперії. Цей перепис був першим і останнім (наступний проводитиме в 1926 р. вже радянська влада), до того ж неповним і неточним. Урядова статистика поділяла населення за соціопрофесійними та становими категоріями, які часом проблематично співвіднести із робітничим класом, визначення якого я запропонував на початку цього розділу.

Я використовував наукові розвідки, в яких проаналізовано дані перепису 1897 р., звітів фабричних інспекцій (стосувалися лише великих промислових підприємств), досліджень робітничого персоналу, проведених промисловими синдикатами, загальноросійських сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 рр.

Таблиця 2.1. Промислові заводські робітники в Україні, 1861–1917 рр.[26]

Середня кількість у різні десятиліття, особи

1861–70	1871–80	1881–90	1890–1900
142 604	130 391	170 442	259 131

Кількість в окремі роки, тис. осіб

1901	360,2	**1907**	431,3	**1913**	631,6
1902	354,7	**1908**	449,5	**1914**	631,4
1903	370,7	**1909**	441,7	**1915**	635,3
1904	372,4	**1910**	481	**1916**	812,5
1905	371	**1911**	513,4	**1917**	893
1906	418	**1912**	549,4		

26 *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — S. 11.

Перепис 1897 р. нарахував 5 719 499 економічно самостійних осіб (4 679 310 чоловіків та 1 040 189 жінок) у 9 губерніях із загальною кількістю населення 23 430 437 осіб. Кількість найманих робітників дорівнювала приблизно 1,48 млн осіб, з яких 425 тис. були зайняті на фабриках та заводах, у торгівлі й транспорті, така сама кількість — у сільському, лісовому, рибному, мисливському господарстві та дрібних сільських промислах, 582 тис. працювали слугами, наймитами, чорноробами[27]. Половина представників першої категорії (промислові, торговельні, транспортні робітники) проживали на півдні України, друга половина була рівномірно розподілена між Право- та Лівобережжям[28].

Таблиця 2.2. Наймані робітники в Україні, 1897–1917 рр.[29]

	1897	1913	1917
Загальна кількість населення	23 430 437	33 000 000	31 214 500
Наймані робітники	1 480 000	3 000 000	3 612 000
з них: у промисловості	327 400	631 600	893 000
у сільському господарстві	425 413	1 500 000	1 200 000

Таблиця 2.2 демонструє властивий періоду 1897–1917 рр. тренд — зростання кількості робітників за наймом на постійній або сезонній основі. Якщо сприймати цифри перепису 1897 року буквально, то виходить, що кількість найманих робітників до

27 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 125.

28 *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — S. 11–12.

29 *Рибалка І. К., Турченко Ф. Х.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 30; *Рубач М. А.* Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 31; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 348; *Гольдельман С.* Про умови господарської відбудови України // Нова Україна. — 30 травня 1922. — С. 21; Історія Української РСР / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — С. 602.

1917 р. виросла з 1,5 до 3,6 млн. Але звернімо увагу на той факт, що перепис проводився взимку, а саме в січні, отже, було недораховано багатьох сезонних працівників в аграрному секторі. За оцінками Михайла Аврамовича Рубача та інших радянських дослідників, станом на кінець XIX ст. кількість сільськогосподарського пролетаріату в розпал збиральної кампанії могла сягати близько 2 млн осіб[30]. Така ж оцінка підтверджується ретроспективною екстраполяцією даних перепису 1917 р. — щодо кількості сільськогосподарського пролетаріату та співвідношення всередині нього між постійними й сезонними робітниками.

За підрахунками двох тогочасних демографів, у 1917 р. в сільському господарстві за наймом працювало 1,2 млн осіб, із них 394 тис. — на постійній основі. Відповідно співвідношення постійних робітників до сезонних становило приблизно 1:2[31]. Врахувавши той факт, що протягом двадцяти передреволюційних років великі аграрні господарства поступово механізувалися, можемо припустити, що в 1897 р. ця пропорція коливалась у межах 1:3–1:4. Більшість із зафіксованих переписом 425 413 сільських пролетарів, безумовно, працювали протягом усього року, адже в січні потреба в сезонних робітниках є мінімальною. Таким чином, реальна загальна кількість найманих працівників в аграрному секторі була в 4 або 5 разів вищою — від 1,7 до 2,2 млн осіб. Якщо цю цифру поставити на місце офіційних даних, то простежується перша питома тенденція в еволюції робітничого класу: зменшення кількості сільськогосподарського пролетаріату (1897 — 2 млн, 1913 — 1,5 млн, 1917 — 1,2 млн). Водночас співвідношення постійних та сезонних робітників у сільському господарстві змінилося з 1:4 або 1:3 до 1:2 станом на 1917 р.

До промислового пролетаріату зараховуємо робітників підприємств із кількістю працівників від 15 (за наявності машин)

---

30 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 359; Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.]. — Т. 4. — С. 25; *Рубач М. А.* Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 31.

31 *Рибалка І. К., Турченко Ф. Х.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 24.

або 30 (за відсутності машин) осіб. Чисельність промислового пролетаріату в зазначений період виросла з 327 тис. до 893 тис. Його зростання було стабільним, а особливо пришвидшилося протягом 1915–1917 рр. Базовими галузями української промисловості були харчова, видобувна, металургійна та машинобудівна. У 1913 р. в цих галузях виробляли 90,5% ВВП (гірнича справа — 43,9%, харчова промисловість — 36,2%, металургія та машинобудування — 10,4%), працювало 86,7% промислового пролетаріату (гірнича справа — 48,7%, харчова промисловість — 27,9%, металургія та машинобудування — 10,1%)[32].

Ці галузі промисловості працювали на експорт, тому залежали від міжнародного ринку. Обсяг виробництва в гірничій, сталеливарній, машинобудівній та харчовій промисловостях коливався відповідно до циклів рецесії та підйому світової економіки, що повторювалися приблизно кожні 10 років. Різке падіння цін на кам'яне вугілля, сталь та цукор під час європейської економічної кризи 1900–1903 рр. змушувало промисловців України скорочувати виробництво та звільняти робітників. З початком російсько-японської війни урядові замовлення пожвавили економіку, але нові потрясіння та обережність європейських інвесторів, спричинені революцією 1905 року, відтермінували підйом економіки до 1907 р.[33]

Та щойно економіка відновилася після кризи 1900 р., у США та Західній Європі вже знову почалася рецесія. Найнижча фаза у Європі припала на початок 1909 р., тоді як у Російській імперії спад тривав до кінця року — зменшувалося виробництво вугілля, чавуну, сталі, тобто головних продуктів української промисловості[34].

Нерівномірність економічного зростання позначалася на темпах зростання чисельності робітничого класу в довоєнний період (див. таб. 2.1). Через високу залежність економіки від світового ринку міжнародні цикли рецесій та підйомів мали

32 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 334.

33 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 314, 338.

34 Там само. — С. 380.

на Україну сильніший вплив, ніж на країни з розвиненим внутрішнім ринком.

У передвоєнні роки зайнятість робітничого класу загалом поліпшилася. Ця тенденція випливала із заміни в промисловості некваліфікованої ручної праці машинною. Кваліфікованому працівникові треба було більше платити, але, з іншого боку, зменшення плинності кадрів було вигідним роботодавцеві. Це так само сприяло зростанню ефективності та рівномірності виробництва[35].

На додачу до цього, столипінська земельна реформа, проведена в листопаді 1906 р., спричинила появу на селі значних трудових резервів. Реформа відкрила шлях до ліквідації колективної власності сільських товариств (общин) на землю, що давало селянам можливість або об'єднати свої земельні ділянки у приватновласницький відруб, або продати їх багатшим сусідам та виїхати назавжди на заробітки. Багатьом селянам не вистачало ані землі, ані тягол, ані господарського реманенту, щоб навіть претендувати на успішне фермерство, тому на селі після 1906 р. прискорилася соціальна диференціація: заможні та середні селяни зміцнювали своє становище, а незаможні — втрачали свої невеличкі наділи. У такий спосіб столипінська реформа збільшила обсяг резервної робочої сили, призвівши до появи великої кількості сільських мешканців, які не мали власної землі та мусили влаштовуватися на постійну роботу[36].

Станом на кінець XIX ст. середня зарплата промислового робітника в Україні була на 40% вищою, ніж у Росії. Це стимулювало міграцію з російських губерній до індустріального Півдня у 1880–1890-х рр. Після 1900 р., навпаки, російські зарплати в промисловості перевищували українські на 12%[37]. Потік мігрантів вичерпався, і в місцевих з'явилися кращі шанси влаштуватися на роботу.

---

35 Там само. — С. 431.

36 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 348, 357.

37 *Голубничий В. С.* Робітництво. — С. 2533–2542.

Таблиця 2.3. Промисловий пролетаріат в Україні, тис. осіб (1910–1917 рр.)[38]

	1910	1913	1917
Важка промисловість	**288,2**	**440,1**	**636,2**
у тому числі: Вугілля	110,2	168,4	280,3
Чорна металургія	44,5	71,7	114,1
Залізна руда та кам'яна сіль	14,6	27,5	23,2
Металообробка та машинобудування	47,7	67,1	98,4
Хімікати	9,1	10,1	16
Силікати	27,8	39,4	28,2
Локомотиви і вагони	34,3	55,9	76
Легка промисловість	**187**	**215,3**	**256,9**
у тому числі: Цукор	110,7	126,3	142,7
Борошно	10,2	11	10,6
Текстиль	13,5	14,1	13,8
Друк	5,8	6,8	4,7
Дерев'яні вироби	18,7	24,1	21,8
Разом	**474,2**	**655,4**	**893,1**

У металообробці та машинобудуванні станом на 1914 р. усього 5,8% робітників працювали на сезонній основі. У виробництві чавуну та сталі, що слугували сировиною для означених галузей, частка сезонних робітників була вищою — 21,7% у тому ж 1914 р.[39] Умови праці в гірничій галузі знеохочували лишатися в ній надовго, тому кількість тимчасових робітників лишалася високою навіть у роки підвищеного попиту на кам'яне вугілля та залізну руду[40]. Сезонний характер сільськогосподарського

38 *Рубач М. А.* Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 29.

39 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 354.

40 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 432.

виробництва унеможливлював цілорічну зайнятість для більшої частини робітників харчової промисловості. Утім, і в цій галузі у передвоєнні роки механізація сприяла підвищенню частки повноцінно зайнятих.

У таблиці 2.3 відображено розподіл пролетаріату за різними галузями важкої та легкої промисловості в 1910, 1913 і 1917 рр. У період економічного піднесення 1910–1913 рр. чисельність робочої сили, задіяної у важкій та легкій промисловості, зростала з разючою швидкістю. Кількість шахтарів, які були найбільшою професійною групою у важкій промисловості, підскочила з 110 200 (1910) до 168 100 (1913) осіб. За шахтарями слідували сталевари, металісти, машинобудівники. У легкій промисловості напередодні Першої світової війни було зайнято 215 300 осіб, причому більше половини працювало на цукроварнях. Будь-яка інша галузь легкої промисловості не витримувала жодного порівняння з цукровою.

У воєнні роки чисельність промислового робітничого класу виросла з 655 400 (1913) до 893 100 (1917) осіб. Якщо у важкій промисловості спостерігалося зростання виробництва (за винятком видобутку залізної руди, силікатів і солі), у легкій — помітно збільшилося тільки число робітників цукрової галузі. Кількість робітників деревообробної промисловості ледь зросла, а кількість найманих робітників на борошномельних заводах, текстильних фабриках і друкарнях взагалі впала. Під час війни зменшилися обсяги будівництва, а з 400 тис. будівельників (1913) залишилося 300 тис. (1917)[41]. Перед війною на залізниці постійно працювало близько 120 тис. робітників і службовців, а 70 тис. поденників прокладали нові лінії. Під час війни кількість постійних робітників залишилася практично без змін. Михайло Рубач припускає, що в 1917 р. російська залізниця давала роботу 121 тис. осіб[42].

---

41 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 13–14.

42 *Рубач М. А.* Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 35. Оцінки варіюються, див. також: *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 426; *Остапенко С. С.* Капіталізм на Україні. — С. 201.

Зі вступом Російської імперії у війну держава почала дедалі більше втручатися в роботу промисловості, відтісняючи на внутрішньому ринку приватний капітал. Інвестиції та всі доступні трудові резерви перетікали у воєнно-промисловий комплекс. Такі заходи зміцнювали обороноздатність імперії, але в довготерміновій перспективі здійснювали деструктивний вплив на економіку. Сотні тисяч працездатних чоловіків загинули на фронті. Виробництво було підпорядковано потребам війни, тому, попри приголомшливі кількісні показники, лише мала дещиця спрямовувалася (якщо взагалі спрямовувалася) на оновлення підвалин економічного розвитку — робочої сили та основного капіталу. Окремі галузі промисловості мусили виконати військові замовлення, тому тут використовували основний капітал без заміщення, сподіваючись на те, що у супротивника відповідні галузі зазнають колапсу швидше. Іншим галузям народного господарства, які не мали воєнного значення, хронічно не вистачало сировини, палива та робочої сили. Загальна площа розораних земель скоротилася за роки війни на 20%.

Найсерйозніша частина боротьби воюючих коаліцій відбувалася поза фронтами: це було змагання, чия економіка виснажиться першою. Варто пам'ятати, що за своїм промисловим потенціалом Російська імперія була найслабшою серед великих держав. У погоні за Німецькою імперією, яка розвинула шалені темпи виробництва воєнної продукції, Росія розтрачувала основний капітал; внаслідок цього в 1916 та 1917 рр. наступ російської армії провадився проти краще озброєного, одягненого та нагодованого противника. Величезні людські втрати та занепад промисловості підводили Російську імперію до військової поразки та революції[43].

Усього до Імператорської армії російський уряд мобілізував більше 15 млн осіб. У Наддніпрянській Україні було призвано близько половини дорослого чоловічого населення (4 млн осіб).

---

43 *Koshiw J. V.* The number of people, proletarians and industrial workers in the Russian Empire on the eve of the February Revolution. — Mimeographed, April 1983. — P. 9.

Мобілізація вдарила передусім по господарствах незаможних селян, продуктивність яких напряму залежала від кількості робочих рук у родині. Заможніші селяни мали сільськогосподарські машини, коней та назагал численніші родини, ніж бідні, тому не так постраждали від призовів. Крім цього, забезпечені селяни мали змогу винаймати розорених як батраків та використовувати працю військовополонених, яких надсилав уряд[44].

Допоки уряд не почав роздавати броню зайнятим у воєнно-промисловому комплексі, чималу кількість робітників призвали до армії. Так, під першу хвилю мобілізації 1914 року в Україні потрапили 40% донбаських шахтарів, 30% робітників великих ливарень, 17% металістів[45]. На місце мобілізованих пролетарів приходили некваліфіковані новачки із сільської місцевості, жінки та підлітки, біженці, військовополонені та мігранти із Середньої Азії[46]. Призов також став засобом для зміцнення трудової дисципліни: досить часто мобілізовані робітники важливих для війни галузей промисловості проходили базову військову підготовку та поверталися на своє робоче місце. Так, у 1916 р. призовники та військовополонені становили 45% від загальної кількості робітників металургійних підприємств України (в абсолютних показниках — відповідно 31 тис. та 16 тис. зі 104 тис.). На початок 1917 р. дві треті з 291 тис. робітників вугільних та соляних шахт, залізних та марганцевих рудників були призовниками або бранцями[47].

До війни жіноча праця використовувалася здебільшого в аграрній, текстильній та хімічній промисловості. Жінки становили майже половину робочої сили в тютюновій галузі та 1/5 — у виробництві текстилю. У передвоєнні роки питома вага жінок у промисловості постійно зростала. На підприємствах,

---

44 *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 89.

45 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 12.

46 *Sadovsky V. V.* Pratsia v USSR. — S. 35–36; *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 88–89.

47 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 558.

які перевірялися урядовою фабричною інспекцією, працювало 13% жінок у 1901 р., 16% — у 1907 р., 18% (58 тис. осіб) — у 1914 р.[48] Кількість дорослих жінок та дівчат на фабриках і заводах України виросла до 103 тис. станом на 1916 р. Більше жінок почало працювати в гірничій промисловості, де до війни їх було обмаль. Протягом 1913–1916 рр. кількість робітниць на вугільних шахтах збільшилася з 1,6% до 4,5% (в абсолютних показниках це 2 400 та 12 400), на залізних рудниках — з 0,05% до 4,5%[49]. Загалом частка дорослих жінок-робітниць у промисловості виросла з 7,2% (1914) до 16,2% (1917)[50].

У роки війни показники продуктивності праці впали через використання менш кваліфікованої та примусової праці. Ця ситуація нагадувала становище в промисловості до 1861 р., коли кріпосні селяни були менш продуктивними, ніж вільнонаймані робітники. Новітнє зниження продуктивності праці та розтрата основного капіталу сприяли зростанню чисельності пролетаріату[51]. У важкій промисловості за 1913–1917 рр. кількість робітників зросла на 57%. При цьому зростання відбувалося здебільшого на підприємствах, контрольованих державою, а на приватних, навпаки, робітників стало менше[52].

Михайло Рубач звів докупи відомості про найманих робітників у 9 українських губерніях станом на січень 1917 р. Таблиця 2.4 охоплює постійних і сезонних робітників аграрного сектору, промисловості, дрібних і кустарних виробництв (менше 15 працівників за наявності машин або менше 30 працівників за їхньої відсутності), транспорту, торгівлі, будівництва та прислугу. Між іншими рубриками бачимо 700 тис. робітників

48 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 347.

49 Там само. — Т. 1. — С. 432.

50 Там само. — Т. 2. — С. 13.

51 *Koshiw J. V.* The number of people, proletarians and industrial workers in the Russian Empire on the eve of the February Revolution. — P. 9.

52 Ibid. — P. 8.

дрібних підприємств, розпорошених по всій країні, та 365 тис. слуг і служниць. Про ці групи робітничого класу ми майже нічого не знаємо[53].

Таблиця 2.4. Наймані робітники в Україні станом на січень 1917 р., тис. осіб[54]

Сільськогосподарський пролетаріат	1 200
Промисловий пролетаріат	893
Залізничники	121
Робітники дрібних підприємств у містах	230
Робітники дрібних підприємств у селах	444
Будівельники	300
Прислуга	365
Торгівля й міський транспорт	59
Усього	**3 612**

Станом на 1917 р. у Наддніпрянській Україні нараховувалося 3,6 млн найманих робітників — 12% населення. Разом із їхніми утриманцями чисельність робітничого класу (в широкому розумінні цього терміну) сягала 6,51 млн осіб — 21% населення. У населених пунктах, що офіційно мали статус міста або містечка, проживало менше чверті робітничого класу[55]. Загалом у Російській імперії найманою працею заробляли собі на життя близько 18 631 000 чоловіків та жінок (січень 1917 р.). Частка України в загальноросійському пролетаріаті дорівнювала 19%[56].

---

53 Про склад робітників малих підприємств див.: *Остапенко С. С.* Капіталізм на Україні // Червоний шлях. — 1924. — № 1–2.

54 *Рубач М. А.* Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — С. 35.

55 *Рибалка І. К., Турченко Ф. Х.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. — С. 30.

56 *Гапоненко Л. С.* Рабочий класс России в 1917 году. — Москва: Наука, 1970. — С. 72.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД

Таблиця 2.5. Національний склад робітничого класу в Україні, 1897 р.[57]

		Питома вага, %		
Сфера зайнятості	**Загальна чисельність осіб**	**українців**	**росіян**	**євреїв**
Гірнича справа	31 115	30	61,8	2
Металургія	102 314	38,8	35	16
Хімічна промисловість	27 448	47,3	27,7	15,8
Текстиль	43 154	57,2	18,6	17,6
Деревообробна промисловість	78 177	37,9	27,7	22,6
Друк	11 388	12,9	29,6	51,9
Інші промислові товари	5 344	10,9	28,3	48
Разом	**298 910**	**38**	**32,5**	**18,4**
Швейна промисловість	229 045	39,3	17	39,2
Лісове господарство	11 605	30,7	44,6	9,5
Переробка продуктів тваринництва	20 646	35,6	26	31,5
Харчова промисловість	60 011	38,5	29,5	26,5
Виробництво алкоголю й тютюну	32 341	16,8	11,1	18,6
Разом	**124 603**	**31,7**	**25,5**	**23,8**
Будівництво	110 603	38	42	11,9
Транспорт та комунікації	120 476	36,4	41,1	13,1
Поденники та слуги	676 026	52,1	26,3	9,6
Усі категорії	1 559 663	43,7	28,3	17,2

Станом на 1897 р. етнічні українці становили 72,6% населення 9 губерній — трохи більше 17 млн із 23,4 млн. Поруч із

57 Ibid. — P. 39.

ними проживали 2,8 млн росіян (11,8%), 1,9 млн євреїв (8,1%) та 1,75 млн представників інших національностей (7,5%)[58].

Дані про національний склад пролетаріату різняться через те, що дослідники по-різному групували та інтерпретували соціопрофесійні категорії перепису 1897 року. Богдан Кравченко наводить такі цифри: 44% українців, 28% росіян, 17% євреїв, 11% представників інших національностей. Розподіл головних національних груп за секторами економіки був нерівномірним (див. таб. 2.5). Серед поденників та слуг, що становили 43% пролетаріату, українців було 52,1%, росіян — 26,3%, євреїв — 9,6%. У гірничодобувній та обробній промисловості (19% пролетаріату) українці становили 38%, росіяни — 32,5%, євреї — 18,4%. У швейній промисловості (14,7% пролетаріату) працювала приблизно однакова кількість українців та євреїв — відповідно 39,2% та 39,3%. У будівельній сфері найбільше працювало росіян (42%), потім українців (38%) та євреїв (11,9%). У сфері транспорту й зв'язку співвідношення національних груп було практично таким самим.

За підрахунками Ісаака Мазепи, які суттєво відрізняються від наведених вище, українці становили 73% пролетаріату України, 50% робітників у промисловості, торгівлі й на транспорті, 80% поденників та слуг, 88% батраків. Зі свого боку Микола Порш визначив частку етнічних українців у різних секторах економіки таким чином: 32,4% на великих фабриках і заводах, 33,8% на шахтах і рудниках, 37,8% на забудовах, 41,5% на залізницях[59].

Попри розходження в цифрах простежуються чіткі закономірності. Станом на 1897 р. українці порівняно зі своєю питомою вагою у робітничому класі були недопредставлені в гірничодобувній та важкій промисловості, за винятком криворізьких рудників. Серед прислуги та сільськогосподарських робітників українці, навпаки, були представлені надмірно. Російський пролетаріат був сконцентрований у важкій промисловості Півдня,

58 *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution // Canadian Association of Slavists Annual Conference. — Fredricton, N. B., 1977. — P. 2.

59 *Голубничий В. С.* Робітництво. — С. 2533–2542.

а єврейські робітники, дві треті з яких мешкали на Правобережжі, входили здебільшого до ремісничого пролетаріату, зайнятого на невеликих підприємствах. Поденники та слуги, безумовно, належали до найбільш упослідженої страти робітничого класу — за рівнем зарплати, гарантіями зайнятості та престижністю роботи. За даними Богдана Кравченка (таб. 2.5), більше половини пролетарів-українців були саме поденниками або слугами. Серед російського та єврейського пролетаріату частка представників цих професій дорівнювала відповідно 40% та 24%[60].

Етнічні українці становили переважну частину селянства — 84%. За переписом 1897 року 93,1% українців були селянами. Тоді як більшість правлячих класів належала до національних меншин. Серед дворян нараховувалося 50,2% росіян, 26,2% українців та 20,2% поляків, серед чиновників, представників вільних професій та рантьє — 37,5% росіян, 30,9% українців, 15,8% євреїв, 15,8% представників інших національностей. У сфері торгівлі більшість становили євреї (62,2%), за ними слідували росіяни (17,4%), українці (13,1%) та представники інших національностей (7,3%)[61].

За словами Богдана Кравченка: «Національні меншини в Україні були "меншинами" лише в суто математичному значенні цього слова. Якщо вимірювати їхню суспільну вагу, то меншини займали в суспільстві домінуючу позицію. Якщо розглядати суспільний поділ праці, то промисловість, торгівля, культура, адміністрація, військо були переважно в неукраїнських руках. Українське дворянство, яке займалося підприємництвом або просто проживало спадок, купецтво та міщанство, духовенство,

60 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 436; *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution; *Христюк П. О.* Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: у 4 т. — Відень: Український соціологічний інститут, 1921. — Т. 4 — С. 4; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 21.

61 *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — Tables VII, X, XI, XIX.

державні службовці, представники вільних професій та загалом інтелігенція — уся разом так звана "еліта" української нації нараховувала 1,3% від загальної чисельності українців. А з російського населення України більше 12% можна зарахувати до прошарку еліти, якщо використовувати наведене вище визначення, нехай і досить широке»[62].

УРБАНІЗАЦІЯ

Станом на 1897 р. в Україні рівень урбанізації дорівнював 13%, що перевищувало середній по європейській частині Росії (10%)[63]. При цьому в містах України росіяни становили 34%, українці — 30%, євреї — 27%. У найбільшому місті, Одесі, населення якої сягнуло в рік перепису 404 тисяч осіб, лише 9% жителів були етнічними українцями. Серед 248 тисяч киян налічувалося 22% українців, серед 174 тисяч харків'ян — 25%, а серед 113 тисяч мешканців Катеринослава (потім Дніпропетровськ, тепер Дніпро) — лише 12%. Єдиним містом, де кількість жителів перевищувала 50 тисяч, а українці становили більшість, була Полтава (57%). Спостерігаємо таку закономірність: зі зменшенням розмірів міста збільшувалася частка українців у його населенні[64].

Протягом 1897–1917 рр. населення великих міст швидко зростало, водночас виникали нові міста, на які перетворилася низка сіл індустріалізованого Півдня. Перепис населення в Києві, проведений у вересні 1917 р., зафіксував те, що «прискорення

---

62 Ibid. — P. 16, 22. Див. також: *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 21.

63 *Boshyk G. Y.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — Ph. D. Thesis. — Oxford University, 1981. — P. 12–13.

64 *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — *P.* 4; *Guthier S.* Ukrainian Cities during the Revolution and Interwar Era. — University of Michigan: mimeographed // Rethinking Ukrainian History / I. Rudnycky and J. P. Himka eds. // Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 157–180; *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 74.

урбанізації до революції не супроводжувалося помітним посиленням українського елементу в містах»[65]. За два передреволюційні десятиліття питома вага українців у Києві взагалі впала — з 22% до 16%. У той самий час кількість росіян серед киян подвоїлась, а євреїв — збільшилася втричі. На думку Стівена Ґутьєра, це пояснюється невисоким рівнем міграції до Києва з навколишніх сіл, а також «наступом русифікації на українську меншину в містах». Ще однією причиною таких змін була неконкурентоспроможність дрібних підприємств порівняно з масовим виробником. Розорені євреї покидали містечка та перебиралися до Києва й інших великих міст.

Однак Микола Василенко, який брав участь у складанні списків виборців у Харкові 1917 р., зауважив, що національна самоідентифікація, зафіксована в переписах, не відповідала реальному становищу. На його думку, не було підстав, як це зазвичай робили, стверджувати про незворотність русифікації міського населення України. «Звичайно, обрусіння пустило найглибше коріння по містах, але воно, власне, тільки торкнулось до певної міри мови, звичаїв і иньших національних відмін, але зовсім знищити до щенту національні різниці воно не могло»[66].

За загальним показником урбанізованості Україна випереджала Росію, але рівень урбанізації робітничого класу тут був, навпаки, нижчим. Відповідно до статистичних відомостей 1902 р., менше третини (29,5%) промислового пролетаріату українських губерній мешкало в містах. На Півдні частка пролетарів-містян була вищою — 49,3%. Тоді як у російських губерніях рівень урбанізації промислового пролетаріату досяг 69,3%, а в Центрально-промисловому районі — 53,3%[67]. Утім, офіційні цифри були досить оманливими, адже державна перекваліфікація сіл у міста не встигала за фактичним збільшенням населення. Населені

---

65 *Guthier S.* Ukrainian Cities during the Revolution and Interwar Era. — P. 159.

66 Робітнича газета. — 20 червня 1917. — С. 2.

67 *Мазепа І. П.* Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини недозрілости сил української революції. — С. 9; *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — P. 18.

пункти, які з'являлися біля промислових підприємств Півдня та мали статус села, швидко розросталися та залишали позаду за кількістю жителів офіційно визнані міста. Станом на 1913 р. у шахтарських селах Донбасу мешкало 374 тис. осіб. У селі Юзівка (сучасний Донецьк), скажімо, нараховувалося 55 тис. мешканців, тут функціонували декілька банків, торговельних компаній і шкіл[68].

Але не можна заперечувати, що загальний рівень урбанізації українських робітників був нижчим, ніж у їхніх російських колег. Такий стан речей пояснювався особливостями промислового розвитку України у період існування кріпосного права (розміщення фабрик у сільській місцевості, переважання аграрної промисловості, довше перебування селян у статусі тимчасово зобов'язаних після 1861 р.) та в пореформену добу. Тоді нові заводи виникали в степовій зоні, неподалік від покладів корисних копалин, але на значній відстані від старих міст. У губернських столицях — Києві, Харкові та Херсоні — мешкала менша частка пролетаріату, ніж у Москві, Санкт-Петербурзі та Варшаві[69].

ПИСЬМЕННІСТЬ

У роки після революції 1648 року більшість мешканців України були письменними («усі вони, крім небагатьох, уміють читати <...> навіть більшість їхніх жінок і дочок»[70]). За відомостями перепису, проведеного в 7 полках Гетьманщини в 1740 та 1748 рр., одна школа припадала на 740 душ населення, а всього 866 шкіл значилося на 1034 села. Минуло століття, і за результатами локальних переписів 1866 та 1874 рр. рівень письменності в містах

---

68 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Ч. 2. — С. 432.

69 Там само. — С. 438. Див. також: *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — S. 12; *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 87; *Ларін М.* Як не треба писати історію // Літопис революції. — 1928. — № 6. — С. 322. М. Ларін оспорює висновки В. Сухино-Хоменка, стверджуючи, що в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді (Кіровограді) проживало 91,9% пролетарів Херсонської губернії.

70 *Халебський П.* Подорож патріарха Макарія // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 119.

України коливався в межах 33–50% серед чоловіків та 27–40% серед жінок[71]. Якщо серед російських новобранців 1875 р. питома вага письменних дорівнювала 20%, то серед українських — 3,7%[72]. Станом на 1897 р. лише 18,8% населення України вміли читати і писати, тоді як у європейській частині Росії рівень письменності сягав 23,2%. А власне серед етнічних українців письменних було 13% — найнижчий показник серед усіх національностей імперії, охоплених загальним переписом 1897 року[73].

Серед чоловіків-українців володіли грамотою 22,2%, а поміж українок — усього 3,5%. При цьому серед росіян в українських губерніях загальний рівень письменності дорівнював 26,8% (35,5% у чоловіків, 17,3% у жінок). Дещо вищим за середній був рівень письменності українців у Катеринославській та Харківській (по 14%), Херсонській губерніях (15%), а також у межах кордонів колишньої Гетьманщини — на Полтавщині (14%) й Чернігівщині (16%). У правобережних Подільській та Волинській губерніях показник був найнижчим — відповідно 11% та 9%[74].

У рік перепису половина індустріальних робітників України володіла грамотою; загалом рівень письменності в середовищі промислового пролетаріату (50,8%) перевищував цей показник для жителів офіційно визнаних міст. У цьому «загоні» робітничого класу рівень письменності сягав максимальних показників у мегаполісах: Києві (62,3%), Харкові (62,6%), Одесі (59%)[75].

Серед представників окремих професій рівень грамотності зростав завдяки вимогам виробничого процесу, покращенню умов праці та зменшенню робочого дня: письменними були

---

71 *Голубничий В. С.* Робітництво. — С. 2533–2542.

72 *Драгоманов М. П.* Вибрані твори / гол. ред. П. Богацький // Прага–Нью-Йорк: Українські поступові товариства в Америці, 1937. — С. 22.

73 *Порш М. В.* Про автономію. — С. 71–73.

74 *Krawchenko B.* Aspects of the Social Structure of Ukraine before the Revolution. — *P.* 13; *Порш М. В.* Про автономію. — С. 71–73.

75 *Порш М. В.* Робітництво України. Висновки з праці про українську економіку і робітництво // Записки НТШ. — 1913. — Кн. 12. — С. 142.

87,4% друкарів, 66,7% металістів, 53,9% будівельників та 33,5% шахтарів.

Робітники-українці були зосереджені в секторах агропромислового комплексу та хатньої прислуги, на дрібних підприємствах та в нижніх стратах промислового пролетаріату; українці були найменш грамотною нацією робітничого класу. Наприклад, у Київській губернії рівень письменності серед російських пролетарів був удвічі вищим, ніж серед українських — відповідно 45% та 23%. У Подільській губернії співвідношення було приблизно таким самим (40% та 18%), а на Волині освічені робітники траплялися серед росіян в 4 рази частіше, ніж серед українців (37% та 9%). Водночас на індустріалізованому Півдні розрив між представниками цих національностей у рівні освіченості був нижчим[76].

Індустріалізація сприяла повторному поширенню письменності, але українцям давалася взнаки довготривала державна політика русифікації. Ще 1720 р. цар заборонив видавати в Гетьманщині книжки, за винятком передруків церковної літератури, але й останні мали бути відкориговані таким чином, щоб не відрізнятися від російського варіанту церковнослов'янської мови[77]. 1804 року імператор Олександр I визначив українську як зіпсований діалект російської та заборонив її в школах як мову викладання або окремий шкільний предмет[78]. 1876 року Олександр II підписав сумнозвісний Емський указ, поставивши поза законом будь-які публікації українською мовою, окрім красного письменства, та навіть публічне виконання народних пісень (доходило до того, що українські народні пісні виконувалися, щоб обійти закон, у французькому перекладі)[79]. У жовтні 1881 р. Міністерство внутрішніх справ додало до указу пункт про заборону «облаштування малоросійського театру та формування

76 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2 — С. 146; *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 19; *Шаповал М. Ю.* Соціологія українського відродження. — С. 18.

77 *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 22.

78 *Порш М. В.* Про автономію. — С. 71.

79 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2 — С. 161.

труп». 1892 року службовці Петербурзького цензурного комітету отримали розпорядження з особливою суворістю розглядати всі твори українською мовою і за найменшої нагоди не пропускати їх «в цілях чисто державних»[80]. Заборони на використання української мови скасовано 1905 року, наче лише для того, щоб уже 1906 року більша їх частина неофіційно була поновлена в рамках загального наступу царату на досягнення Першої російської революції.

Ці закони мали убезпечити селянство від революційних ідей та запобігти поширенню на західних окраїнах імперії сепаратистських настроїв. Недопущення української мови в сферу освіти призводило до неосвіченості селянства; заборони публікацій, театральних та інших культурних заходів рідною мовою не давали радикальній інтелігенції наблизитися до селянства. За умов домінування російської мови та культури в міському житті й промисловості подібні заходи спричиняли асиміляцію соціально мобільних українців серед титульної нації.

Підіймаючись на соціальному ліфті, отримуючи освіту та урбанізуючись, українець поривав зі своєю селянською нацією. Українська культура була культурою села і в багатьох міських жителів асоціювалася з відсталістю й відрубністю. Розвиток капіталістичних відносин поглиблював розрив між містом і селом, причому не тільки соціальний та економічний, а й мовно-культурний також. В Україні російська (разом з польською — у випадку Правобережжя) стала мовою соціальної мобільності, а українська залишалася, загалом кажучи, мовою неосвічених. У ході індустріалізації серед пролетаризованих мас рівень освіченості виріс, але нерівномірно — залежно від національного походження, рівня володіння державною мовою, фахових вимог, наявності перспектив кар'єрного зростання, тривалості робочого дня та доступності навчальних закладів. З огляду на ці чинники український сегмент робітничого класу мав обмаль спонук та безліч економічних і суспільних перешкод на своєму шляху до освіти.

---

80 *Лугова О. І.* Про становище України в період капіталізму. — С. 22.

ВИСНОВКИ

У попередньому розділі було продемонстровано процес перетворення України на економічно розвинену «внутрішню» колонію Російської імперії та західноєвропейських фінансистів. Тоді як у цьому розділі описано робітничий клас, який утворився внаслідок тих самих історичних процесів. Було висвітлено базові характеристики робітничого класу: кількісне зростання, розподіл за галузями економіки, урбанізація, національне коріння, рівень письменності. Комплексний аналіз цих характеристик виявив клас, поділений за лініями географічного розташування, ґендеру, кваліфікації та національності. Ця стратифікація була створена не самими лише функціональними потребами капіталу, вона мала історичне та державне коріння. Українські селяни, єврейські ремісники та російські мігранти, потрапляючи до робітничого класу, мали певні переваги та труднощі, відповідні до їхнього національного статусу в цьому соціумі — членів нації історично пригнобленої, сегрегованої або пригноблюючої. Практично неминучим було ототожнення пролетарями соціальних антагонізмів всередині власного класу з національними антагонізмами. Іншими словами, робітничий клас мав власне національне питання, яке повинен був розв'язати, щоб утворити єдність. Революція 1917 року винесла на поверхню всі ці антагонізми. У наступному розділі ми з'ясуємо, якою мірою робітничий рух був підготовлений до їх вирішення.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Капіталізм кінця XIX ст. відзначався поширенням на теренах світової периферії, утворенням взаємопов'язаної глобальної економіки та поділом світу між купкою імперіалістичних держав. Станом на кінець століття Британія, Франція та Німеччина мали колоніальні володіння загальною площею 72,5 млн км², населення яких перевищувало 380 млн осіб. Ці імперії разом із Росією, Японією і США поділили поміж собою 90% Африканського континенту, 57% Азії, практично всю Океанію та понад чверть території обох Америк. Таким чином, вони отримали доступ до величезних резервів сировини, дешевої робочої сили та нових ринків збуту для промислових товарів, вироблених у метрополіях[1]. Астрономічні темпи зростання капіталістичних економік Заходу на зламі століть були би неможливими без залучення цих нових територій.

Наприкінці XIX ст. у периферійних суспільствах визрівали національні рухи, що стали місцевою відповіддю на вторгнення і домінування з боку держав-метрополій. Ці рухи вказували на вихід із такого жалюгідного становища — утворення незалежної держави, але при цьому докорінно відрізнялися від національних рухів, які в свій час спричинили до появи національних держав у Західній Європі. У філософському плані вони спиралися на

1 *Ленин В. И.* Империализм как высшая стадия капитализма // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Москва: Издательство политической литературы, 1969. — Т. 27. — С. 373–374.

досягнення європейської революційної думки, а на практиці були реакцією на європейський імперіалізм.

Марксова революційна візія мала пояснити національні рухи, які не дуже вписувалися в її рамки. Вчення Маркса передбачало, що капіталізм переможе феодалізм та поширеться у цілому світі, а згодом інтернаціональний пролетарський рух, об'єднаний в єдину організацію, поведе людство за межі капіталізму. Тому Маркс та його політичні послідовники схвально ставилися до розвитку капіталізму, який вів до витіснення феодальних відносин та утворення класу найманих працівників. Панувало переконання, що поширення капіталізму, а з ним і робітничого руху, приведе не тільки до зменшення міжнаціональної ворожнечі, а й до усунення різниць між націями та, відповідно, — до посилення мовно-культурної гомогенності людства. Але імперіалізм ускладнював схему: нації об'єднувалися в світовий ринок, який розподіляв багатства серед них зовсім не рівномірно. Несправедливість плекала у периферійних народів національну свідомість, що стосувалося й робітничих класів, які зароджувалися в цих країнах. Перед міжнародним робітничим рухом та його політичними партіями постала нова проблема: імперіалістична політика приносила користь англійським, французьким і німецьким пролетарям, які тепер стали в світі трударів аристократією, чий рівень добробуту гарантувала експлуатація робітників і селян периферійних країн, включених до світового ринку. Імперіалізм як явище змушував марксистів знову замислитися над розрізненням революційних і реакційних тенденцій капіталістичного розвитку, що їх, відповідно, треба було підтримувати чи опиратися їм. В епоху імперіалізму марксисти повинні були поставитися до національного питання як до справи міжнародного робітничого руху.

МАРКС І ЕНҐЕЛЬС

Соціал-демократичний робітничий рух України успадкував від марксистської традиції два цілком відмінні підходи до національного питання. Обидва підходи ґрунтувалися на працях Карла Маркса і Фрідріха Енґельса та були своєрідними полюсами,

між якими ідеї класиків еволюціонували протягом 1840–1880-х рр. У «Маніфесті комуністичної партії» (1848) Маркс і Енґельс констатували:

«Буржуазія <...> втягає в цивілізацію всі, навіть найбільш варварські, нації. <...> Подібно до того, як вона зробила село залежним від міста, вона зробила варварські й напівварварські країни залежними від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу»[2].

Далеко не всім націям судилося утворити власну державу. Шлях державного життя торували лише ті з них, що самотужки доходили до капіталізму, а не були примушувані до цього під зовнішнім впливом. Із подальшим розвитком капіталістичних відносин у провідних країнах Європи політично слабкі та економічно відсталі народності будуть асимільовані сучаснішими націями, «носійками історичного розвитку»[3].

Стосовно шотландців, бретонців та басків — народів, начебто не підготовлених до державності, Енґельс робив невтішні прогнози: «...ці уламки народів стають щоразу фанатичними носіями контрреволюції та залишаться такими до моменту повного їх знищення або повної втрати національних рис, а вже саме їхнє існування загалом є протестом проти великої історичної революції»[4]. Також він писав, що «моравці й словаки давно втратили будь-які сліди національної свідомості та національної життєздатності <...> Богемія надалі може існувати лише як складова частина Німеччини»[5].

---

2 *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії // Вибрані твори. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/.

3 *Энгельс Ф.* Борьба в Венгрии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Изд. 2-е. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. — Т. 6. — С. 183.

4 Там само.

5 *Энгельс Ф.* Революция и контрреволюция в Германии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. 8. — С. 54–55.

«Маніфест» 1848 року виголосив: «робітники не мають батьківщини», але одразу ж застеріг, що матимуть, якщо робітничий клас буде здатним «підвищитися до становища національного класу, сам сконституюватись як нація»; пролетаріат, коли досягає політичної влади, «сам поки ще національний, хоч і зовсім не в буржуазному розумінні».

«Коли й не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є насамперед боротьба національна. Пролетаріат кожної країни мусить, звичайно, насамперед покінчити з своєю власною буржуазією»[6].

Молодим Марксу й Енґельсу видавалося, що тогочасні національні рухи не були ані по дорозі, ані поперек дороги революційним змінам. Кожен національний рух слід було розглядати окремо та оцінювати відповідно до його внеску у боротьбу з абсолютизмом за капіталізм і надання робітникам політичних прав. З огляду на цю оцінку за народом визнавалося (або ні) «право» на національне самовизначення[7].

Маркс розглядав національні рухи Центральної та Східної Європи крізь призму зазначених критеріїв прогресивності. Царська Росія, «жандарм Європи», здавалася найбільшою загрозою капіталістичному ладу і демократії на континенті, і Маркс відмовляв у підтримці тим рухам, які начебто були проросійськими, та визначав їх як реакційні. Поляки повстали проти влади царя — Маркс захоплюється ними та підтримує Польщу, бастіон Європи супроти небезпечного російського самодержавства. Маркс критикував панславізм, адже він міг посилити російські впливи в Європі[8]. З тих самих міркувань Маркс обрав бік Туреччини під час Кримської війни і розглядав боротьбу балканських

---

6 *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/.

7 *Bloom S. F.* The World of Nations: A Study of the National Implications in the Work of Karl Marx. — New York: AMS Press, 1967. — P. 20.

8 Ibid. — P. 40–44.

слов'ян за незалежність як «суто інсинуації російського царизму, що прагне дошкулити туркам»[9].

Погляди ранніх Маркса й Енґельса на долю бездержавних націй Європи та світу засновувалися на їхніх тогочасних уявленнях про розвиток капіталізму, а не на емпіричному вивченні національних рухів. Здавалося, що капіталізм, потрапивши на периферію, має відтворити себе та сформувати там сприятливі умови для виникнення пролетаріату. Але потенціал революційних перетворень суспільства і надалі міститиметься в первісних центрах промислового виробництва, де робітничий клас має найсильніші позиції. Призначення європейської метрополії — показати іншим частинам світу шлях прогресу, отже, що дужчим буде вплив Заходу на периферійні суспільства, то швидше там капіталізм усуне феодалізм та створить власного могильника натомість. Капіталістичний спосіб виробництва, набувши світового масштабу, зменшуватиме міжнаціональні відмінності та ворожнечу, водночас у боротьбі проти себе гартуючи міжнародну солідарність пролетаріату[10].

Пізніше Маркс і Енґельс переглянули свої погляди. Річ у тім, що в 1850–60-х рр. вони ретельно ознайомилися з ірландським питанням, яке підважило старі гіпотези. Маркс і Енґельс виявили, що дійсну загрозу пануванню англійських землевласників в Ірландії становлять місцеві пауперизовані селяни, а зовсім не англійська буржуазія; що радикалізм англійських робітників закінчується там, де починається ірландська трудова міграція, проти якої пролетарі-англійці мають сильні упередження. Стало зрозуміло, що периферійні суспільства також володіли революційним потенціалом і навіть могли спричиняти політичні зміни в метрополії. Маркс пішов далі й заявив, що національне визволення Ірландії, її політична незалежність від Британської імперії є «першою умовою» емансипації англійського робітничого класу.

---

9 *Luxemburg R.* The National Question: Selected Writings / ed. Horace B. Davis. — New York and London: Monthly Review Press, 1976. — P. 114.

10 *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/.

Загалом ірландське питання допомогло Марксу намацати зв'язок, який існував у периферійних суспільствах між національним та соціальним визволенням:

«Оскільки в Ірландії земельне питання досі є винятковою формою соціального питання, бо воно є питанням існування, питанням життя або смерті для величезної частини ірландського народу, і в той самий час невіддільне від національного питання, то знищення англійської земельної аристократії в Ірландії — нескінченно легша операція, ніж у самій Англії»[11].

Крім цього, у 1870-х рр. Маркс переконався, що проникнення капіталізму до Британської Індії зовсім не викликало там індустріалізацію. Капітал приходив туди переважно у комерційній формі — у вигляді торгівлі готовими товарами, і внаслідок нееквівалентного обміну багатства Індії перепливали до Британії. Пограбування колоній уже не видавалося фазою європейського «первісного нагромадження» — це вочевидь була постійна складова тотального і тривалого процесу, саме завдяки йому відбувалося астрономічне зростання капіталізму. Маркс мав намір переписати останню главу першого тому «Капіталу» відповідно до нового бачення. Він наголошував на тому, що «Капітал» зображує тільки одну стадію суто європейського досвіду, а інші країни можуть розвиватися й не за цією схемою[12].

У лютому 1882 р. Енґельс написав Каутському листа, у якому звертав увагу кореспондента на значення національного питання для робітничого руху. Розбираючи ситуацію в Польщі, Енґельс зробив кілька висновків загального характеру:

«До того часу, поки немає національної незалежності, великий народ історично не може обмірковувати хоч трохи серйозно будь-які внутрішні питання. <...> Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй <...> Міжнародне співробітництво можливе тільки між рівними

---

11 Маркс — Зигфриду Мейеру и Августу Фогту, 9 апреля 1870 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. 32. — С. 557.

12 *Dunayevskaya R.* A 1980's view of the two way road between the U.S. and Africa // News and Letters. — 1984 — № 1–2. — P. 8–9.

<...> До того часу, поки Польща розділена і пригнічена, не може, виходить, розвинутися ні сильна соціалістична партія в самій країні, ні дійсно інтернаціональне спілкування пролетарських партій Німеччини та інших країн <...> Усунення національного поневолення є основна умова всякого здорового і вільного розвитку»[13].

В іншому листі до Каутського (вересень 1882 р.) Енґельс заявив: «Індію, Алжир, нідерландські, португальські, іспанські володіння пролетаріат повинен буде тимчасово перейняти та якомога швидше повести до самостійності»[14].

Маркс і Енґельс не дожили до часів апогею фінансового капіталу, але в своїх пізніх творах досить прозоро натякали: периферійні суспільства (чи то заморські, чи то прилеглі до метрополії) не зобов'язані повторювати європейський шлях розвитку, ба більше — вони й не можуть його повторити, адже метрополія вже включила периферію в свою систему поділу праці, завдяки чому викачує її багатства та не дає розвинутися в економічно повноцінні й самодостатні утворення. Унаслідок цього революційний потенціал накопичувався в периферійних суспільствах не меншою мірою, ніж у метрополії. Національні рухи периферії зовсім не були «фанатичними носіями контрреволюції», вони радше йшли шляхом революції, ніж стояли поперек нього, і на цьому шляху могли оминути станцію «капіталізм».

ДВА ПОГЛЯДИ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Ідеї Маркса й Енґельса стосовно долі націй за доби капіталізму були розвинуті в двох різних напрямках. Лінію ранніх Маркса й Енґельса, з їхнім акцентом на асиміляційних, великодержавних та «інтернаціоналістичних» тенденціях капіталізму, продовжили Карл Каутський, Володимир Ленін і Роза Люксембурґ. В Україні її прихильники зосередилися в Російській соціал-демократичній

---

13 Цит. за: *Костюк Г. О.* Теорія і дійсність. — Мюнхен: Сучасність, 1971. — С. 18–19.

14 *Ленин В. И.* Письмо Энгельса к Каутскому // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 50.

робітничій партії. Увагу пізніх Маркса й Енґельса до національної диференціації перейняли австромарксисти, а також Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії), Українська соціал-демократична робітнича партія і щонайменше ще 7 соціал-демократичних партій Російської імперії.

Теоретик австромарксизму Рудольф Гільфердінґ, чиї праці надихнули Леніна на створення власного вчення про імперіалізм, передбачив, що боротьба європейських імперій за зони економічного впливу викликатиме опір, який лише зростатиме та ставатиме дедалі частіше збройним:

«Стосовно заново відкритих країн — там завезений капітал посилюватиме суперечності та викликатиме зростаючий спротив народів, які пробуджуються до національної самосвідомості, проти прибульців; цей спротив легко може перерости в небезпечні заходи, спрямовані проти іноземного капіталу. Докорінно революціонізуються старі соціальні відносини, руйнується тисячолітня аграрна відрубність «неісторичних націй», вони потрохи втягуються в капіталістичний вир. Сам капіталізм мало-помалу дає підкореним засоби й способи для визволення. І вони висувають ту мету, яка колись уявлялася європейськими націями найвищою: утворення єдиної національної держави як знаряддя економічної та культурної свободи. Цей рух до незалежності загрожує європейському капіталу в його найцінніших царинах експлуатації, що обіцяють найбільш блискучі перспективи, і європейський капітал може втримувати панування, лише постійно збільшуючи свої військові сили»[15].

Інший представник австромарксистської школи, Отто Бауер, зазначав, що капіталізм, поширюючи освіту серед нижчих класів та формуючи їхню самосвідомість, сприяє поглибленню національних відмінностей. Якщо соціалізм справді принесе обіцяні демократію та кращу освіту для народних мас, то національні ідентичності після повалення капіталізму лише зміцнюватимуться. Бауер підтримував національні рухи, які постали в Центральній і Східній Європі наприкінці XIX ст., та закликав

15 *Ленин В. И.* Империализм, как высшая стадия капитализма. — С. 419.

до федералізації Австро-Угорщини на основі специфічного різновиду національної автономії. Національності проживали в дуалістичній монархії упереміш, тому Бауер запропонував реєструвати членів кожної національної спільноти, де б вони не мешкали, як учасників окремої публічної корпорації. Національні корпорації мали б опікуватися культурно-освітніми правами своїх зареєстрованих членів, представляти їхні інтереси у парламенті та судах. Такі поступки національним вимогам могли б врятувати багатонаціональну державу, яка, на думку Бауера, прямувала до розпаду[16].

У 1899 р. національне питання широко обговорювали на Брюннському з'їзді Об'єднаної соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Блок південнослов'янських делегатів підтримав концепцію Бауера — федералізм та «персональний принцип» організації національно-культурних автономій. У варіанті програми, запропонованому блоком, зазначалося:

«Кожен народ, що живе в Австрії, безвідносно до території, яку займають його члени, становить автономну групу, яка цілком самостійно займається всіма своїми національними (мовними й культурними) справами»[17].

Утім, конгрес проголосував за іншу програму, висунуту австрійськими делегатами. Останні підтримували автономію для націй, але тільки для територіально компактних. Пункти прийнятої програми проголошували:

«1. Австрія має бути перетворена в державу, що має представляти демократичну спілку національностей.

2. Замість історичних коронних земель повинно утворити національно-відмежовані адміністративні одиниці, котрі самі порядкують своїми справами, в котрих в кожній законодавство та порядкування були би в руках національного парламенту, обраного на основі вселюдного, простого та рівного голосування.

---

16 *Davis H. B.* Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917. — P. 151–157.

17 *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу. — Т. 24. — С. 136–137.

3. Області одної і тої же нації, що самі порядкують своїми справами, утворюють разом один національний союз, котрий розв'язує свої національні справи цілком автономно.

4. Права національних меншостей забезпечуються осібним законом, виданим імперським парламентом.

5. Ми не визнаємо ніяких національних привілеїв, а через це одкидаємо домагання державної мови; оскільки є необхідною спільна мова для зносин, се буде встановлено імперським парламентом»[18].

Обидві резолюції, ухвалену та відкинуту, широко обговорювали в соціалістичному середовищі й поза межами Австро-Угорщини. Зокрема, їх схвально сприйняли в Російській імперії. У Наддніпрянщині резолюції надихнули українських та єврейських соціал-демократів. Вони воліли б перетворити національне питання на центральне для робітничого руху.

Заразом Карл Каутський, провідний теоретик німецьких соціал-демократів, остерігався, що австрійські колеги зробили надто великі поступки бездержавним націям. На його думку, федералізація та національна автономія суперечили економічній і політичній централізації, властивій розвиненому капіталізмові. Ба більше, австромарксистська програма даремно ділила робітничий клас у рамках багатонаціональних держав. Каутський схилявся до віри в неминучість за капіталістичного ладу асиміляції економічно відсталих та позбавлених власної держави націй, їхнього влиття до складу більш «передових» націй. Майбутній перехід від капіталізму до соціалізму, утім, мав лише посилити централізацію в економічному, політичному й культурному житті[19].

При цьому Каутський уже не мав того оптимізму, яким просякнуто «Маніфест Комуністичної партії», де Маркс і Енґельс провіщали зникнення під поступом капіталізму національних різниць та міжнаціональне об'єднання пролетаріату, яке «ще більше

18 *Порш М. В.* Автономія України і соціал-демократія. — К.: Петро Барський, 1917. — С. 76.

19 *Davis H. B.* Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917. — P. 159.

прискорить їх зникнення»[20]. У 1891 р. Каутський підготував оновлення Маніфесту — Ерфуртську програму Соціал-демократичної партії Німеччини, у якій схарактеризував національне питання як «дивовижне протиріччя в історичному процесі».

«...тенденція до втілення братства народів іде рука до руки з тенденцією до збільшення національного антагонізму. <...> Що дужче розвинено світовий обмін <...> то запекліша боротьба через конкуренцію, то вища небезпека ворожих зіткнень між окремими націями. Що тісніші міжнародні відносини, то наполегливіше прагнення до національної замкненості»[21].

Каутський вбачав причину національних конфліктів у протистоянні територіальних груп буржуазії — усталених і таких, що формувалися. На його переконання, робітничий клас мав триматися подалі від цього та не ставати всупереч власним інтересам на жодну зі сторін у конфліктах буржуазій[22]. У своїй роботі «Націоналізм та інтернаціоналізм» Каутський прогнозував «поступове усунення і зрештою повне зникнення мов менших націй», а також уніфікацію всіх цивілізованих країн у рамках «однієї мови і однієї національності». Подібне майбутнє Каутський виводив із наявних у сучасному світі зв'язків між буржуазією та дрібною буржуазією різних націй у сферах торгівлі, комунікацій, освіти й культури. Каутський був переконаний, що робітничий рух має всіляко підтримувати такі зв'язки, адже вони є прообразом майбутнього соціалістичного ладу. Каутський не вірив, що в майбутньому викристалізується безліч національних культур, сама думка про це видавалася йому «вельми дивною»; натомість теоретик передбачав їхнє поступове злиття в єдину інтернаціональну культуру, яка спиратиметься на декілька універсальних мов. Бездержавні нації, включаючись до

---

20 *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — https://vpered.wordpress.com/2009/09/18/marx-engels-manifest/.

21 *Каутский К.* Эрфурстkая программа (Комментарий к принципиальной части). — Москва: Московский рабочий, 1922. — С. 160.

22 Там само. — С. 161–162.

капіталістичного виробництва, підпорядковуватимуться силі тяжіння однієї із таких мов[23].

Але згодом Каутський спромігся поглянути на все це під геть іншим кутом. Він переконався, що національні рухи в Австро-Угорській та Російській імперіях були тісно пов'язані з загальнодемократичною боротьбою. Вони були «діти одної матері» — поширення капіталізму на схід[24]. Так і не визнавши доцільність боротьби за політичну незалежність, Каутський принаймні пристав на необхідність певної культурної та мовної автономії народів, що проживають компактно[25]. Пізній Каутський закликав пролетаріат не бути байдужим чи то ворожим до національних рухів, адже робітничий клас «вельми зацікавлений у тому, щоб такі рухи розвивалися й надалі».

«Пролетаріат спирається на принципи інтернаціоналізму, але це не означає, що він заперечує національну ідентичність; це означає, що він прагне свободи та рівності для всіх націй»[26].

Перед війною епіцентр революційних виступів зсунувся у бік Східної Європи та Азії. Як лідер європейської соціал-демократії Каутський мав оцінити, яким чином це вплине в масштабах усього континенту на очікуваний перехід від капіталізму до соціалізму. На його думку, національна боротьба була невід'ємною частиною буржуазно-демократичного ладу, тому необхідно підтримувати її, допоки буржуазно-демократичні революції не зруйнують деспотії на схід від Австро-Угорщини, чим відкриють стрімко зростаючому східному пролетаріатові шлях до участі в політичному процесі. Першу скрипку в революційній драмі, як і писав Карл Маркс, гратиме західноєвропейський пролетаріат. Лише тепер він також має дати раду революціям, що відбуваються в напівкапіталістичних країнах Сходу, а там національні рухи

---

23 *Luxemburg R.* The National Question: Selected Writings. — P. 127.

24 *Юркевич Л. Й.* Кляси і суспільство. — К.: Дзвін, 1913. — С. 34.

25 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972. — P. 109.

26 Ibid.

є не меншими борцями проти самодержавства, ніж місцевий новонароджений робітничий клас.

Провідний теоретик більшовицької фракції РСДРП, Володимир Ленін, повністю відкидав національну програму австромарксистів, складену, за його словами, «оппортунистической, мещанской интеллигенцией Австрии»[27]. Його підхід ґрунтувався на ранніх працях Маркса й Енґельса, висновках Каутського та власному аналізі національних рухів у Російській імперії. Ленін вказував на чотири факти, що зумовлювали важливість національного питання в Російській імперії: представники нетитульних національностей становили більшість її населення (57%); деякі прикордонні регіони імперії, заселені неросіянами, були розвиненішими в промисловому плані, ніж Великоросія; національний гніт був набагато сильнішим, ніж в Австро-Угорщині; на південному заході та заході імперії проживали кілька пригнічених народів, що мали одноплемінників по той бік кордону[28].

За Леніним, коріння національних рухів лежало в епосі переходу від феодалізму до капіталізму: тоді потреба буржуазії в уніфікованому ринку, спільній мові торгівлі та захисті своєї території покликали нації до життя. Національна держава була «правило и “норма” капитализма». Вийшовши поза територіальні межі перших своїх національностей, капіталізм волів задля власного розвитку підкорити менш розвинені нації, тому позбавляв буржуазію останніх прав мати власну державну організацію. Леніну припадала до вподоби ця великодержавна, асиміляційна тенденція, притаманна капіталістичній експансії, про неї він писав як про «один из величайших двигателей, превращающих капитализм в социализм»[29]. Він запевняв: «потребности экономического оборота всегда заставят живущие в одном государстве национальности (пока они захотят жить

27 *Ленин В. И.* О «культурно-национальной автономии» // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 175.

28 *Ленин В. И.* О праве наций на самоопределение // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 25. — С. 271.

29 *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу. — С. 125.

вместе) изучать язык большинства. Чем демократичнее будет строй России, тем сильнее, быстрее и шире разовьется капитализм, тем настоятельнее потребности экономического оборота будут толкать разные национальности к изучению языка, наиболее удобного для общих торговых сношений»[30].

З приводу процесів, які відбувалися в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., Ленін зауважував:

«Уже несколько десятилетий вполне определился процесс более быстрого экономического развития юга, т. е. Украины, привлекающей из Великороссии десятки и сотни тысяч крестьян и рабочих в капиталистические экономии, на рудники, в города. Факт "ассимиляции" — в этих пределах — великорусского и украинского пролетариата несомненен. И этот факт безусловно прогрессивен. Капитализм ставит на место тупого, заскорузлого, оседлого и медвежьи-дикого мужика великоросса или украинца подвижного пролетария, условия жизни которого ломают специфически национальную узость как великорусскую, так и украинскую. Допустим, что между Великороссией и Украиной станет со временем государственная граница, — и в этом случае историческая прогрессивность "ассимиляции" великорусских и украинских рабочих будет несомненна, как прогрессивно перемалывание наций в Америке. Чем свободнее станет Украина и Великороссия, тем шире и быстрее будет развитие капитализма, который тогда еще сильнее будет привлекать рабочих всех наций из всех областей государства и из всех соседних государств (если бы Россия оказалась соседним государством по отношению к Украине) рабочую массу в города, на рудники, на заводы»[31].

Проте асиміляція українських робітників у російській індустріально-урбаністичній культурі («в этих пределах» Леніна) насправді не була справою ані добровільною, ані прогресивною. Асиміляція стала наслідком завоювання Російською державою та її національної політики, що впроваджувалася в умовах індустріалізації та селянського малоземелля. Інакше кажучи,

30 Там само. — С. 116.

31 Там само. — С. 128.

«обирати» національну належність змушували політичні та економічні обставини, іншими словами — політичні та економічні можливості, які відкривала належність до титульної нації.

Ленін доводив, що великі держави є економічно доцільнішими, ніж малі, та становлять прообраз соціалістичного майбутнього. Він дотримувався погляду, що фрагментація наявних великих держав, у тому числі Російської імперії, нашкодить інтересам пролетаріату. Щоб успішно змагатися з великою автократичною державою, пролетаріат сам мав бути об'єднаний на загальнодержавному рівні, а мовно-культурна асиміляція об'єктивно зміцнювала його єдність.

Щоправда, ці висновки можна було заперечувати, зважаючи на прийняті Леніним фактологічні засновки. Якщо національні окраїни Російської імперії були більш капіталістичними, ніж Великоросія, то хіба національні рухи, які мали на меті знищення напівфеодального царизму та утворення незалежних національних держав, не боролися й за швидший розвиток капіталістичних відносин на безкраїх теренах Євразії? Хіба Російська держава не була жандармом Європи, об кордони якого розбивалися хвилі буржуазно-демократичних революцій і всередині якого така революція вже давно визріла?

Ленін визнав би слушність цих зауважень, але він вірив, що існує зовсім інакший шлях історичного розвитку — революцію в Російській імперії очолить, замість буржуазії, організований пролетаріат. Він і розв'яже національне питання, але не в буржуазний спосіб.

Ленін зовсім не заперечував проблеми національного гніту. Просто він вважав, що найбільш придатною для вирішення цієї проблеми історичною силою є робітничий рух. Національні рухи лише заважали боротьбі, яку вів робітничий рух, адже приводили до розпаду великих держав та завжди, за твердженням Леніна, очолювалися буржуазними і пробуржуазними класами. Через свою слабкість та вкрай малий ступінь політичної незалежності від царату російська буржуазія була малоймовірним кандидатом на захоплення політичної влади в країні, отже, це

власноруч мав зробити пролетаріат; пролетарська держава дала б на національне питання власну відповідь — гарантувати право на національне самовизначення, водночас намагаючись утримувати максимально можливу політичну і культурну єдність пролетаріату різних націй.

Хоч Ленін постійно підкреслював, що національні рухи діють в інтересах буржуазії, водночас він визнавав їхній внесок у боротьбу за демократію. При цьому відділити революційні тенденції національних рухів, співзвучні цілям соціал-демократії, від реакційних — було непростим завданням:

«Учесть наперед все возможные соотношения между буржуазными освободительными движениями угнетенных наций и пролетарским освободительным движением среди угнетающей нации (как раз та проблема, которая делает столь трудным национальный вопрос в современной России) — вещь невозможная»[32].

Розроблена Леніним для РСДРП схема демократичного централізму лише почасти пояснювалася потребою в конспірації та єдності дій. Ленін хотів побудувати таку партію, що якнайкраще зможе підготувати взяття влади масовим рухом робітничого класу. Для досягнення цієї мети соціал-демократична партія мала стати прообразом майбутнього соціалістичного ладу. А Ленін був упевнений, що пролетарська держава залишить собі у спадок від капіталізму переваги великої території, інтегрованої економіки та інтернаціональної культури, заснованої на мові титульної нації. Відповідно до цих далекоглядних цілей соціал-демократична партія мусила бути загальнодержавною, максимально централізованою, аж ніяк не федеративною, та прагнути до злиття націй, а не розмежування.

Ухвалена на II з'їзді РСДРП (1903) резолюція з національного питання, автором якої був Ленін, «решительно отвергает федеративный принцип устройства Российской партии». З трибуни з'їзду він засудив федералістські пропозиції, висунуті єврейськими, польськими та латвійськими делегатами: «федерация вредна, федерация противоречит принципам социал-демократии, в их

32 *Ленин В. И.* О праве наций на самоопределение. — С. 305.

применении к данной русской действительности»[33]. На його думку, федералізм є «в теоретическом отношении результатом печального проникновения национализма». Таких поглядів на партійну структуру Ленін дотримувався і наприкінці 1917 р., допускаючи можливість організаційної автономії тільки на локальному рівні[34].

Ленін висунув на противагу австромарксистській програмі національної автономії та федералізму гасло «права націй на самовизначення». Незадовго до початку Першої світової війни Ленін закликав РСДРП на «борьбу со всяким национализмом и в первую голову с национализмом великорусским; признание не только полного равноправия всех наций вообще, но и равноправия в отношении государственного строительства, т. е. права наций на самоопределение, на отделение; — а наряду с этим, и именно в интересах успешной борьбы со всяческим национализмом всех наций, отстаивание единства пролетарской борьбы и пролетарских организаций, теснейшего слияния их в интернациональную общность, вопреки буржуазным стремлениям к национальной обособленности»[35].

У «Тезах з національного питання» (червень 1913 р.) Ленін наголошував, що пункт про право націй на самовизначення «не может быть толкуем никак иначе, как в смысле политического самоопределения, т. е. права отделения и образования самостоятельного государства». Водночас не слід було прирівнювати наявність такого права до «целесообразности государственного отделения той или иной нации в каждом отдельном случае»[36]. У резолюції, підготовленій в 1913 р. для наради ЦК з партійними робітниками, Ленін писав: «Вопрос о праве наций на

---

33 *Ленин В. И.* Речь по вопросу о месте Бунда в РСДРП // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 7. — С. 266.

34 Lenin on the Jewish Question / ed. H. Lumer. — New York: International Publishers, 1974. — P. 70.

35 *Ленин В. И.* О праве наций на самоопределение. — Т. 25. — С. 319.

36 *Ленин В. И.* Тезисы по национальному вопросу // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 23. — С. 314–315.

самоопределение (т. е. обеспечение конституцией государства вполне свободного и демократического способа решения вопроса об отделении) непозволительно смешивать с вопросом о целесообразности отделения той или иной нации. Этот последний вопрос с.-д. партия должна решать в каждом отдельном случае совершенно самостоятельно с точки зрения интересов всего общественного развития и интересов классовой борьбы пролетариата за социализм». Нормою для більшовиків радше мала б слугувати «широкая областная автономия и вполне демократическое местное самоуправление»[37] в Росії, а здійснити сецесію мали б Польща та Фінляндія, «наиболее культурные и наиболее обособленные» країни, «которые легче всего и «естественнее» всего могли бы осуществить свое право на отделение»[38].

Більшого від Леніна важко було очікувати.

«Пролетариат же не только не берется отстоять национальное развитие каждой нации, а, напротив, предостерегает массы от таких иллюзий, отстаивает самую полную свободу капиталистического оборота, приветствует всякую ассимиляцию наций за исключением насильственной или опирающейся на привилегии»[39].

Ленінське «право на самовизначення» було схожим на обіцянку пригніченим народам Російської імперії відпустити їх геть, якщо запровадження демократичної республіки не зможе вирішити проблем національного гноблення й нерівності. Але лідер більшовиків хотів вірити, що ці народи не скористаються своїм правом, адже:

«Чем ближе демократический строй государства к полной свободе отделения, тем реже и слабее будут на практике стремления к отделению, ибо выгоды крупных государств и с точки зрения экономического прогресса и с точки зрения

37 *Ленин В. И.* Резолюции летнего 1913 года совещания ЦК РСДРП с партийными работниками // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 58–59.

38 *Ленин В. И.* Тезисы по национальному вопросу. — С. 315.

39 *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу. — С. 133.

интересов массы несомненны, причем они все возрастают с ростом капитализма»[40].

Доки ж соціал-демократи ще не могли перевірити цю гіпотезу на практиці, робітники мали залишатися в єдиній, наднаціональній революційній партії та не шукати окремо шляхів до національної свободи. Коли самодержавство буде скинуто, тоді демократія задовольнить їхні національні потреби, але для цього наразі треба зберігати єдиний фронт проти царату.

У самій більшовицькій партії ледь не більшу підтримку, ніж позиція Леніна, отримали погляди на національне питання Рози Люксембург. Висновки, які робила єврейсько-польсько-німецька революціонерка, здавалися чіткішими та послідовнішими, нібито ліпше відповідали принципові демократичного централізму, ніж ленінське «самовизначення». Люксембург закидала більшовикам, що їхня офіційна підтримка принципу самовизначення націй, навіть з усіма обмеженнями та застереженнями, зробленими Леніним, «різко суперечить централізму в політиці, який вони впроваджують в усіх інших випадках», тому може бути пояснена лише як «результат певного штибу політичного опортунізму»[41].

Роза Люксембург мала серйозніші причини для боротьби з лозунгом самовизначення націй, ніж просте бажання застерегти більшовиків від пристосуванства до національних рухів. Її партія, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви, змагалася з Польською партією соціалістичною за робітничий клас. Люксембург жорстко опонувала польському націоналізмові, який відволікав увагу робітників від ширшої боротьби, зокрема від соціально-економічних проблем та міжнародного контексту. При цьому Люксембург фактично опонувала європейській соціалістичній традиції, яка з часів Маркса й Енґельса висловлювала підтримку національним змаганням поляків. Революціонерка воліла б цю традицію поховати. Вона вважала, що з середини XIX ст., коли польський національний рух був

40 *Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 255.

41 *Luxemburg R.* The National Question: Selected Writings. — P. 292.

«променем світла в темному царстві царату»[42], умови в Російській імперії змінилися настільки, що вже зникла необхідність підтримувати польську боротьбу за незалежність, як це робили Маркс і Енґельс. Люксембурґ вбачала в цій підтримці лише вияв «закордонної політики» європейських соціалістів, спрямованої проти російського феодалізму та орієнтованої на підтримку капіталізму[43], тому тепер пропонувала їм виробити нову зовнішньополітичну стратегію. Люксембурґ висловлювалася за те, щоб європейські соціалісти полишили свій традиційний пієтет до Польщі та перейшли до підтримки нових робітничих рухів, які виникли в різних частинах Російської імперії.

Люксембурґ слідувала за ранніми Марксом і Енґельсом, коли узалежнювала підтримку національних рухів від їхньої комплементарності до капіталістичного розвитку. На думку Люксембурґ, поняття природних прав — національних чи будь-яких інших — суперечило науковому соціалізму. Всі права зумовлювалися «виключно матеріальними соціальними умовами навколо в певний історичний момент». Проаналізувавши історичний розвиток капіталізму, Люксембурґ виділила ті самі панівні тенденції, що й Ленін: «максимально можлива централізація в усіх сферах соціального життя <...> розвиток світових наддержав» та руйнація малих націй, «необхідність і водночас передумова для капіталістичного розвитку»[44]. У деяких із цих тенденцій вона так само, як і Ленін, побачила прообраз соціалізму: розвиток великих держав переросте в світову революцію; централізація економічної та політичної влади, якої було досягнуто за доби капіталізму, стане «однією з базових засад соціалістичного ладу»; сучасному соціалістичному рухові притаманний «надзвичайно централізований характер, як у буржуазної держави й суспільства»[45].

---

42 Ibid. — P. 161.

43 Ibid. — P. 62.

44 Ibid. — P. 111, 129–30, 189.

45 Ibid. — P. 190.

Але на цьому подібності між Леніним та Люксембург завершуються. Люксембург зосереджувала свою увагу виключно на централізаторських, великодержавних тенденціях капіталістичного розвитку та віднесла національний гніт до найменш значущих клопотів пролетаріату — «лише крапля в морі суцільних суспільних злиднів, політичних зловживань та інтелектуального сирітства, від яких страждають наймані робітники»[46]. Тоді як Ленін визнавав існування за умов капіталізму двох протилежних тенденцій — національної асиміляції та національної диференціації. Ленін ухилився від спекуляцій на тему «неминучих» наслідків капіталістичного розвитку. Він міг не схвалювати сепаратистський вектор національних рухів, але не міг не визнавати їхній революційний потенціал. Його відповіддю був лозунг самовизначення націй.

Позицію Люксембург можна звести до такого постулату: за капіталізму незалежність менших націй є неможливою, а за соціалізму — непотрібною[47]. На практиці Люксембург була менш строгою. Оскільки польський пролетаріат виявляв сильну прив'язаність до національної мови та культури, варто було застосувати перехідне, компенсаційне гасло. На противагу ленінському самовизначенню Люксембург просувала принцип національної автономії. Вона визнала, що «місцева автономія виростає одночасно з об'єктивних умов розвитку <...> та з потреб буржуазного суспільства». Автономія є вимогою як буржуазії, так і пролетаріату. Це є проявом загального бажання «повалити абсолютизм та <...> здобути політичну свободу в масштабах усієї країни».

«Польський пролетаріат потребує для своєї класової боротьби всіх компонентів духовної культури, його інтереси, у підґрунті яких лежать солідарність націй та прагнення до неї, насамперед вимагають усунення національного гніту, утворення шляхом суспільного розвитку гарантій недопущення такого гніту. Таке нормальне, широке і безперешкодне духовне життя країни є для

46 Ibid. — P. 46–47.

47 Ibid. — P. 190.

класової боротьби пролетаріату так само необхідним, як і для існування буржуазного суспільства»[48].

«Наш пролетаріат може і повинен обороняти свою національну ідентичність як культурний спадок, що сам собою має право на існування й процвітання»[49].

Але далі Люксембург пояснювала, що автономію мала на увазі виключно культурну й мовну. Вона опонувала прийняттю національного визволення як «політичної мети світового пролетаріату», оскільки це «утопічна мета»[50]. Правдиве визволення націй буде досягнуто не через політичне унезалежнення, а шляхом «повалення деспотизму та рішучого поширення переваг культурного й буржуазного життя по всій країні, як це вже було зроблено у Західній Європі»[51].

Дистанціювавшись від гасла самовизначення націй та звівши національне питання до мовних і культурницьких вимог, які спроможна була задовольнити навіть буржуазна демократія, Люксембург висунула власні застереження. Ленін визнавав право націй на самовизначення, але відразу ж висував безліч вагомих аргументів не на користь реалізацій цього права у більшості випадків у Російській імперії. Люксембург намагалася сформулювати певні критерії, згідно з якими одні нації могли претендувати на автономію, а інші — не могли. На її думку, національну автономію слід було запроваджувати у тих випадках, коли були наявними міські класи, «провідники національного руху», компактна територія, на якій ця національність становила більшість населення, «власні ознаки буржуазного розвитку, міське життя, інтелігенція, власні література і наукове життя»[52].

---

48 *Luxemburg R.* Kwestia narodowościowa i autonomia // Przegląd Socjaldemokratyczny. — 1908. — № 10. — S. 800.

49 *Luxemburg R.* The National Question: Selected Writings. — P. 97.

50 Ibid. — P. 57.

51 Ibid. — P. 97.

52 Ibid. — P. 265.

Авжеж, поляки заслуговували на автономію, причому навіть на литовських і русинських (українських) теренах, де вони були меншиною.

«Єдиною національністю, яка досягає культурного рівня, необхідного для здійснення функцій національної автономії, на території Литви і Русі насправді є польське населення як елемент міський та елемент інтелігентський. <...> польська мова, польська школа, польське чиновництво були б природним вираженням автономних інституцій країни»[53].

Так само, як українці та литовці, не відповідали зазначеним критеріям і євреї: їхня автономія, на думку Люксембург, була «зовсім утопічною ідеєю». Не годилися ані білоруси («попросту непрактично»), ані грузини (надто нечисленна нація), ані будь-який інший народ Кавказу («немає інтелектуальної творчості національною мовою»)[54]. Коли Люксембург знову торкнулася цієї теми в 1918 р., український національний рух вона висвітлила як марну справу:

«Український націоналізм у Росії був зовсім иншим, ніж, скажімо, чеський, польський чи фінський, він був не більше ніж просто примхою, кривлянням кількох десятків дрібнобуржуазних інтеліґентів, без будь-якого коріння в економічних, політичних чи духовних відносинах країни, без будь-якої історичної традиції, бо Україна ніколи не побудувала ні нації, ні держави, без будь-якої національної культури, якщо не рахувати реакційно-романтичних віршів Шевченка»[55].

Отже, в національному питанні Роза Люксембург якось дивно ходила по колу: від ідеї, що національне питання є лише «краплею в океані» пролетарських нещасть, до визнання доцільності національної автономії як поступки мовно-культурному корінню пролетаріату та кінцевого висновку про те, що в Російській

---

53 *Luxemburg R.* Kwestia narodowościowa i autonomia. — S. 808–809.

54 Ibid. — S.812–813.

55 Цит. за: *Туса Р.* Роза Люксембург і російська революція [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: http://commons.com.ua/uk/roza-lyuksemburg-i-rosijska-revolyutsi/.

імперії на автономію заслуговують самі лише поляки! Усі інші пригноблені нації здавалися надто малими, позбавленими творчого потенціалу, розселеними надто черезсмужно, реакційними або попросту недостатньо буржуазними, щоб накопичувати ресурси, необхідні для самоуправління.

Студії Леніна та Люксембург із національного питання не були скрупульозними. Ленін спирався виключно на своє знання ситуації в Швейцарії, Фінляндії і Норвегії. Характеристика, надана Люксембург українському рухові, та складений нею перелік народів, непридатних для самоврядування, вказують на слабке знання предмета. За словами Всеволода Голубничого: «Науковий соціалізм закінчився на Каутському. Все після нього вже була чиста політика й волюнтаризм. Марксові прогнози про злиття націй більшовики перетворили на програму, на ціль своєї політики. Коли Маркс сказав, що при соціялізмі нації зіллються, то Ленін сказав, що для соціялізму потрібно, щоб вони вже зливалися»[56].

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ

Початки єврейської соціалістичної традиції в Російській імперії сягають 1870-х рр., коли в єврейських громадах виникли перші теоретичні гуртки, позичкові товариства і страйкові комітети. Соціалістичні гуртки у смузі осілості почали множитися після погромів 1881–1882 рр. і підписання Олександром III «Тимчасових правил» (3 травня 1882 р.), коли багато іудеїв були змушені переїхати з сільської місцевості до містечок і міст. Там виросло нове покоління євреїв — урбанізоване та значною мірою пролетаризоване. Із подальшим зростанням масового виробництва занепадало дрібне традиційне підприємництво, унаслідок цього молоде покоління мало невеликі шанси піти за прикладом своїх батьків — самозайнятих ремісників і торговців. Змагаючись за робочі місця з представниками інших національностей, євреї наштовхувалися на зловісні упередження щодо себе; крім цього,

56 *Голубничий В. С.* Соціалістичні теорії національної проблеми // Сучасність. — 1961. — № 8. — С. 75.

в містах у межах смуги осілості на той час промисловість була розвинена слабко. Перші пагони робітничого активізму з'явилися в єврейській меншині в 1890-х роках. Новий рух, висуваючи насамперед економічні та загальнодемократичні вимоги, не міг проігнорувати й національне питання. Швидкі соціальні зміни, що супроводжувалися посиленням антисемітських настроїв як «нагорі», так і в масах, політизували відчуття євреями своєї спільності — мовної, етнографічної, історичної і релігійної, трансформуючи єврейську громаду в суб'єкт колективного самозахисту.

Якщо частина євреїв у 1880–1890-х рр. обрала «вихід» за кордон у пошуках ліпших шансів на виживання, то більшість залишилася та мусила зорганізуватися, щоб боротися за рівні з рештою народів права. Ця друга альтернатива — так звана «автоемансипація» — найяскравіше втілювалася в Загальному єврейському робітничому союзі (скорочено — Бунд, «союз» на ідиші), який було засновано у 1897 р.[57] За два роки до цього на майовці, організованій майбутніми бундівцями в околицях Вільнюса, Юлій Мартов (справжнє прізвище — Цедербаум, згодом один із провідних меншовиків) проголосив:

«*...мы должны решительно признать, что наша цель, цель действующих в еврейской среде социал-демократов, состоит в том, чтобы создать специально еврейскую рабочую организацию, которая явилась бы руководительницей и воспитательницей еврейского пролетариата в борьбе за экономическое, гражданское и политическое освобождение* [курсив автора. — *М. Б.*]. <...> настоятельной задачей является завоевание каждой нацией, если не политической самостоятельности, то во всяком случае полной равноправности»[58].

На III з'їзді Бунду (Ковно, 1899 р.) національне питання вперше було поставлено на обговорення поза контекстом загальних

---

57 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews 1862–1917. — Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1981. — P. 49.

58 *Мартов Л. О.* Поворотный пункт в истории еврейского рабочего движения. — Женева: Mr. Rabkine, 1900. — С. 19–20.

громадянських прав і свобод. Але жодного документа прийнято не було, адже бундівці побоювалися, що публічне виголошення боротьби за національні права буде сприйнято багатьма як спроба розколоти робітничий рух[59]. Та вже на IV з'їзді (Білосток, травень 1901 р.) ухвалено резолюцію, яка містила таке положення:

«Кожна національність, окрім прагнення до економічної, громадянської й політичної свободи та рівноправності, також має національні прагнення, засновані на <...> мові, звичаях, способі життя, культурі загалом, що повинні мати повну свободу для розвитку»[60].

Бунд заявляв: «...государство, подобное России, состоящее из множества разнородных национальностей, должно в будущем преобразоваться в федерацию национальностей с полной национальной автономией каждой из них, независимо от обитаемой ею территории»[61]. Це була явна ремінісценція проваленої на Брюннському з'їзді 1899 р. резолюції південнослов'янських делегатів. Відповідно до своїх програмних цілей бундівці прагнули створити в Російській імперії соціал-демократичну партію, побудовану на федеративних засадах. Там Бунд був би «представником єврейського пролетаріату»[62]. VI з'їзд (Цюрих, жовтень 1905 р.) знову-таки висунув гасло національної автономії, а також пропонував передати культурні й освітні справи від органів держави та місцевого самоврядування до обраних «особливих установ» окремих національностей[63].

---

59 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 105–106.

60 Ibid. — P. 160.

61 *Фомин В. М.* Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сборник документов. Выпуск 1. — Москва: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 1996. — С. 86.

62 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 165.

63 *Baron S.* The Russian Jew under Tsars and Soviets. — P. 171–72; *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 246; *Фомин В. М.* Программные документы национальных

Починаючи з 1902 р., Бунд утворював озброєні загони самооборони, на які було покладено функцію захисту під час погромів. Члени самооборони агітували за скасування всіх законодавчих обмежень стосовно євреїв та закликали одноплемінників не чекати склавши руки урядових реформ, а самоорганізовуватися та виборювати зміни. Активісти допомагали влаштовувати страйки, причому часто спрямовані проти роботодавців-іудеїв, доставляли контрабандну революційну літературу з-за кордону та друкували власні нелегальні видання на ідиші[64].

Крім цього, Бунд став одним із провідних ініціаторів утворення загальноімперської соціал-демократичної партії. Проте бачення лідерами Бунду устрою Російської соціал-демократичної робітничої партії вельми відрізнялося від ленінського. Бундівці по-іншому трактували національне питання і хотіли, щоб це знайшло своє відображення у принципах, програмі й організаційній структурі РСДРП. Вони прагнули об'єднатися з іншими соціал-демократичними організаціями імперії, але обстоювали свою політичну й організаційну незалежність та наполягали на необхідності особливої уваги до потреб єврейського робітничого класу.

Інтерпретація бундівцями ролі національного питання у робітничому русі дуже відрізнялася від позицій світил європейської соціалістичної думки. Маркс, Каутський, Ленін та Люксембург не вважали євреїв окремою нацією, натомість визначали їх як касту, що розчиниться в європейських соціумах із поступом демократії[65]. Ленін писав, що «сионистская идея [єврейської нації. — *М. Б.*] — совершенно ложная и реакционная по своей сущности»[66].

политических партий и организаций России (конец XIX в. — 1917 г.). Сборник документов. Выпуск 1. — С. 83–84.

64 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 226–227.

65 Lenin on the Jewish Question. — P. 23, 39, 48–49, 71; *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 172; *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 198.

66 *Ленин В. И.* Положение Бунда в партии // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 8. — С. 72.

Каутський стверджував, що «євреї як нація більше не існують», а ворожість до них щезне, щойно завершиться їхня асиміляція серед титульних народів[67].

Проте факти життя кидали виклик ідеям, що панували в соціал-демократичному русі. Коли нарешті справа дійшла до створення РСДРП, єврейський робітничий рух виявився найбільш досвідченою та численною її складовою. Тому Бунд не могли ані виключити з РСДРП, ані прийняти на умовах, які б відрізнялися від висунутих самими бундівцями. На установчому з'їзді РСДРП (Мінськ, 1898 р.) єврейська партія увійшла до загальноросійської як «автономная организация, самостоятельная лишь в вопросах, касающихся специально еврейского пролетариата»[68].

У роки, що передували II з'їзду РСДРП (1903 р.), Ленін очолив групу «іскрівців» та розпочав боротьбу за запровадження в партії принципів демократичного централізму. На брюссельсько-лондонському з'їзді ідеї Леніна отримали більшість голосів делегатів, утім, з невеликою перевагою; з'їзд відкинув усі ідеї щодо федералізації партії, через що її лави залишили єврейські, латвійські й польські соціал-демократи[69]. Після цього Бунд неодноразово пробував возз'єднатися з РСДРП, але до 1906 р. наштовхувався на енергійну протидію з боку Леніна. На IV Стокгольмському (так званому «об'єднавчому») з'їзді Бунд знову увійшов до складу РСДРП та отримав визнання як «єдиний представник єврейського пролетаріату». Хоча з'їзд виразно відкинув усі варіанти федеративної розбудови партії, загальної резолюції з національного питання так і не ухвалили. Члени Бунду могли й надалі керуватися власною програмою, але відтепер формально були позбавлені окремих керівних органів[70]. За повторне прийняття

67 Lenin on the Jewish Question. — P. 47.

68 Первый съезд РСДРП (март 1898 года). Документы и материалы. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. — С. 82.

69 Яворський *М. І.* Історія України в стислому нарисі. — 2-е вид. — С. 249.

70 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 248–249.

Бунду проголосували 58 учасників з'їзду: 41 більшовик та 17 меншовиків. 38 меншовиків проголосували проти.

Протягом дискусій з приводу повернення Бунду Ленін зберігав невластиве йому мовчання[71]. Як можна інтерпретувати це мовчання, а також той факт, що Стокгольмський з'їзд не видав резолюції з національного питання? Ленін був досконалим тактиком, тому відчув, що напередодні та під час революції 1905 р. баланс сил у соціал-демократичному таборі змінився на користь національної автономії — як у теорії, так і в партійному будівництві. Незадовго до 1905 р. національні відгалуження соціал-демократії утворили євреї, українці, білоруси, вірмени, грузини і латвійці. Всі вони бажали як автономні члени увійти до складу федеративної РСДРП[72]. На засіданнях «об'єднавчого» з'їзду Бунд заявляв про 43 000 членів у своїх лавах, Соціал-демократія Королівства Польського та Литви називала 22 000, Латвійська соціал-демократична партія — 14 000, УСДРП (чию заявку на вступ у Стокгольмі відхилили) — 6 000. РСДРП на той момент налічувала 31 000 членів[73].

Отже, в 1906 р. загальноросійська соціал-демократія прийняла назад Бунд, не зустрівши протидії з боку Леніна, але резолюції з національного питання не ухвалила. Це вказувало на те, що керівництво РСДРП визнавало вагому роль Бунду в робітничому русі, а рядові члени РСДРП бажали облишити боротьбу за ідейну єдність заради об'єднання на практиці. І більшовики, й меншовики під тиском партійного активу пішли на поступки та зближення в 1906 р. У період Першої російської революції більшість соціал-демократичних партій нетитульних націй були ближчими до більшовиків, ніж до меншовиків — практично з усіх питань, окрім національного. Ленін, вочевидь, не хотів, щоб національне питання було чинником розмежування, настільки шкідливого в той час; фракція більшовиків, безумовно,

---

71 Ibid.

72 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — P. 172, 284; Lenin on the Jewish Question. — P. 152–153.

73 Ibid. — P. 63.

вигравала від залучення до партії людей, які стояли на аналогічних позиціях у багатьох питаннях. Отже, Ленін стримував себе, прагнучи наразі пом'якшити протиріччя з Бундом, а до національного питання повернутися за більш слушної нагоди.

Серед усіх інших єврейських політичних партій Бунд вирізнявся своєю рішучою опозицією сіонізмові, що на зламі століть швидко поширювався діаспорою. Сіоністи обстоювали необхідність утворення окремої держави для євреїв, що, на їхню думку, мало назавжди припинити поневіряння цього дискримінованого, сегрегованого і бездержавного народу. У єврейському політикумі сіонізм проникнув у всі частини ідеологічного спектру: деякі соціал-демократи намагалися схрестити його з марксизмом.

Найпомітнішим серед таких адептів ідеологічного синтезу був Бер Борохов, представник раннього соціалістичного сіонізму. Борохов народився та виріс у Полтавській губернії, здобув активістський досвід у катеринославському відділенні РСДРП, доки не був виключений звідти за сіоністські погляди. Після цього він організував міський осередок Сіоністського соціалістичного робітничого союзу, який нараховував 150 членів. На єврейську Пасху 1901 р. осередок розгорнув під час погрому групу самооборони. Того ж року сіоністи-соціалісти супроводжували страйк шевців — перший страйк єврейських робітників у місті.

Якщо Бунд поширював свою мережу переважно на території Польщі та Литви, то осередки лівих сіоністів виникали далі на південь: Мінськ (1897), Катеринослав (1900), Одеса (1902). У липні 1905 р. в Києві відбулася конференція, на якій ці групи об'єдналися в Єврейську соціал-демократичну робітничу партію «Поалей-Ціон» (на івриті — «Робітники Сіону»). У лютому 1906 р. на нелегальному з'їзді, проведеному в Полтаві, партія затвердила програму і статут. У Російській імперії Поалей-Ціон діяв головно в українських і білоруських губерніях[74].

Кінцевою метою партії була побудова соціалістичного суспільства у масштабах всієї планети, а найближчою ціллю — сіонізм,

74 *Borochov B.* Reminiscences [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: http://www.marxistsfr.org/archive/borochov/1916/reminiscences.htm.

тобто підготування єврейського народу до набуття власної батьківщини. Там євреї відтворять цілу структуру соціуму — з пролетаріатом та буржуазією. Євреї володітимуть засобами виробництва, зокрема землею — на противагу їхньому становищу тут, де вони були позбавлені права власності на землю, обмежені у виборі професії і місця проживання. Цією батьківщиною мала стати Палестина, на території якої євреї отримають територіальну автономію, в сусідстві з арабами, що вже мешкали у тому краї. Вже на новій батьківщині розгорнеться класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією, яка приведе до утвердження соціалізму. Але для перемоги соціалізму в майбутньому, на переконання членів Поалей-Ціону, зараз єврейський пролетарський рух мав свідомо підготувати ґрунт для заселення Палестини й керувати виходом з діаспори. Для цього Поалей-Ціон систематично надсилав своїх активістів, які засновували та очолювали осередки в Палестині, Європі та Північній Америці. За словами Борохова, «довгий час Росія була ливарнею, в якій ідея Поалей-Ціону виплавлялася та звідки розливалася цілим світом»[75].

Водночас соціалісти-сіоністи визнавали, що значна кількість євреїв усе одно й надалі житиме в діаспорі, тому євреї кожної країни потребуватимуть автономії відповідно до австромарксистської схеми розв'язання національного питання. Однак Борохов вважав національно-політичну автономію нерелевантною становищу євреїв Російської імперії, не здатною виправити ненормальні умови, в яких вони жили. Тим паче, за його прогнозами, розвиток капіталізму в автократичній державі міг призвести лише до погіршення цих умов[76]. У довготерміновій перспективі Поалей-Ціон змагався за три мети, які не так просто було узгодити: реалізація спільних прагнень робітничого класу, для чого треба було досягти єдності дій з іншими соціал-демократичними й робітничими партіями; національно-політична автономія

75 Ibid.

76 *Borochov B.* Class Struggle and the Jewish Nation: Selected Essays in Marxist Zionism / ed. by M. Cohen. — New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, 1984. — P. 91.

для євреїв у Російській імперії; національно-територіальна автономія для євреїв у складі майбутньої Палестинської держави.

Коріння Російської соціал-демократичної робітничої партії сягає соціал-демократичних гуртків інтелігенції кінця 1880–1890-х рр. Вони встановили контакт із радикальними пролетарями під час страйків 1896–1899 рр. На території України перші такі гуртки постали в Харкові, Одесі, Києві, Херсоні, Миколаєві, Полтаві та Катеринославі. Завдяки активній роботі соціал-демократичних організацій Катеринослава і Ростова-на-Дону в 1900–1902 рр. цей рух поширився й на Донбас. Майбутні діячі РСДРП отримували свій перший досвід щоденної роботи в середовищі пролетаріату в таких організаціях, як Союзи боротьби за визволення робітничого класу (існували в 1892–1903 рр. у Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Харкові), а також при товариствах взаємодопомоги і страйкових касах[77]. Останні вже досить давно існували в середовищі робітників, але їхній розквіт припав на кінець XIX ст. Першими виданнями, які поширювали в Україні ідеї соціал-демократії та детально висвітлювали виступи робітників, були російськомовні газети «Вперёд», «Рабочая газета» (обидві — Київ), «Наше дело» (Миколаїв), «Южный рабочий» (Катеринослав)[78].

---

77 Першою робітничою політичною організацією Наддніпрянської України та загалом Російської імперії був Союз південноросійських робітників, який діяв під керівництвом революціонерів-народників у Одесі в 1875–1876 рр. Однойменний Союз існував у Києві в 1880–1881 рр.

78 Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / гол. ред. Ф. Є. Лось. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1. — С. 194–195; *Мазепа І. П.* Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини недозрілости сил української революції. — Львів–К.: Знаття то сила, 1922. — С. 15–16; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Пролетарій, 1930. — С. 37–39; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 244; *Равіч-Черкаський М. Ю.* Робітничі організації на Україні в 70-х, 80-х і 90-х роках // Червоний шлях. — 1923. — № 8. — С. 97–111.

Ініціатива заснувати загальноросійську соціал-демократичну партію походила від Бунду та київського Союзу за визволення робітничого класу. До цих організацій належало 5 із 9 делегатів, які дісталися Мінська в березні 1898 р. та провели установчий І з'їзд. Видання київського Союзу, «Рабочая газета», стало першим офіційним друкованим органом РСДРП[79].

У 1903 р. на ІІ з'їзді РСДРП було ухвалено резолюцію з національного питання, яку підготував Ленін. У ній ішлося про право всіх націй на самовизначення, широкі права місцевого самоврядування, використання місцевих мов у освіті та адміністрації, рівність національностей перед законом. Ці вимоги стали частиною партійної програми, що залишалася чинною аж до 1918 р.[80]

На цьому з'їзді Україна була представлена дванадцятьма делегатами із 43. У внутрішньопартійних дебатах вони не утворювали якогось окремого блоку. Проте саме делегати від редакції катеринославського «Южного рабочего» сформували опозицію Леніну, який прагнув поставити діяльність партії всередині країни під контроль емігрантів. Це спричинило розкол партії на два крила — меншовиків та більшовиків[81].

Станом на 1905 р. комітети РСДРП існували в Таганрозі (туди також належали групи в Юзівці, Слов'янську й Маріуполі), Катеринославі, Луганську, Києві, Кременчуку, Полтаві, Єлисаветграді, Миколаєві, Одесі. Партійні осередки були також у Житомирі, Олександрівську, Бердичеві, Херсоні, Чернігові та Конотопі. Українські відділення виявили дещо більшу прихильність до меншовиків, ніж до більшовиків. З 12 українських делегатів ІІ з'їзду 7 належало до меншовиків. На V з'їзді РСДРП (Лондон, 1907 р.) серед делегатів-більшовиків нараховувалося 78% росіян, 11% євреїв, 3% грузинів, тоді як серед меншовиків росіяни

79 *Elwood R. C.* Russian Social Democracy in the Underground. — Assen, The Netherlands: Van Gorcun and Co., 1974. — P. 11–12.

80 Ibid. — P. 256.

81 Ibid. — P. 14.

становили всього 34%, значною була кількість грузинів (28%), євреїв (22%) та українців (6,5%)[82].

У робітничому русі України меншовики були популярнішими від більшовиків, за винятком періодів гострих соціальних криз. Меншовики мали досвідченіших активістів у сфері великої промисловості та водночас користалися підтримкою багатонаціонального робітництва дрібних підприємств. На думку історика-більшовика Миколи Попова, дужча прихильність до меншовизму в Україні зумовлювалася насамперед позицією єврейського ремісничого пролетаріату, чиї інтереси представляв Бунд, а останній після возз'єднання з РСДРП у 1906 р. поповнив лави переважно цієї фракції[83].

Більшовики мали сильні позиції серед шахтарів і металургів Півдня. Робітники важкої промисловості були переважно молодого віку та низької кваліфікації, схильні до радикальної прямої дії; вони залишилися вірними більшовикам навіть у роки реакції, що наступили після поразки революції 1905 р. Тоді більшовицькі комітети РСДРП збереглися лише на Півдні — у Катеринославі, Миколаєві, Одесі та на Донбасі[84]. У той час на Правобережній Україні осередки більшовиків розвалилися та практично припинили існування. Можливо, однією з причин важкого, поза межами Донбасу, становища більшовиків була «цілковита неясність» гасла про самовизначення націй, висунутого Леніним, а також імідж цієї фракції РСДРП як організації великоруських робітників[85]. Крім усього, більшовикам в Україні не вистачало лідерських кадрів. За спогадами Миколи Скрипника, видатного

---

82 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 39, 63; Історія робітничого класу УРСР. — Т. 2. — С. 257.

83 Там само. — С. 63.

84 *Мазепа І. П.* Україна в огні революції 1917–21: у 3 т. — 2-е вид. — Б. м.: Прометей, 1950. — Т. 1. — С. 10; *Pidhainy A. S.* The Formation of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine: Ph. D. thesis. — McGill University, 1977. — P. 35; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 77.

85 *Левинський В.* Єдина неділима совітська Росія? — Київ–Відень: б. в., 1920. — С. 11.

українця-більшовика, до українських комітетів з центру час від часу надсилали для виконання конкретних завдань досвідчених організаторів, але вони на місці довго не затримувалися. У роки політичних криз, наприклад, під час перипетій громадянської війни, всіх найздібніших більшовиків викликали з України до Росії[86].

Українська соціал-демократична робітнича партія поповнила лівий рух відносно пізно. У 1902–1905 рр. вона визрівала всередині Революційної української партії як найбільша її фракція. Подібно до Бунду, УСДРП спиралася на теоретичні напрацювання пізніх Маркса й Енґельса та австромарксистів. Нова партія послідовно проводила національну роботу серед робітничого класу і хотіла приєднатися до РСДРП на умовах автономії та федерування. Українські соціал-демократи своїм найпершим завданням вважали мобілізацію сільськогосподарського пролетаріату та його політичне об'єднання з робітниками промисловості.

Проте ідеологічне обличчя УСДРП не можна досконало з'ясувати, відштовхуючись від самих її розбіжностей і подібностей з окремими течіями марксистської традиції та із сусідніми соціал-демократичними партіями. Такий підхід може дати нам певне уявлення про місце українців у соціал-демократичному таборі, але залишить поза увагою потужний вплив, який здійснювали на УСДРП попередні покоління політичних активістів, що намагалися «посватати» національно-визвольну боротьбу із революційними ідеологіями своєї епохи. Станом на 1900 р. український національний рух існував уже близько століття. Продовжуючи справу народників та революціонерів соціалістичного й анархістського штибу, УСДРП стала соціал-демократичним виявом цього руху. Про самовизначення України говорили деякі учасники декабристських організацій 1820-х рр. та польського

86 *Скрипник М. О.* Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні // Червоний шлях. — 1923. — № 1. — С. 99.

повстання 1830–1831 рр.[87] Народницькі тенденції домінували в українському історіописанні 1830–1840-х рр., увага якого була звернена передусім на рухи нижчих класів, зокрема козацтво[88].

Та вперше програма українського національного руху була ясно сформульована в документах Кирило-Мефодіївського братства (Київ, 1846–1847 рр.). Статут братства говорив про свободу та рівність, скасування кріпацтва і станів, виборність влади, утворення на місці Російської імперії федерації самостійних слов'янських республік. До цієї організації належав і Тарас Шевченко, якого Роза Люксембург незаслужено охрестила «реакційно-романтичним». В Україні Шевченко був найсміливішим критиком царизму свого покоління, за членство в братстві він 10 років перебував на солдатській службі в Центральній Азії[89].

Вплив Михайла Драгоманова на ранню українську соціал-демократію важко перебільшити. Драгоманов належав до покоління, яке на початку 1860-х рр. навчалося в Київському університеті та продовжувало політичні традиції кирило-мефодіївців. Тоді Драгоманов долучився до роботи серед мас, за яку ратували народники[90]. Його покоління дало від України чимало лідерів як для терористичної організації «Народна воля», так і для народницьких пропагандистів-чайківців або ж Південноросійських союзів робітників[91]. Постать Драгоманова об'єднала прогресивні

---

87 *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — С. 8–10.

88 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження: у 2 т. — Б. м.: Прометей, 1946. — Т. 1. — С. 108; *Kohn H.* The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background. — New York: MacMillan, 1944. — P. 715–716.

89 *Багалій Д. І.* Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївці. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — С. 27, 36; *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 12–13.

90 Там само. — С. 200.

91 *Драгоманов М. П.* Вибрані твори / під ред. П. Богацького. — Прага–Нью-Йорк: Українські поступові товариства в Америці, 1937. — С. 16; *Maistrenko I.* Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York: Research Programme on the USSR, 1954. — P. 51.

рухи 1860–1870-х із радикальними гуртками 1890-х рр., з яких і виникне українська соціал-демократія[92].

Блискучий публіцист і талановитий учений, Драгоманов був добре відомий за кордоном як представник російського анархо-соціалізму. У різні періоди свого життя він листувався з Герценом, Лавровим, Марксом і Бакуніним. Він товаришував з лідером «Народної волі», Андрієм Желябовим, який умовляв Драгоманова стати представником цієї організації в Західній Європі[93]. Дослідник єврейської історії та сучасності, Драгоманов пробував налагодити взаємодію між українськими і єврейськими соціалістами ще в 1870-х рр.[94]

Як анархо-соціаліст Драгоманов вважав, що метою революційного руху не може бути централізована держава. Ідеал суспільного устрою для нього становили самоорганізовані трудові громади, поєднані в добровільну федерацію на місцевому, регіональному, національному і міжнародному рівнях. Драгоманівська концепція національного самовизначення ґрунтувалася на ось таких федералістських переконаннях, а не на властивій багатьом його сучасникам-соціалістам ідеї насильницького захоплення державної влади з метою її подальшого нищення та повної ліквідації.

«В цьому-то *товаристві: в рівності й в спільному господарстві* [курсив автора. — *М. Б.*] над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх. <...> Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад,* вільних в усіх своїх справах. <...> справді *вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства.* Справді вільною спілкою

92 *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 150.

93 *Maistrenko I.* Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — P. 6.

94 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 101–103.

може бути тільки *спілка товариств,* котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. <...> Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись якнайбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше чи менше централізовані осібні державні порядки»[95].

Займаючись польовими етнографічними дослідженнями, Драгоманов дійшов висновку, що попри історичну відсутність єдиної держави і низький рівень освіти українці відчували національну спорідненість на всій території свого розселення. У пошуках роботи селяни досить часто не зважали на державні кордони та відвідували сусідні регіони, у яких також мешкали українці. «В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе». В усіх кутках України Драгоманов зустрічав серед селянства історичні спомини про Запорозьку Січ, що, на його думку, свідчило про їхню національну належність.

«Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна»[96].

Драгоманов поставив перед собою завдання об'єднати радикалів із народницького та національного рухів. У 1860-і рр., коли він розпочинав свою громадську діяльність, український національний рух практично відійшов від політики та занурився в культурні ініціативи. Найкращі активісти перейшли до російських народницьких організацій, адже ті схилялися до

95 *Драгоманов М. П.* Переднє слово до «Громади» // *Драгоманов М. П.* Вибрані твори. — С. 114–115, 141.

96 Там само. — С. 93.

радикальніших дій. Драгоманов закликав українців, які пристали до російського народництва, замислитися над створенням власних організацій та застосуванням методів роботи, відповідних до реальних умов життя на Наддніпрянщині. Драгоманов зовсім не заперечував потреби культурної діяльності, якою займалися українофільські кола, але він агітував молодше покоління українофілів повернутися до політики та розширити соціальну базу національного руху.

Драгоманов вірив, що робота в середовищі українського селянства перетворює революціонера будь-якої національності на українофіла в дусі Тараса Шевченка й покоління 1840-х рр.

«Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, *українство* [курсив автора. — *М. Б.*]. Звісно, те «українство» не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова *здумала наука.* Але *прикладна* наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть в кожній громаді й коло кожної особи мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей. Цьому навчають і проби всесвітньої праці робітників»[97].

Тікаючи від урядових репресій, у 1875 р. Драгоманов мусив виїхати із Російської імперії. У Женеві разом з невеликою групою однодумців він започаткував перший україномовний соціалістичний часопис «Громада» і паралельно видавав памфлети, орієнтовані на селянську аудиторію. Гурток, що існував навколо «Громади», здійснив величезний вплив на український соціалістичний рух — як на Галичині, так і на Наддніпрянщині. «Женевці» спонукали радикалів по обидва боки російсько-австро-угорського кордону встановити між собою контакти та

97 Там само.

взятися за співпрацю, спочатку — в контрабанді вищезазначеної літератури на схід[98].

Найактивнішим членом драгоманівського гуртка був Сергій Подолинський. Лікар за освітою, він писав на різноманітну тематику — охорона здоров'я селянства, історія ремесел і промисловості в Україні, навіть марксистська термодинаміка. За 10 років своєї творчої кар'єри Подолинський встиг написати близько двадцяти наукових статей, кілька книжок та чотири пропагандистські брошури. Саме він був автором перших трьох памфлетів, виданих женевським гуртком: «Парова машина» (перекладено кількома європейськими мовами), «Про бідність» (науково-популярний виклад трудової теорії вартості Маркса), «Правда» (адаптація російської брошури «Хитрая механика» — викриття несправедливості системи оподаткування в Російській імперії). У 1880 р. світ побачило його фундаментальне дослідження «Ремесла і фабрики на Україні». Більшу частину свого дорослого життя Подолинський, як і Драгоманов, провів в екзилі[99].

Інший близький товариш Драгоманова, Микола Зібер, став першим у Російській імперії університетським професором, який викладав марксистську економічну теорію. Разом з Подолинським Зібер організував у Києві гурток із вивчення «Капіталу». Крім цього, Зібер був членом Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Активна діяльність цієї україно-фільської організації у першій половині 1870-х рр. викликала контрзаходи з боку царської влади — «витиснення» Драгоманова в еміграцію та сумнозвісний Емський указ[100].

Перші українські соціалісти були нечисленні, вони зазнавали переслідувань з боку влади, не мали легальної можливості

---

98 *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 209; *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 140–141; *Драгоманов М. П.* Вибрані твори. — С. 155.

99 *Serbyn R.* In Defense of an independent Ukrainian socialist movement: Three letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov // Journal of Ukrainian Studies. — 1982. — № 13. — P. 3–33.

100 Ibid.

друкуватися українською, жили на еміграції у злиднях. Водночас російські народники ставилися байдуже, якщо не вороже, до національних вимог — це знеохочувало українських радикалів взагалі зачіпати цю проблематику. Драгоманов дискутував у переписці з народовольцем Желябовим. Той відповідав на закид своїй організації щодо ігнорування національного питання:

«Чи ж можна в програму найближчих домагань ставити такі, які не мають ніде реальної опори, ні захисту, тільки багато запеклих ворогів? Де ж наші (українські) Фенії? Де наш Парнель?»[101]

І Подолинський, і Зібер змушені були передчасно залишити громадську діяльність. Подолинський збожеволів, і його помістили до французької психіатричної лікарні. У 1885 р. матері вдалося привезти його назад до Києва, де він помер через 6 років, так і не одужавши. Микола Зібер також страждав на психічні розлади до самої смерті у 1888 р.[102]

У 1880-х рр. поодиноким українським соціалістом лишався Драгоманов, який поневірявся за кордоном. Життя історика обірвалося в 1895 р. у столиці Болгарії, де у Софійському університеті досі зберігається його архів. Поміркувані націоналісти-українофіли цуралися Драгоманова через його соціалістичні погляди, а загальноросійські соціалісти — через його «націоналізм». Та Драгоманов знайшов свою аудиторію — нове покоління, яке щойно починало політичну активність. У 1880–1890-х рр. у Києві, Чернігові, Херсоні, Катеринославі, Харкові та кількох містах Полтавської губернії виникли таємні студентські гуртки, де читали і обговорювали твори Шевченка, праці Драгоманова, економіста і члена Південно-західного відділу РГТ Миколи Яснопольського, галицьких радикальних авторів[103]. Учасники гуртків

---

101 Цит. за: *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 120–121.

102 *Serbyn R.* In Defense of an independent Ukrainian socialist movement: Three letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov. — P. 8.

103 *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — Ph. D. Thesis. — Oxford University, 1981. — P. 30; *Оглоблин О. П.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX віків // Червоний

перейняли від Драгоманова прагнення до політичної дії та увагу до національної проблематики. Із цих студентських кіл виросли Соціалістична українська партія та Революційна українська партія (1900), а згодом Українська соціал-демократична робітнича партія (1905)[104].

Першими, хто наважився критикувати орієнтацію Драгоманова на селян, були члени соціал-демократичного гуртка, який виник у 1893 р. в Києві зусиллями студента історико-філологічного факультету Університету св. Володимира та поета Івана Стешенка. До цього гуртка належали поетка Леся Українка (справжнє ім'я — Лариса Косач, племінниця Драгоманова), письменник Михайло Коцюбинський, історик Павло Тучапський (у майбутньому співзасновник київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу). Вони критикували Драгоманова за те, що той не розгледів наприкінці XIX ст. розшарування селянства на батраків, дрібних господарів і заможних селян. За їхніми спостереженнями, селяни, які втрачали землю, здебільшого залишалися в сільській місцевості та працювали як сезонні робітники у великих маєтках, і лише невелика частина розорених селян переходила до лав промислового пролетаріату. Група Стешенка вирішила зосередитися на роботі в середовищі сільського пролетаріату, щоб підготувати його до співпраці з міськими робітниками[105].

шлях. — 1928. — № 9–10. — С. 178; *Драгоманов М. П.* Автобіографія // *Драгоманов М. П.* Вибрані твори. — С. 57; *Borys J.* The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A study in the Communist Doctrine of the Self Determination of Nations. — Stockholm: n. p., 1960. — P. 75; *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — К.: Книгоспілка, 1926. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 52, 54–55; *Бачинський Ю. О.* Ukraina Irredenta. — 3-є вид. — Берлін: Видавництво української молоді, 1924. — С. vi–vii.

104 *Гермайзе О. Ю.* 25-ліття РУП // Життя і революція. — 1925. — № 3. — С. 20.

105 *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 251; *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 43; *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 41–42.

У 1897 р. гурток перетворився на нелегальну організацію «Українська соціал-демократія», а у 1900 р. багато його учасників приєдналося до новоствореної Соціалістичної української партії, що вийшла з тогочасних українофільських польських молодіжних кіл. У довготерміновій перспективі партія мала на меті об'єднати сільських та міських робітників у рамках одного політичного руху. Панувало переконання, що для досягнення цієї мети слід використовувати диференційований підхід: підвищувати національну свідомість міських робітників, «аби вони не стали чужинцями у рідній стороні та й супроти своїх же братів, сільських робітників»; водночас серед аграрних пролетарів та дрібних селян ширити передусім соціалістичну пропаганду[106].

Партія не спромоглася створити ширшу соціальну базу, окрім скромної мережі контактів із батраками в околицях Києва. СУП проіснувала до 1903 р., коли влилася до складу Революційної української партії, накинувши останній стратегію, вироблену ще в 1890-х роках[107].

Революційна українська партія являла собою більш численний та гетерогенний альянс між драгоманівцями, марксистами й націоналістами. РУП було засновано в Харкові в лютому 1900 р. групою студентів на чолі з Дмитром Антоновичем та Михайлом Русовим[108]. На початковому етапі РУП складалася зі студентів університетів, гімназистів, семінаристів — вихідців із дворянства, духовенства та селянства. Відділення партії («Вільні громади») постали в містах північних губерній: Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині, Прилуках, Ромнах, а також у Петербурзі,

---

106 Ibid. — P. 100; *Федьков О., Дубінський В.* Аграрне питання в програмних документах національних політичних партій Наддніпрянської України у 90-х роках XIX ст. // Збірник наукових праць «Політологічні студії». — 2013. — Вип. 3. — С. 131–142.

107 *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 251.

108 *Borys Y.* The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A study in the Communist Doctrine of the Self Determination of Nations. — P. 72; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 40; *Мазепа І. П.* Підстави нашого відродження. — Ч. 1. — С. 16.

Львові та Чернівцях. В Австро-Угорщині діяв Закордонний комітет партії, що підготовлював та здійснював видання, які потім контрабандою переправляли через кордон[109].

РУП була тісно пов'язана зі студентським рухом та відіграла помітну роль у студентських заворушеннях 1900 та 1901 рр. Партія отримала нагоду розширити свою соціальну базу завдяки селянським бунтам 1902 р. та робітничим страйкам 1903 р. Ерупісти попрямували до сільської місцевості ліво- та правобережних губерній, де організували низку успішних страйків сільськогосподарських пролетарів. Сільська активність партії зробила її відомою й у містах, привівши до її лав певну частину українського міського пролетаріату. Тепер партією зацікавилася політична поліція, яка інфільтрувала туди агентів[110].

Більшість партійних новобранців були заробітчанами із сільської місцевості, що працювали в пекарнях та пральнях, конюхами, носильниками, прислугою. Наприкінці 1902 р. київське відділення організувало гурток, у якому найпомітнішу роль відігравали іконостасні майстри з Подолу — художники, ювеліри, різьбярі. Вони виконували замовлення здебільшого для сільських церков, тому часто їздили у досить віддалені від Києва райони. Іконостасні майстри вже мали досвід членства в російських соціалістичних групах і були непоганими агітаторами. Крім того, київські ерупісти встановили контакти з робітниками розміщених поблизу Києва невеличких фабрик, що спеціалізувалися на виготовленні мережива та виробів із дерева. Майже всі українці на цих підприємствах були сезонними робітниками, тому мали обмежені можливості для самоорганізації на робочому місці, але

---

109 *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 106–109; *Гермайзе О. Ю.* 25-ліття РУП. — С. 21.

110 *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 106–109, 144–145; *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 84–85, 98; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 232.

водночас ставали чудовими розповсюдниками літератури та агітаторами в рідних селах. Влітку 1903 р. ці робітники-мігранти взяли участь у серії страйків, що поширилися в північних губерніях та охопили в момент свого найвищого підйому понад 200 000 робітників поміщицьких маєтків[111].

Харківське відділення РУП з осені 1902 р. співпрацювало із залізничниками, які мешкали в сусідніх Новій Баварії та Люботині. Один із провідних харківських ерупістів, Андрій Жук, влаштував у їхньому середовищі гурток, члени якого читали партійну літературу, а згодом розповсюджували її на своєму робочому маршруті. Після страйкової хвилі липня 1903 р. до партії долучилася «група, відома під назвою Організаційного комітету служащих на залізницях Півдня Росії. Учасники групи працювали на кількох лініях <...> машиністами, кочегарами, кондукторами, телеграфістами, клерками, стрілочниками <...>. Головною метою Комітету було поширювати серед залізничників соціалістичні та революційні ідеї, а найбільш свідомих колег об'єднати в одну організацію <...>. Комітет прийняв програму РУП»[112].

У 1904 р. видання галицьких соціал-демократів «Воля» повідомляло про наявність у РУП «сильних робітничих організацій» у Харкові, Полтаві, Ніжині, Катеринодарі, Ромнах, Прилуках, Глухові, Кременці, Білій Церкві. Так, при лубенському відділенні числилося три робітничі комітети, до яких належало 150 чоловіків та жінок[113].

Базуючись у містах та працюючи серед міського пролетаріату, РУП усе ж таки мала на меті мобілізацію саме тієї його частини, яка періодично відвідувала сільську місцевість, а отже, могла стати поширювачем радикальних настроїв серед

---

111 *Шупак С.* РУП в період 1905 року на Київщині // Життя і революція. — 1925. — № 11. — С. 80; *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 87; *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 153–54.

112 Ibid. — P. 157.

113 Ibid. — P. 235, 306.

сільських пролетарів. Ідеальний ерупівський активіст — це сільський житель, який протягом тривалого часу перебував у місті та дещо вже знав про робітничий рух. Це була сполучна ланка між найманими робітниками міста та села, стратегічний союз між якими РУП збиралася розбудувати в довготерміновій перспективі[114].

В ерупівській літературі обговорювалися головно проблеми незаможних селян і сезонних робітників. Міські відділення, звісно, випускали першотравневі прокламації, листівки, брошури, звернені до міського пролетаріату, але основні партійні видання, що завозилися з-за кордону, вторували переживанням пролетаріату сільського. Крім цього, порушувалися загальні питання: війна з Японією, боротьба за демократичні права; однак уся соціальна проблематика мала сільське забарвлення. Страйк як засіб соціальної боротьби пропагувався на прикладах його успішного проведення в сільській місцевості[115].

Робітництво невеликих міських підприємств мало б стати для РУП своєрідним трампліном, який допоміг би нарешті проникнути в середовище промислового пролетаріату. Але робота з цією стратою робітничого класу, що характеризувалася найменшим рівнем згуртованості та найвищим рівнем плинності кадрів, вимагала переосмислення програми партії та терпіння в процесі організації. Цим ерупісти були зайняті протягом усього 1904 р., навколо цього точилися внутрішньопартійні суперечки напередодні та під час Першої російської революції.

Поворот РУП до соціал-демократії розпочався в 1901 р., коли через брак соціальної складової більшість партійців відкинула націоналістичну програму, сформульовану Миколою Міхновським. У 1902 р. центральний друкований орган партії «Гасло» визначив як її головну мету «ідеал самостійної не підлеглої української республіки робочих мас з усуспільненням засобів

114 *Шупак С.* РУП в період 1905 року на Київщині. — С. 45.

115 *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 174–176; *Шупак С.* РУП в період 1905 року на Київщині. — С. 50, 79.

продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріяту, власне — соціялістична держава <...>. Не відмовляючись від роботи серед промислового робітництва, <...> де агітаційну справу налагоджено вже роботою російських, польських та жидівських[116] соціялістів, Р.У.П. головним чином звертається до села»[117].

У 1902–1903 рр. керівництво РУП дрейфувало від незалежницьких позицій до боротьби за автономію в складі федеративної Російської республіки. Це мало припасувати партію до вимог РСДРП, з якою ерупісти збиралися об'єднатися. Один із провідних членів Закордонного комітету, Дмитро Антонович, пояснюючи автономістську позицію, наголошував на відсутності ознак колоніального становища України в складі Російської та Австро-Угорської імперій, зокрема стримування розвитку української економіки за допомогою нерівномірного оподаткування. Антонович заявляв, що змінить свою думку, щойно йому нададуть докази колоніального статусу України[118]. Водночас у місцевих осередках РУП ширилися погляди, протилежні прийнятим у Закордонному комітеті. Головним виразником цієї тенденції став 26-річний полтавський активіст Микола Порш. Він не зміг із легкістю Закордонного комітету відкинути ідею незалежності. Навіть прийнявши національну автономію як тимчасове політичне гасло, розмірковував Порш, партії не варто відмовлятися від організаційної незалежності та вливатися в РСДРП на умовах демократичного централізму, які стали пунктами програми російської соціал-демократії на з'їзді 1903 р. Якщо члени Закордонного комітету сподівалися, що входження до РСДРП наблизить ерупістів до робітничого класу, то Микола

---

116 На початку XX ст. екзоетнонім «жиди» ще був нормативним для української мови та не мав негативного, етнофолічного забарвлення. Див.: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/28/101907/. — *Прим. перекл.*

117 *Гермайзе О. Ю.* 25-ліття РУП. — С. 22.

118 *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 185–186; *Яворський М. І.* Історія України в стислому нарисі. — С. 253.

Порш вважав, що краще наслідувати за Бундом національний принцип організації партії та федерування з РСДРП[119].

На початку свого існування Революційна українська партія зазнавала помітного впливу Бунду. Особисті зв'язки партійців були встановлені ще під час перебування в навчальних закладах, здебільшого в лівобережних губерніях, передусім — у Полтавській[120]. Організації співпрацювали, переправляючи через кордон нелегальну літературу. Декілька активістів, зокрема М. Гехтер та М. Гутник, були членами водночас і РУП, і Бунду. Після 1903 р. на РУП дедалі більше впливала російська соціал-демократія, що вилилося в перший великий розкол партії в 1905 р.

Почалося з того, що один із членів Закордонного комітету, Маркіян Меленевський (Басок), заходився утворювати фракцію, яка протистояла б «новому курсу» Порша. Меленевський зовсім не заперечував того, що саме РУП має пріоритет в організації україномовного пролетаріату на селі, а згодом і в містах, проте вважав, що ерупісти, влившись до РСДРП на її умовах, отримають таким чином доступ до промислового робітництва. Меленевський звинуватив Порша в загравanні з ліберальним українофільським середнім класом; на його думку, Порш відмовлявся від створення ширшої пролетарської бази партії заради підтримання гарних стосунків із буржуазією. Меленевський наголошував: у партійних програмах та організаційних принципах промисловий пролетаріат здатен зрозуміти соціальне, економічне і політичне, але аж ніяк не національне. Тому він закликав свою партію об'єднатися з іншими національностями в рамках РСДРП, навіть якщо задля цього доведеться розпустити РУП[121].

1904 рік минув у напружених дебатах. Наприкінці грудня 1904 р., перед самим початком Першої російської революції, було скликано II з'їзд РУП, на якому партія й розкололася. Прихильники Порша мали невелику перевагу. Група Меленевського

---

119 Там само. — С. 234.

120 Там само. — С. 199.

121 *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 255, 275.

залишила з'їзд та випустила маніфест від імені «Української Соціал-Демократії», у якому звернулася до «пролетарських елементів» із закликом залишити лави РУП і «зробити початок організуванню українського пролетаріяту, звертаючи течії його руху в спільну могутню річку пролетарського руху усієї Росії <...> пособити збудуванню зцентралізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріят в бік буржуазно-радикальної "самостійної України"»[122].

Через кілька тижнів Українська соціал-демократична спілка (цю назву зазвичай скорочують до «Спілка») приєдналася до РСДРП. Тоді як на з'їзді РУП проголосували за програму, написану Миколою Поршем: національна автономія як мінімальна вимога та незалежна держава як максимальна, окрема соціал-демократична партія для українців, об'єднання з російською та єврейською партіями на федеративних засадах[123].

Уже в грудні 1905 р. РУП провела наступний з'їзд, на якому була реорганізована в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Також вирішили під час найближчих зборів РСДРП подаватися на вступ до цієї організації на правах самоврядної групи та «єдиного представника від українського пролетаріату». Проте під час IV з'їзду РСДРП (Стокгольм, 1906) її керівництво не бачило потреби поступатися вимогам УСДРП, адже Бунд та Спілка влилися до лав загальноросійської соціал-демократії на менш вимогливих умовах. Отже, подання УСДРП було відкинуте — об'єднання партій не відбулося[124].

Вже після революції Микола Порш зміг зайнятися систематичним аналізом національного питання, яке було порушене Дмитром Антоновичем у 1904 р. та призвело до розколу РУП.

---

122 Там само. — С. 257–258.

123 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 96. *Гермайзе О. Ю.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). — С. 251.

124 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 68, 69; *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 363.

У 1907 та 1908 рр. у Києві побачили світ два його розлогі памфлети[125], де було розглянуто зв'язок національного питання з розвитком капіталізму, місце держави в цьому взаємозв'язку, можливі політичні форми національного самовизначення. Порш намагався продемонструвати, що національний гніт спирався на соціально-економічний базис, а російська держава була винною в нерівномірності розвитку народів, які її населяли. У памфлетах було досліджено особливості промислового розвитку, розміри мита, зовнішньоторговельного балансу, державних податків і видатків в Україні. Проаналізувавши все це, Порш дійшов таких висновків: головним недоліком української економіки була недорозвиненість виробництва товарів народного споживання, спричинена як політикою держави, так і поведінкою інвесторів, що діяли відповідно до власних короткотермінових інтересів. В Україні промисловість зіштовхувалася з несприятливою митною політикою та відсутністю інвестицій з боку держави, підвищеним оподаткуванням та наслідком довготривалого національно-культурного гніту — нижчою продуктивністю робітничого класу. Такі фактори, як відплив надлишкового капіталу, відсутність національної буржуазії, зростання земельної ренти та зменшення реальних доходів аграрних робітників, стримували довготермінове економічне зростання і диверсифікацію промисловості.

Порш стверджував, що лише автономія змінить ситуацію на краще, а однією з основних цілей набуття Україною автономного статусу вважав припинення відпливу капіталу, який настільки катастрофічно впливав на виробничі сили країни. Уряд автономії мусив узяти стільки влади від центральної адміністрації, скільки зможе, передусім ішлося про збір податків. Внесок України до центральної скарбниці, з якої фінансуватимуться загальнодержавні інституції, та її участь в обслуговуванні державного

125 *Порш М. В.* Про автономію. — К.: Просвещение, 1907; *Порш М. В.* Про автономію України. — К.: Просвещение, 1908.

боргу мали бути строго пропорційні частці України в населенні всієї держави[126].

Згідно з уявленнями Порша, влада української автономії мала бути наділена широкими повноваженнями у виконавчій та законодавчій сферах, до її компетенції належали б сільське господарство, умови праці, освіта, культура, шляхи сполучення, фінанси й кредит, медицина й статистика. Тоді як центральна влада мала б визначати основні права та свободи людини й громадянина, займатися законодавством у банківській і страховій сферах, встановлювати мита й податки, систему мір і ваги, контролювати шляхи сполучення і засоби зв'язку федерального значення, видавати патенти[127].

Проте у схемі Порша функції автономних та центральних державних інституцій часто дублювалися. Наприклад, закони про права людини могли вплинути на умови праці, залізничні тарифи, культурне життя тощо. Тому Порш запропонував чотири принципи, які мали забезпечувати баланс у федерації автономних держав: автономний уряд наділявся правом ветувати заходи центральної влади, якщо вони гальмували розвиток продуктивних сил регіону; центральна влада могла ветувати заходи автономного уряду, шкідливі для розвитку продуктивних сил держави в цілому; центральна влада встановлювала мінімум громадянських прав і свобод, які поширювалися на всіх суб'єктів федерації; влада автономії могла розширювати ці права та свободи, але в жодному разі не обмежувати для якоїсь частини населення.

Порш писав під прискіпливим поглядом цензури. Його памфлети цілком легально мала опублікувати київська «Просвіта». Так само, як інші публіцисти того часу, він вдавався до езопівської мови, підставляючи Ірландію та Індію замість України в численних описах імперіалізму та національних утисків. У памфлетах Порш начебто й стверджував, що автономії можна

126 Там само. — С. 26–27.

127 *Порш М. В.* Про автономію. — С. 99–100; *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 27.

досягти реформістським шляхом, але водночас не вірив, що великоросійська буржуазія коли-небудь добровільно погодиться реформувати податкову систему та відмовиться від десятків мільйонів рублів, які вона викачувала з України. У будь-якому випадку шлях до автономії здавався більш гладким, натомість боротьба за повну незалежність обов'язково супроводжувалася б тривалими війнами[128].

Порш також проаналізував австромарксистську концепцію національно-культурної автономії. Він наголошував, що допоки пригноблена нація не матиме контролю над своєю економікою, над базисом, із якого виростає культура кожної національності — доти зусилля, докладені до розвитку письменності, освіти й культури національною мовою, не приноситимуть адекватного результату. Прихильники національно-культурної автономії вважали, що ресурси на освіту й культуру можна буде отримувати завдяки оподаткуванню зареєстрованих членів національних «публічних корпорацій». Порш вказав на помилковість цього судження: незалежно від свого національного походження, більшість представників буржуазії вступатиме в корпорацію панівної нації, яка вже володіє найкращими освітніми та культурними ресурсами. Буржуазія платитиме податки не на користь тих націй, з яких походить[129].

За словами Порша, в українському випадку така автономія навіть не марна, а шкідлива. Без територіального самоврядування українці не матимуть змоги контролювати свою економіку, суспільство й культуру. Права ж національних меншин в Україні найкращим чином можна буде забезпечити, застосувавши розподіл бюджетних коштів відповідно до питомої ваги кожної з них. Порш погоджувався з тим, що робітнича партія мусить вимагати надання національним меншинам певної форми самоврядування, близької до національно-культурної автономії,

128 Там само. — С. 29–30.

129 Там само. — С. 30, 53.

але в межах територіальної автономії, яку отримає титульна нація (тобто українці)[130].

Посилаючись на Каутського, Порш відзначав, що автономії прагнуть як пролетаріат, так і буржуазія пригніченої нації. При цьому пролетарі домагаються автономії заради рівності всіх націй, тоді як буржуазія міркує лише про власне майбутнє та можливість домінувати ще над кимось, крім представників своєї нації. На думку марксиста, в Україні була практично відсутня питома буржуазія з національними політичними амбіціями, а дрібна буржуазія та селянство зовсім не були готові виступити в ролі лідерів. Порш стверджував, що боротьбу за автономію зможе очолити лише пролетаріат.

«Український національний рух не буде буржуазним рухом переможного капіталізму, як у випадку чехів. Він скоріше буде схожим на ірландський випадок: рух пролетарських та напівпролетарізованих селянських мас»[131].

Схожі ідеї в своїй книжці «Кляси і суспільство» (Київ, 1913) висловлював Лев Юркевич. Напередодні революції 1917 р. він очолюватиме ліве крило УСДРП. До постулатів Порша Юркевич додав свої міркування з приводу еволюції національного руху. Після поразки революції 1905 р. велика кількість українців поміркованих поглядів, переважно представників міського середнього класу, долучилася до боротьби за демократичні права та українізацію освіти. На селі радикальні та поміркувані елементи напрочуд активно включалися в кооперативний рух. Приплив нових елементів у національний рух відбувався в умовах жорсткої політичної реакції та водночас подальшого розвитку в Україні потужної економічної бази, тому створював умови для виникнення прокапіталістичної течії. Юркевич вказував на те, що до національного руху тепер входила й дрібна буржуазія, яка прагнула одного — покращити свої конкурентні позиції порівняно з російською та єврейською дрібною буржуазією. Юркевич закликав УСДРП триматися осторонь табору поміркованих

130 *Порш М. В.* Про автономію. — С. 57–58.

131 *Порш М. В.* Про автономію України. — С. 31.

українофілів та створювати їм альтернативу — національний рух у поєднанні з антикапіталізмом та боротьбою проти самодержавства. УСДРП саме переживала важкі часи — більшість її робітничих організацій припинила існування, переважна частина лідерів емігрувала або затаїлася. Щоб підтвердити свій погляд на робітничий клас як основу національного руху, Юркевич із задоволенням цитував наказ катеринославських пролетарів Григорію Петровському, депутату Державної думи IV скликання від більшовиків:

«Ми вважаємо, що національний гніт — одна з проявів панування капіталу в сучасному суспільстві — викликає культурний, економічний і політичний занепад поневолених націй і тим стає на перешкоді розвитку класової діяльності пролетаріяту цих націй <...>. Нам дорога наша рідна мова, як могутній засіб культурного розвитку, без котрого неможливий поступ класової і політичної свідомості»[132].

Перша світова війна заскочила Юркевича в Женеві, там він почав видавати журнал «Боротьба» — фактично орган лівого крила УСДРП. У 1917 р. Юркевич випустив памфлет, у якому вщент розкритикував ленінський підхід до національного питання та висловився на користь незалежності українського соціал-демократичного руху. Ленін тоді теж мешкав у Женеві, і стосунки між двома революціонерами були, м'яко кажучи, прохолодними. Ленін схарактеризував Юркевича як «огидного та дурного дрібнобуржуазного націоналіста, який під прапором марксизму пропагував поділ робітників за національністю та, зокрема, відокремлену національну організацію українських робітників»[133].

Про іншого лідера українських соціал-демократів, письменника і драматурга Володимира Винниченка, Ленін висловлювався не краще — в листі до Інеси Арманд назвав його «претенциозным махровым дураком», а його останній роман — «ахинеей

---

132 *Юркевич Л. Й.* Кляси і суспільство. — К.: Дзвін, 1913. — С. 49.

133 *Elwood R. C.* Russian Social Democracy in the Underground. — Assen, The Netherlands: Van Gorcun and Co., 1974. — P. 262. Див.: *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу. — С. 115–150.

и глупостью»[134]. Американський історик Ральф Картер Елвуд[135] побачив за такими епітетами в листах і статтях Леніна «презирство до всього українського <...> та загальну поблажливість до менш розвинених національних меншин». Також Р. К. Елвуд пише: «Можна припустити, що в РСДРП багато великоросів та емансипованих євреїв поділяли його ставлення»[136].

У своєму памфлеті Юркевич розбирав тези Леніна, надруковані 1916 р. під назвою «Соціалістична революція та право націй на самовизначення». Ленін проголошував принцип самовизначення, але водночас застерігав проти його практичного застосування і красномовно заявляв: «выгоды крупных государств и с точки зрения экономического прогресса и с точки зрения интересов массы несомненны»[137].

Юркевич вважав, що Ленін сам собі суперечить.

«Схиляння російських соціял-демократів перед "великими державами" і перед централізмом цих держав убиває в них здібність глянути на національне питання з щиро інтернаціоналістичної точки зору <...> Немає сумніву, що це "дальше злиття" висловлює собою не інтернаціоналізм, а сучасну систему централізму "великих держав" і "дальшої" асиміляції й гноблення підпорядкованих їм націй»[138].

Навіть якщо буде здобуто демократичну республіку, стверджував Юркевич, російська буржуазія, за прикладом західноєвропейської, лише більше централізує державу. Отже, завоювання

---

134 *Ленин В. И.* Письмо И. Ф. Арманд // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 48. — С. 294–295.

135 Інший американський історик, Пол Ле Бланк, так означив Р. К. Елвуда: «...вельми шановний історик російського більшовизму (з явними антиленінськими упередженнями)» (*Le Blank P.* The birth of the Bolshevik party in 1912 // Links [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: http://links.org.au/node/2832.). — *Прим. перекл.*

136 *Elwood R. C.* Russian Social Democracy in the Underground. — P. 263.

137 *Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 255.

138 *Юркевич Л. Й.* Російські соціал-демократи і національне питання. — С. 21, 24.

буржуазної демократії ще нічого не гарантувало для справи національного визволення, а навіть могло призвести до загострення національних конфліктів. З цього погляду ленінське уявлення про те, що зі встановленням у багатонаціональній Росії буржуазної демократії «реже и слабее будут на практике стремления к отделению», виглядало як спекуляція.

Юркевич зауважив подібність поглядів на національне питання Леніна та Герцена. У 1859 р. Олександр Герцен на сторінках свого журналу «Колокол» писав, що Польща «имеет неотъемлемое право на государственное существование, независимое от России», але відразу додавав: «мы этого не хотим»[139]. Ленін так само в теорії виступав за самовизначення, але на практиці — проти нього. Юркевич підсумовував, що ленінська програма «є нічим іншим, як повторенням великоросійської ліберальної патріотичної програми, формульованої в епоху звільнення селян»[140].

А це вже, на думку Юркевича, суперечило духові Циммервальдського об'єднання антивоєнних соціалістів, до якого належали обидва. Друга конференція циммервальдців у квітні 1916 р. висловилася за національну автономію та проти анексій, здійснених великими державами до і під час війни. Циммервальдські соціалісти нагадали, що обов'язком європейського робітничого класу є «енергійна відсіч шляхом класової боротьби проти всякого гноблення слабших націй і вимога оборони національних меншин та автономії на основі повної демократії»[141].

Порівняно з цією резолюцією ленінські тези 1916 р. були менш прихильними до нацменшин. Російська соціал-демократія не порушувала систематично питання національного гноблення в Україні, фактично користаючись із нього — маючи полегшений доступ до великої території та численного населення, прихильного до лівих ідей.

---

139 *Герцен А. И.* Собрание сочинений: в 30 т. — Москва: Наука, 1954–1965. — Т. 10. — С. 37.

140 *Юркевич Л. Й.* Російські соціал-демократи і національне питання. — С. 12–13.

141 Там само. — С. 24–25.

Якщо більшовики не достатньо системно, на думку Л. Юркевича, порушували в загальноросійському політикумі українське питання, то інші політичні сили не робили цього взагалі. «З партій загальнодержавного масштабу РСДРП була єдиною, яка принципово підтримувала український національний рух»[142]. Український історик-емігрант ліберальних поглядів Іван Лисяк-Рудницький писав: «...серед російських керівників того часу Ленін відзначався найширшим поглядом на національне питання і був найбільш реалістичним у сприйнятті України як політичної сили»[143]. У 1916 р. В. Ленін дуже різко висловлювався на підтримку української національно-визвольної боротьби у відкритому листі до Бориса Суваріна, лівого активіста українсько-єврейського походження: «Было бы точно так же смешным нежелание признавать законность войн угнетенных народов против их угнетателей, которые могли бы разразиться в настоящее время, например, восстания ирландцев против Англии, или восстания Марокко против Франции, Украины против России и т. д. <...> Наша партия не боится заявить публично, что она встретит сочувствием войны или восстания, которые Ирландия могла бы начать против Англии, Марокко, Алжир, Тунис — против Франции, Триполи — против Италии, Украина, Персия, Китай — против России и т. д.»[144]

Ленін розглядав національні рухи в Російській імперії як ворогів царату, але ненадійних друзів для пролетарів. Він вітав їхню опозиційність російському самодержавству, водночас опонуючи їхньому бажанню повністю розвалити Російську державу. Погляди Юркевича на національний рух і робітничий клас були відмінними — відповідно відрізнялися й програмові та організаційні висновки:

---

142 *Казаков М., Назаренко В.* Переосмислюючи Петровського // Спільне [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: http://commons.com.ua/uk/kati-ukrayini-batki-golodomoru/.

143 *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 13.

144 *Ленин В. И.* Открытое письмо к Борису Суварину // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 262, 264.

«...національно-визвольні рухи пригноблених націй, і зокрема тоді, коли пролетаріят бере в них активну революційну участь, зв'язуючи своє національне визволення з його загальним класовим визволенням, — без сумніву служить суспільному прогресові <...>. Ми відстоюємо федералістичний принцип як в устрої Російської імперії, так в організації російської соціял-демократії»[145].

1905-Й ТА НАСТУПНІ РОКИ

9 січня 1905 р. понад сто тисяч петербурзьких робітників і членів їхніх родин прямували до Зимового палацу, щоб передати імператору свою петицію. Вони вимагали запровадження політичних свобод та покращення умов праці. Війська, які охороняли підходи до царського палацу, отримали наказ стріляти в народ. Близько 200 осіб було вбито, а кількість поранених сягнула 1000. Новина про розстріл беззбройного натовпу облетіла всю країну, викликавши політичні стайки та демонстрації, у яких взяло участь понад 400 000 робітників. Це запустило багатомісячний ланцюг подій, відомий під назвою революції 1905 року[146]. По всій імперії робітники висували такі негайні вимоги: 8-годинний робочий день, запровадження основних демократичних прав і свобод, зречення царя, скликання парламенту, завершення війни з Японією.

Січневі страйки мали продовження навесні; пізніше тимчасове літнє затишшя змінилося ще дужчою хвилею страйків у жовтні-листопаді, а кульмінацією стали озброєні повстання в грудні. В українських губерніях робітники збунтувалися в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Харкові, Олександрівську та багатьох містах Донбасу. Ці виступи були придушені армією, після чого революційний підйом пішов на спад. У наступному році багато було зроблено для організації щойно легалізованих профспілок, але вже 1907 р. цей процес було призупинено репресивними заходами уряду. Протягом першого кварталу 1905 р. в Україні

145 *Юркевич Л. Й.* Російські соціал-демократи і національне питання. — С. 27, 29.

146 Історія Української РСР: у 8 т. / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977–1979. — Т. 4. — С. 83.

страйкувало 170 000 робітників, у другому кварталі — 83 000, у третьому — 13 000, у четвертому — 203 000. Перша страйкова хвиля завершилася утворенням на найбільших промислових підприємствах фабричних комітетів. Уже в жовтні фабкоми в межах окремих міст об'єднувалися в ради робітничих депутатів. В Україні перші ради виникли в Одесі, Катеринославі, Миколаєві й Києві (жовтень 1905 р.), Кам'янському[147], Луганську та інших донбаських містах (листопад-грудень 1905 р.). Ці ради, власне, й організовували грудневі повстання[148].

Ради брали на себе ініціативу утворення профспілок. Цей процес набув інтенсивного характеру ще у вересні 1905 р.; а 4 березня 1906 р. царський уряд видав перший закон про профспілки. Станом на кінець року професійні організації Російської імперії мали загалом близько 246 000 членів, із яких 38 000 працювали в українських губерніях. Практично в усіх профспілках передбачалася можливість членства лише для робітників одного підприємства або одного фаху. У середньому одна професійна організація нараховувала 150–200 осіб[149].

Та того ж 1906 р. влада здійснила наступ на найбільші і найліпше організовані профспілки, менші залишивши в спокої до наступного року. Вістря урядової атаки було спрямовано на профспілки Катеринослава, Луганська, Маріуполя та інших індустріальних центрів Півдня. У жовні 1906 р. було заарештовано 3 000 членів та увесь провід профспілки металургів Катеринослава[150]. У її лавах залишилося не більше 200 осіб. Урядові переслідування скорочували чисельність профспілок та зменшували їхню активність. Наприклад, у 1908 р. в Києві лише 70 із 600

147 У 1936–2016 рр. — Дніпродзержинськ. — *Прим. перекл.*

148 Історія робітничого класу УРСР. — Т. 1. — С. 305.

149 *Голубничий В. С.* Робітництво // Енциклопедія українознавства: у 10 т. / гол. ред. В. М. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк: НТШ, 1973. — Т. 7. — С. 2533–2542; *Гриневич В. П.* Профессиональное движение рабочих в России. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 210; *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — Warsaw: Ukrainskyi Naukovyi Instytut, 1932. — S. 33.

150 Рада. — 1906. — 24 жовтня. — С. 3.

зареєстрованих членів швацької профспілки й надалі платили внески; серед київських пекарів — лише декілька осіб із 250. На початку 1908 р. в Києві законно діяли лише три профспілки, тоді як нелегально — 13[151]. На Волині губернська влада поводилася особливо брутально, тому там до кінця 1907 р. вціліла тільки одна профспілка — друкарів, але й та «заморозила» свою діяльність. Об'єднання роздрібних торговців, зареєстроване в березні 1906 р., було «прикрито» за обговорення на зібраннях політичних питань — із таким формулюванням царат заборонив безліч профспілок по всій території Російської імперії[152].

Були спроби утворити й профспілки, які б охоплювали цілу галузь: залізничники (1905), працівники пошти й телеграфу, кравці, роздрібні торговці (1906), механіки, металурги, друкарі (1907). Усі ці ініціативи передбачали організацію спілки в загальноімперському масштабі. Проте не було жодних спроб об'єднати робітників певної галузі або фаху в межах України[153]. Ще на початку 1905 р. харківська профспілка механіків ініціювала утворення Центрального бюро профспілок. З цього приводу тричі збиралися конференції в Москві та Петербурзі. Але ніхто не пропонував організувати єдиний провід для профспілок України. У грудні 1906 р. на Донбасі відбулася регіональна конференція профспілкових активістів, на якій було обрано керівний орган; утім, його претензії на лідерство обмежувалися Донецьким басейном[154].

Усі соціал-демократичні партії вигравали від мобілізації робітничого класу в 1905–1906 рр., але найбільше — РСДРП. Це пояснюється тим, що російські есдеки ще до революції вели роботу на великих підприємствах, на яких тепер передусім і виникали фабричні комітети, ради й профспілки. Обидві фракції РСДРП були ґрунтовно задіяні в нових формах робітничої організації:

---

151 *Шлосберг Д.* Професійний рух 1905–07 рр. на Україні // Літопис революції. — 1930. — № 6. — С. 38.

152 *Sadovsky V.* Pratsia v USSR. — S. 32–35.

153 *Шлосберг Д.* Професійний рух 1905–07 рр. на Україні. — С. 53.

154 Там само.

меншовики здебільшого в професійних спілках, а більшовики — в фабкомах і радах[155]. Позиції РСДРП в Україні зміцнилися завдяки приєднанню до неї Спілки та Бунду, а також вступу багатьох нових рядових членів. У 1905–1906 рр. чисельність РСДРП в Україні виросла з кількох сотень до 20 000 осіб (з них 7 000 належало до Спілки, приблизно стільки ж — до Бунду). Станом на кінець 1906 р. кількість членів Бунду в усій імперії становила 40 000 осіб. Бунд мав потужні відділення в кількох містах України: Києві (2 000 членів), Одесі (300), Катеринославі (150). УСДРП, яка не змогла влитися до РСДРП на Стокгольмському з'їзді, заявляла у грудні 1905 р. про 6 000 партійців[156].

Утім, ці здобутки виявилися ефемерними, адже партійні лави зріділи так само швидко, як нещодавно поповнювалися. До початку 1907 р. чисельність РСДРП в Україні зменшилася на 50%, у 1908 р. впала до 1000 осіб, у 1910 р. — до 220. Станом на 1911 р. партійна мережа була майже повністю зруйнована через репресії, еміграцію лідерів та закриття легальних установ, які з'явилися внаслідок революційного підйому 1905–1906 рр. Після 1907 р. РСДРП не проводитиме повноцінних з'їздів аж до 1917-го[157].

У 1907 р. в лавах Бунду залишалося по всій імперії 25 000 членів, через рік — усього кілька тисяч. Ця партія зіштовхнулася з тими самими перешкодами, що й РСДРП; крім цього, бундівський актив був певною мірою деморалізований погромами, хвиля яких прокотилася у жовтні 1905 р., а рецидиви траплялися протягом усього наступного року[158].

Протягом грудня 1905 — березня 1907 рр. кількість членів УСДРП зменшилася вдвічі. Серед тих, хто залишився, близько 1000 мешкало в містах, а близько 500 до того ж були

---

155 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 4. — С. 90, 122–124.

156 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 72; *Elwood R. C.* Russian Social Democracy in the Underground. — P. 23.

157 Ibid. — P. 35, 38, 115.

158 *Frankel J.* Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism and Russian Jews, 1862–1917. — P. 146–149.

членами профспілок[159]. ІІІ з'їзд УСДРП зібрався в березні 1907 р., наступний відбудеться у 1917 р. В міжчасі кілька сотень партійних активістів гуртувалися навколо двох потужних робітничих осередків (у Катеринославі та Харкові) та чотирьох видань: «Дзвін» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва), «Наш голос» (Львів), «Боротьба» (Женева). Занепад УСДРП можна пояснити, крім загальних обставин політичної реакції, специфічними чинниками: досить слабкими результатами партії в 1905 р., коли її спроби розгорнути агітацію серед міського пролетаріату зазнали невдачі[160]; відколом Спілки, яка приєдналася до РСДРП; переходом багатьох зневірених соціалістів у табір поміркованих ліберальних-українофілів[161].

Уряд позакривав україномовні періодичні видання (крім одного — київської газети «Рада», якій вдалося проіснувати до початку Першої світової війни), товариство «Просвіту» та інші народні культурно-освітні інституції, що виникли в 1905–1906 рр. Інтелектуали, які в свій час прийшли туди працювати з середовища УСДРП, не повернулися до партії, коли репресії обмежили можливості для легальної роботи. Якщо РСДРП напередодні війни усе ж таки була здатна розвивати певні ініціативи, то УСДРП залишалася групою, цілковито ізольованою від робітничих мас. У роки реакції провідні члени партії полишили політичну діяльність. Так, Микола Порш мав юридичну практику в Києві, Дмитро Антонович поїхав до Італії вивчати історію мистецтв, Володимир Винниченко писав романи і п'єси. До Західної Європи виїхали Андрій Жук, Оксен Лола, Михайло Русов та ін. У статті 1913 р. для журналу «Дзвін» Лев Юркевич зображував становище української соціал-демократії у вельми темних тонах:

«...українська марксівська інтеліґенція майже не виявляє інтересу до пресових робітничих справ, хоч праця її в сьому

159 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 72.

160 *Шупак С.* РУП в період 1905 року на Київщині // Життя і революція. — 1925. — № 11. — С. 77.

161 Робітничий прапор (Софія). — 1915. — № 2. — С. 4; Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 4.

напрямку дуже потрібна і принесла-б неоціниму користь українській робітничій справі. Взагалі українська марксівська інтеліґенція зійшла, як кажуть галичане, "на пси". Серце в'яне, коли думати над тим, як здичавіла вона в сенсі занепаду інтересу до робітничого руху, як мертво з сього боку серед неї»[162].

Робітничі організації, які виникли в 1905 р., начебто підтверджували правильність політичної стратегії Спілки. Фабричні комітети, ради і профспілки об'єднали пролетарів різних національностей. Як складова частина РСДРП Спілка тепер отримала доступ до тисяч українських пролетарів, радикалізованих останніми подіями. Але можливості для ґрунтовної роботи в цьому середовищі швидко щезли. Якщо в 1905–1906 рр. Спілка була в кращому становищі, ніж УСДРП, то після — занепала швидше від неї. Найбільшої чисельності Спілка сягнула в 1906 р. — 7000 осіб, у 1907 р. мала 4500 членів, у 1908 р. — лише 200[163]. Спілківці зневірилися у власній стратегії — вони влилися до відділень РСДРП, але не змогли об'єднати в їхніх рамках україномовних робітників. Водночас лідери РСДРП вважали спілківців ідеальними активістами для сільської місцевості (адже в лавах партії лише вони володіли українською мовою) та навіть підштовхували їх поширювати свою роботу на сусідні великоруські губернії. Спілка розпорошилася всередині російської соціал-демократії та не мала окремого керівництва — через це її члени не бачили перспектив подальшого розвитку[164]. Станом на 1909 р. Спілка припинила існування: частина повернулася до УСДРП, частина поповнила більшовицьку фракцію[165]. У роки війни деякі з екс-лідерів Спілки утворили Союз визволення України — організацію, що закликала підтримувати Австро-Угорщину у війні з Росією,

---

162 *Юркевич Л. Й.* В справі української робітничої газети // Дзвін. — 1913. — № 14. — С. 277.

163 *Elwood R. C.* Russian Social Democracy in the Underground. — P. 38.

164 *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 64–66; *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907. With Special Reference to Social Democracy. — P. 334.

165 *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 29.

працювала в австрійських таборах з українськими військовополоненими та пропагувала ідею незалежності України в столицях Центральних держав.

Революція 1905 року була «генеральною репетицією» подій 1917-го; вона продемонструвала досить високу готовність робітничого класу до консолідованих дій. Ради і профспілки були переконливими виявами цієї готовності. Осередки РСДРП, Бунду та УСДРП, співпрацюючи на низовому рівні, на той час уже виробили спільну програму дій[166]. У січні 1905 р. представники цих та інших соціал-демократичних партій зібралися в Ризі і там сформулювали програму-мінімум, яка включала пункти про скасування будь-якої дискримінації за національною ознакою і запровадження освіти рідною мовою[167].

Робітничий рух і соціал-демократія в цілому не приділяли національному питанню достатньої уваги, адже ще не створювали на практиці конструктивних альтернатив чинній державній владі, за винятком низки повстань наприкінці 1905 р., у підсумку придушених. Робітничий рух і соціал-демократія не встановили в 1905 р. міцних зв'язків із селянським рухом, який висував досить сміливі національні вимоги, аж до територіальної автономії України. Ніхто не квапив РСДРП сформулювати позитивну програму національного самовизначення: українська і єврейська секції партії підпорядкували національне політичним і соціальним потребам сьогодення, а УСДРП була надто слабкою, щоб від власного імені просувати це питання в робітничому русі. Революція 1905 року стала для соціал-демократичних партій першою серйозною можливістю для випробування стійкості царату. Момент вимагав максимальної єдності дій. Задля цього, зі зрозумілих причин, слід було тимчасово залишити осторонь політичні суперечності. Така тенденція була особливо потужною серед звичайних робітників, які вступали в боротьбу, щоб здобути базові права, реалізувати загальновизнану програму-мінімум.

---

166 *Степанюк В.* З спогадів робітника // Наш голос. — 1911. — № 6–8. — С. 337.

167 *Tobias H. J.* The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972. — P. 303.

Після поразки революції та встановлення в 1907 р. реакційного «третьочервневого» режиму розплата чекала на всі ліві партії. З їхніх лав масово дезертирували новобранці: дехто з них принаймні залишався в легальних організаціях, більшість — зовсім кидала політичну діяльність. Для передвоєнних років було властиве зростання націоналістичних настроїв серед української, єврейської і російської інтелігенції. Російський націоналізм посилився у відповідь на виниклу загрозу розпаду імперії. Український і єврейський націоналізми займали оборонні позиції та були реакцією на реакцію — погроми, заборони національної преси й організацій, але також і результатом зневіри у можливість досягти національних прав і свобод за допомогою інтернаціоналістської стратегії.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Наступним випробуванням робітничого руху і партій на єдність стала Велика війна. До 1914 р. європейські соціалісти вже виробили спільну позицію та план дій на випадок її початку. Антивоєнні резолюції неодноразово ухвалювали на конгресах Другого Інтернаціоналу — у Парижі (1889), Брюсселі (1891), Цюриху (1893), Штутґарті (1907), Копенгагені (1910) та Базелі (1912)[168]. Так, Цюрихський конгрес закликав усі соціал-демократичні партії боротися за ліквідацію постійних армій та вимагати роззброєння. Резолюція стверджувала: «Представникам робітників у парламенті ставиться в обов'язок голосувати проти військового бюджету...»[169] На Штутґартському конгресі есдеки досягли домовленості, що всі пролетарські організації мають докладати зусиль для запобігання війні, а якщо вона все ж таки розпочнеться — використати кризу, яку викличе війна, щоб пришвидшити

168 *Ленин В. И.* Воинствующий милитаризм и антимилитаристская тактика социал-демократии // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 17. — С. 187–188.

169 *Троцкий Л. Д.* Перед историческим рубежом. Политические силуэты [Електронний ресурс]. — Доступ 26.10.17 за адресою: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1926/historical_boundary/footnotes.htm.

падіння капіталізму. У 1912 р. Базельський конгрес, чиї рішення було визнано «всіма соціалістичними партіями світу», визначив майбутню війну як продукт змагання імперіалістичних сил за нові території та переділ світового ринку.

«Война не может быть “оправдана ни самомалейшим предлогом какого бы то ни было народного интереса”, война готовится “ради прибылей капиталистов и честолюбия династий”»[170], — так підсумовував загальноприйнятий довоєнний підхід В. Ленін.

Та коли в липні 1914 р. світова війна таки розпочалася, депутати-соціалісти у Франції, Бельгії, Британії та Німеччині голосували за воєнні кредити для своїх урядів. У Росії про підтримку уряду заявили меншовики. Усюди в Європі, крім Болгарії, Сербії та Італії, антивоєнні соціалісти опинилися в меншості у власних партіях. «Захист батьківщини» став спільною платформою для соціал-демократів і буржуазних партій. Пролетарі різних національностей, перевдягнені у відповідні однострої, стріляли один в одного, щоб задовольнити зазіхання Німецької імперії на британські й французькі колонії, Австро-Угорщини — на Балкани, Великобританії — на Ірак і Палестину, Франції — на Ельзас і Лотарингію, Росії — на Дарданелли, турецьку Вірменію і Галичину. Свої територіальні претензії великі держави виправдовували допомогою уярмленим націям, прагнучи тепер використати у своїх інтересах усі національні рухи у ворожому таборі. Так, Німеччина «опікала» ірландців, Франція — чехів, Австро-Угорщина — підросійських українців[171].

Хвиля патріотичної істерії затопила країну в серпні 1914 р., коли Російська імперія вступила у війну. У Петербурзі, чию назву на німецький манір тоді ж було змінено на Петроград, тисячі робітників вийшли на вулиці з триколорами[172]. У Державній

---

170 *Ленин В. И.* Оппортунизм и крах II Интернационала // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 100.

171 *Ленин В. И.* Итоги дискуссии о самоопределении // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 30. — С. 56.

172 *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — Мюнхен: Українське видавництво, 1969. — С. 18.

думі депутати урочисто заявляли про лояльність цареві тих національностей, які вони представляли. Українські парламентарі залишилися єдиними, хто так і не спромігся висунути від себе промовця. П'ятеро депутатів-більшовиків мали сміливість протестувати проти вступу Російської імперії у війну. Це були Григорій Петровський, Олексій Бадаєв, Матвій Муранов, Микола Шагов, Федір Самойлов. Їх заарештували, судили та пожиттєво заслали до Сибіру[173].

У Києві панували настрої, подібні до столичних. Місцеві більшовики намагалися втриматися в деяких профспілках, що досі функціонували, але переважали там меншовики-оборонці, які спиралися передусім на залізничників, старше покоління друкарів та робітників чавуноливарно-машинобудівельного заводу Гретера, Криванека й К°. Ця фракція РСДРП встановила контроль над виконавчими комітетами профспілок, робітничими кооперативами і клубами Києва. Від цих організацій вони надіслали своїх представників до проурядового Центрального воєнно-промислового комітету. Уряд оцінив старання меншовиків, припинивши у роки війни будь-які переслідування проти них.

«Похід у Галичину надав патріотичну духу навіть меншовикам, що під впливом свого лояльного патріотизму мовчки годяться на політику Бобринського в Галичині, не зважаючи на то, що вона в основі своїй мала погроми євреїв та заслання галицьких самостійників»[174].

Більшість активу УСДРП не підтримала війну[175]. Серед партійних лідерів помітним винятком був Симон Петлюра. З 1912 р. він жив у Москві і видавав там журнал «Украинская жизнь», орієнтований на українську діаспору Великоросії. Дмитро Дорошенко описує, як Петлюра, дізнавшись про те, що жоден українець-депутат Держдуми не висловив підтримки царському урядові,

---

173 *Ленин В. И.* Речь на интернациональном митинге в Берне // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 27. — С. 232–233.

174 *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 30.

175 *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 91.

підготував позачерговий номер свого видання, де сам відкрито це зробив. На передовиці було сказано прямо, що українці Російської імперії не мають іншого вибору, крім як підтримати Російську державу в цій війні[176].

У Катеринославі осередок УСДРП намагався проводити антивоєнну пропаганду, через що постійно страждав від нальотів поліції. Разом із місцевими більшовиками, есерами та анархістами уесдеки планували наприкінці 1916 р. влаштувати антивоєнний страйк. Щоправда, це їм не вдалося. Зате на момент початку Лютневої революції катеринославці вже мали певні запаси зброї, прихованої «для майбутньої битви» проти режиму[177].

Женевський часопис «Боротьба», який редагував Лев Юркевич, зосередився на антивоєнній пропаганді та полеміці з проросійською орієнтацією Петлюриної «Украинской жизни» в Москві, з одного боку, та проавстрійською — Союзу визволення України у Відні, з другого[178]. Юркевич заявляв зі сторінок свого журналу:

«Нам українським соціялдемократам належить з підвійною енергією виступити, як проти порядків, котрі викликали війну, так і проти тих наших кляс і їх партій, котрі провадять політику "помиреня" з сучасними порядками. <...> боротьба в наші часи за українське визволення рівна боротьбі проти війни, в цілях революційного повороту у Росії <...> Наші надії не на його ласку, а на його смерть»[179].

Війна тривала, кількість жертв зростала, а національна економіка починала руйнуватися під тиском перевантажень мілітаризації — унаслідок цього дедалі більше людей змінювали своє ставлення до війни. Серед українців, зокрема, зростали національні почуття. Популярність поразництва в українському національному русі легко зрозуміти: на початку війни уряд

176 *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 19.

177 *Кирьянов Ю. И.* Рабочие Юга России, 1914 — февраль 1917 г. — Москва: Наука, 1971. — С. 133–136.

178 Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 5; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — С. 99.

179 Боротьба. — 1915. — № 1. — С. 4.

заборонив будь-які публікації українською мовою навіть раніше, ніж німецькою. Київська газета поміркованого напряму «Рада» офіційно заявила про свою лояльність урядові, а через два тижні її закрили. Після окупації Імператорською армією Галичини та Буковини там припинили свою діяльність усі україномовні школи, газети й журнали, книгарні, культурні та освітні заклади, а частину їхніх працівників вислали вглиб Росії. У Львові, Чернівцях і Станіславові (сучасний Івано-Франківськ) запалали вогнища з українських книжок, конфіскованих військовою адміністрацією. Галицькі поштамти не приймали листи, написані українською, тоді як кореспонденція польською, німецькою, французькою або англійською вільно надсилалася[180].

Територія України була одним з основних театрів військових операцій Першої світової війни. Значні гарнізони стояли в українських містах неподалік Південно-західного та Румунського фронтів, на яких перебували 45 із 76 дивізій Імператорської армії. Галичина зазнавала величезних втрат у людських і матеріальних ресурсах; зокрема в краї було зруйновано 60% будівель. Після багатьох місяців війни до народних мас нарешті почало приходити розуміння, у чиїх інтересах та чиїм коштом вона ведеться. Відповідно й апелювання урядів до лояльності українців ставали дедалі менш ефективними по обидва боки фронту. Українці вже не хотіли підтримувати жодну з воюючих сторін, вони відчули іншу, неімперську ідентичність та зрозуміли свої правдиві інтереси: завершення бойових дій, захист життів і території свого проживання від нищення, виведення звідси чужинницьких військ.

180 Боротьба. — 1915. — № 2. — С. 2; *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — С. 24.

РОЗДІЛ 4

ПЕРШИЙ РІК РЕВОЛЮЦІЇ: ВІД ЛЮТОГО ДО ЛИСТОПАДА

Зимою 1916–1917 рр. тяготи війни стали нестерпними і для незаможних цивільних у тилу, і для солдатів на лінії фронту. У Петрограді черги по хліб ставали довшими з кожним днем. Катастрофічно не вистачало палива. Жінки та підлітки виходили на вулиці, вимагаючи хліба, риби, хоч якоїсь їжі. Навіть армія не отримувала хлібні пайки повною мірою, не кажучи вже про інші види провіанту. Після відзначення 9 січня 1917 р.[1] чергової річниці «Кривавої неділі» страйки робітників не вщухали, а навпаки поширювалися на щораз нові регіони імперії. За офіційними відомостями чверть мільйона осіб страйкували в січні, удвічі більше — в лютому. У столиці зупинка виробництва досягла апогею до Міжнародного дня жінок, який за старим стилем припадав на 23 лютого. Страйки збіглися з голодними вуличними протестами. Через чотири дні Волинський полк, що складався з призовників із середовища українського селянства, повстав та перейшов на бік голодних пролетарів. До них долучилися й інші полки. До вечора 27 лютого під контролем повстанців опинилися декілька основних стратегічних пунктів столиці, у тому числі поліцейські дільниці, суди, міністерство внутрішніх справ, Петропавлівська фортеця. Влада

1 Усі дати до 16 лютого 1918 р. наведено за юліанським календарем (за старим стилем). Згодом його замінює григоріанський календар (новий стиль).

кинула проти повстанців каральні батальйони, але придушити революцію не змогла.

П'ять днів стрілянини принесли 313 загиблих та понад 1400 поранених[2]. Ситуація видавалася настільки загрозливою, що 2 березня думська «опозиція Його величності», намагаючись відновити законність і порядок, сформувала Тимчасовий уряд. Цар Микола II, втративши підтримку власних міністрів та лояльність армії, мусив зректися престолу.

27 лютого солдати звільнили лідерів робітничого руху, які від початку січня були ув'язнені у Петропавлівській фортеці. Того самого дня відбулося перше засідання Петроградської ради робітничих депутатів. Активісти УСДРП запропонували залучити до роботи новоутвореного органу на паритетних засадах і членів Ради солдатських депутатів. Ця пропозиція була схвалена, а 1 березня зібралася вже Рада робітничих і солдатських депутатів[3].

Таким чином, у столиці Росії було сформовано два центри політичної влади — Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий уряд. Кожна з нових інституцій користувалася певною народною підтримкою, яка зі свого боку базувалася на обіцянках, зроблених у момент їхнього утворення. Жоден із полюсів «двовладдя» не міг встановити верховну владу над іншим, ані отримати абсолютну підтримку з боку пробуджених мас. У Петроградській раді домінувала коаліція з меншовиків, соціалістів-революціонерів, бундівців і представників дрібних соціалістичних партій, об'єднаних гаслом «революційного оборончества» — під цим словосполученням мали на увазі військову оборону Російської імперії, пошук виходу з війни шляхом мирних переговорів, а не перемоги на фронті, радикальні соціальні та економічні перетворення, співпрацю

---

2 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: 4 т. — К.: Світогляд, 2010. — Т. 1. — С. 25–33

3 У першому скликанні Ради понад 60 депутатів були членами УСДРП. Див.: *Авдієнко М. О.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 1 (28). — С. 229–230.

з Тимчасовим урядом задля досягнення перерахованих цілей. До вересня 1917 р. така коаліція мала чисельну перевагу в Петроградській, Московській і більшості провінційних рад.

Тимчасовий уряд являв собою низку коаліційних кабінетів, у яких брали участь ліберально-буржуазні кадети (Конституційно-демократична партія), меншовики, соціалісти-революціонери та дрібні помірковані соціалістичні партії на кшталт «трудовиків» (Трудова група) або «народних соціалістів».

Спочатку Тимчасовий уряд користувався широкою підтримкою, адже від нього очікували скликання демократично обраних Установчих зборів — законодавчого органу, що міг би рішуче розв'язати головні проблеми країни, а саме: війну, земельне питання, колапс промисловості, вимоги нетитульних народів імперії щодо національного самовизначення. Але уряд розгубив популярність через те, що ані призначав вибори, ані вирішував внутрішні питання самотужки, до того ж і далі воював на боці союзників царської Росії. Перебуваючи під тиском радикальних рухів солдатів, робітників і селян, Тимчасовий уряд вагався, саморозпускався і переформатовувався; але його справжньою метою було приборкання навколишньої радикалізації.

Для Тимчасового уряду Петроградська рада стала сторожовим псом, чи то пак сумлінням, адже її депутати виражали інтереси сотень тисяч виборців, а після скликання І Всеросійського з'їзду рад (червень 1917 р.) — мільйонів. З часом ці мільйони зрозуміли, що уряд не дотримується цілей Лютневої революції, насамперед не намагається завершити війну, а отже, ініціатива перейшла до Петроградської ради, і між інституціями розгорнулася політична боротьба. Блоку революційних оборонців кинули виклик партії, чия популярність стрімко зростала — більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, ліві соціалісти-революціонери. Вони виступали проти коаліції соціалістичних і буржуазних партій у рамках Тимчасового уряду та вимагали негайного припинення війни. Вони запропонували замість буржуазно-демократичних Установчих зборів цілковито нову форму державної влади, що спиралася б виключно на

ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У жовтні 1917 р. II Всеросійський з'їзд рад усунув від влади Тимчасовий уряд, щойно скинутий внаслідок точкових збройних акцій у Петрограді, та обрав натомість Раду народних комісарів. Новий уряд було сформовано більшовиками.

Хитка рівновага двовладдя, яке оформилося влітку 1917 р., ускладнювалася ще двома нюансами. По-перше, це участь центристських і правих меншовиків та есерів як у Тимчасовому уряді (разом із кадетами), так і в радах (разом із більшовиками та іншими радикальними соціалістами). По-друге, у неросійських регіонах з'являється додатковий, третій центр політичної влади — визвольні рухи пригнічених Російською імперією націй.

Так і у випадку України найбільш адекватне визначення періоду з лютого по жовтень 1917 р. — троїста боротьба за владу поміж Тимчасовим урядом, міськими радами робітничих депутатів, що визнавали першість Петроградської ради, та українським національним рухом, інституційним осердям якого була Центральна Рада.

Центральна Рада була сформована в Києві 3–4 березня 1917 р. та висунула як програму-мінімум здобуття «територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченнем прав національних меншостей — Росіян і иньших»[4]. У наступні місяці переважна частина солдатських і селянських рад України стали на бік Центральної Ради. Представники цих рад, разом зі скромнішою кількістю делегатів від робітничих депутатів, становили більшість її пленарного складу. Центральна Рада користалася значною народною підтримкою — це змусило Тимчасовий уряд визнати право України на територіальну автономію в липні 1917 р., а згодом, у жовтні 1917 р., допомогло скинути його владу. У дні, коли мінялася влада в Петрограді, згідно з вимогою та за збройної підтримки III Всеукраїнського

4 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — С. 1; Там само. — 1917. — № 4. — С. 3.

військового з'їзду Українська Центральна Рада взяла владу в Києві.

Безсумнівно, селяни та напівпролетарі села й армії стали найвідданішими прихильниками Центральної Ради, її опорою. А от робітничий клас був від самого початку неоднорідний та довгий час дивився у бік Петрограда, очікуючи звідти політичного вирішення кризи 1917 року. Робітничий рух не був готовий до того, що Центральна Рада візьме владу в Україні. Лише після того, як це сталося, робітничі ради великих міст перейнялися національним питанням і національним рухом — як проблемою державної влади.

У наступних розділах буде розглянуто, як саме робітничий клас взаємодіяв із різними втіленнями державної влади. Ми простежимо за надзвичайними можливостями, провалами та уроками, принесеними в цьому плані революцією і громадянською війною. Увагу дослідження буде зосереджено насамперед на двох потужних рухах, що мали «ключі» до влади — це рух робітничого класу, організований у фабричні комітети, ради й профспілки, та солдатський рух, зосереджений у тилових гарнізонах і на лінії фронту. Першорядне значення для нас має відповідь на питання, яким чином ці масові рухи вплинули на підсумок боротьби за державну владу. Багато було написано про політичних лідерів, партії й уряди, тоді як масову мобілізацію, що приводила їх до влади та скидала, вивчено слабше. Маємо дослідити темпи і цикли цієї мобілізації, визначити кількість людей, залучених до неї, виявити схеми взаємодії між окремими рухами — робітників, солдатів, селян. Саме ці рухи нижчих класів під час кризи 1917 р. стали арбітрами революції, джерелом її можливостей та обмежень.

Перший рік революції охоплює не календарний рік, а період з моменту падіння царату в лютому 1917 р. до австро-німецької окупації та розгону Центральної Ради в квітні 1918 р. У ньому можна виокремити 4 періоди: мобілізація та самоорганізація нижчих класів (лютий–липень); боротьба за державну владу та її захоплення (серпень–жовтень); спроби примирити інтереси

масових рухів у рамках нової державної влади (листопад–грудень); провал цих спроб, громадянська війна й іноземна інтервенція (січень–квітень 1918 р.).

ПЕРШІ ДНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Слідом за падінням царату на кілька днів припинили роботу практично всі громадські установи та підприємства. Люди висипали на вулиці, щоб обмінятися новинами та обговорити майбутнє. У багатьох містах відбувалися масові демонстрації, здійснювалися атаки на державні будівлі. Так, 1 березня в Києві натовп зібрався поблизу міської думи, рушив до гарнізону, розніс там штабні приміщення та, зрештою, звільнив політв'язнів із Лук'янівської в'язниці. Протягом першого весняного тижня виникли ради робітничих депутатів у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Маріуполі та багатьох містах Донбасу. Подекуди ради роззброювали поліцію, змушували реакційних службовців старого режиму йти у відставку, займали міські думи й земські управи[5].

В Одесі міську думу витурили із власного приміщення та заарештували її голову, чорносотенця Бориса Пелікана, разом із помічниками. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів закликала солдатів і матросів утворювати комітети й ради та виконувати лише накази останніх; після цього з військових частин вигнали офіцерів-монархістів. На «передку» став нормою пасивний опір війні під гаслом: «Фронт тримати, але не наступати». Солдати, які поверталися з фронту додому, влаштовували мітинги в містах і селах на своєму шляху, часто прямо на залізничних станціях, та переповідали новини з великих міст і передової. Кореспондент Петроградського телеграфного агентства, відвідавши Правобережжя — Житомир, Луцьк і Новоград-Волинський, повідомляв: «Скрізь без сліз і жалю село розлучилося з минулим політичним ладом. Як належне, неминуче, зустріло воно повідомлення про переворот <...>

5 *Рубач М. А.* Треба дійсно виправити // Літопис революції. — 1930. — № 3–4. — С. 265.

Коли прокотилось повідомлення, що повалено царя, всі з полегшенням зітхнули. Село ожило. У кожного в очах світилась надія на краще, яке врешті прийшло. Будуть земля, випаси, воля»[6].

З Сибіру та з-за кордону поверталися політичні засланці й емігранти. Відновлювали свою діяльність заборонені політичні партії, знову відкривалися опозиційні видання. Стартував період інтенсивної самоорганізації студентів, солдатів, робітників, інтелігенції, різноманітних професійних груп, наслідком чого стало виникнення безлічі культурних асоціацій, будинкових комітетів, професійних спілок, рад. Активна низова розбудова демократії швидко запровадила в масовий обіг нові вислови, що мали позначити нові явища. Найбільшою популярністю користувалися три терміни. «Соціальна революція» — найрізноманітніші вияви процесу, під час якого нижчі класи перебирали контроль, втрачений старим режимом, над робочими місцями, навчальними закладами, державними установами тощо. «Демократією» називали ту частину громадськості, що в позитивному сенсі була залучена до революції — на відміну від прихильників старого режиму, які на деякий час принишкли. «Національна автономія» стала вираженням прагнення пригнічених національних меншин до самоврядування в межах майбутньої федеративної республіки.

В Україні боротьбу за національну автономію очолила Центральна Рада. 1 березня в Києві зібралося помірковане Товариство українських поступовців, члени якого запланували сформувати Раду як національний координаційний орган власної організації. Але на зібрання тупівців прийшли представники інших українських організацій міста, що також воліли увійти до складу Ради. З березня понад 100 осіб відвідали наступне зібрання в приміщенні клубу «Родина». Тут і було утворено Центральну Раду — вже як провідний орган, уповноважений координувати діяльність організацій-членів з усієї України. Центральна Рада мала працювати як коаліція українського національного руху. Початково до її складу входили кооперативи, культурні й

6 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 79.

освітні товариства, студентські, педагогічні, солдатські, робітничі організації. В усіх цих об'єднаннях помітну роль відігравали українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери.

7 березня Центральна Рада обрала голову, президію та керівників дев'яти комісій, що мали опікуватися різними сферами політичного життя. Головою став видатний історик Михайло Грушевський. На той момент він ще перебував у Москві, куди царська влада в 1916 р. перевела засланого вченого. Фактично Грушевський обійняв посаду 13 березня, після повернення до Києва. Інші керівні позиції дісталися членам ТУП, УСДРП та УПСР. Наприкінці березня українські есдеки й есери офіційно заявили про свою підтримку Центральної Ради. Саме ці партії долучилися до ТУП (незабаром перетвореного на Українську партію соціалістів-федералістів), формуючи разом виконавчі органи Центральної Ради. Через деякий час поміркована УПСФ поступилася лідерством українським соціал-демократам. У своїй програмі есефи декларували відданість справі робітників і селян, але насправді побоювалися масових рухів і намагалися стримати їхній радикалізм. За своєю політичною фізіономією есефи нагадували російських кадетів, проте включили до назви партії слово «соціалізм», щоб відповідати дедалі революційнішим настроям народних мас.

Отже, Центральна Рада була створена як громадське об'єднання, свідомо змодельоване за зразком комітетів громадських організацій, що саме тоді формувалися з метою підтримки губернських, міських і повітових органів Тимчасового уряду. Але на відміну від згаданих комітетів Рада задумувалася як національна організація, що об'єднає кілька губерній, не визнаних ані російським законодавством, ані офіційною адміністрацією як щось цілісне. Рада почала домагатися від Тимчасового уряду такого визнання і в процесі домагання перетворилася з громадської організації на автономний уряд.

Петроградський Тимчасовий уряд розпочав утвердження своєї влади з відставки царських губернаторів і віце-губернаторів та призначення губернських і повітових комісарів. У Києві урядовий представник з'явився 1 березня, у Харкові — 3 березня,

а незабаром і в усіх інших губернських центрах України. Комісари зазвичай належали до кіл міської буржуазії та великого поміщицтва. У своїй діяльності комісаріати спиралися на створені під їхнім наглядом комітети громадських організацій. Часто комісар був водночас головою комітету. Представники центристського і правого крила меншовиків та есерів активно залучалися до комітетів, працюючи там поруч із підприємцями, юристами, педагогами, держслужбовцями й представниками робітничих організацій.

У тих місцевостях, де українські політичні партії, кооперативи й культурні організації були добре розвинені, національний рух увів своїх представників до таких комітетів, а подекуди навіть забезпечив для них керівні посади. Скажімо, обраний у середині березня київський губернський виконком Ради об'єднаних громадських організацій «майже цілком опинився в руках українців»[7]. Попри зміни в персональному складі влади та залучення громадськості, в адміністративних установах животів старий режим, а професійні урядовці зберігали тісні зв'язки з великими землевласниками, підприємцями й промисловцями. Тимчасовий уряд і надалі брав участь у війні на боці Антанти, для чого мав відшуковувати ресурси та підтримувати активну взаємодію з вищими класами, пресою й офіцерством. Ситуація в економіці була катастрофічною, хоч повалення царату й викликало масові сподівання на позитивні зміни. Вочевидь, попри заміну на вершині владної вертикалі царя на Тимчасовий уряд, ситуація могла у будь-який момент вийти з-під контролю. Нікуди не зникли прихильники старого ладу, противники розчленування «єдиної та неподільної» Росії. Зокрема, в українських губерніях налічувалося близько 190 000 чорносотенців — членів Союзу російського народу, що становило половину чисельності цієї організації по всій імперії[8].

---

7 Там само. — С. 108.

8 *Реєнт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. — С. 20–26.

Прихильники старого режиму справді мали всі причини для занепокоєння. Протягом першої половини березня в Києві відбулися чотири масові демонстрації солдатів під лозунгами скликання Установчих зборів, надання Україні територіальної автономії у складі федеративної демократичної Російської республіки, українізації освіти й держустанов, організації окремих українських полків під командуванням обраних офіцерів[9]. У Петрограді мітинг з аналогічними вимогами зібрався 12 березня, у ньому взяли участь 25 000 робітників і солдатів[10]. Через тиждень, 19 березня, в Києві пройшла стотисячна хода, третину якої становили солдати. Учасники вимагали національної автономії та висловили підтримку Центральній Раді як представницькому органу українського народу[11].

Про цю демонстрацію Грушевський згадував у своїх спомина: «вона виявила наглядно й імпозантно, що українство — се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає»[12]. За загальним визнанням саме ця демонстрація стала початком демократичної революції в Україні; вона була потужним відлунням розвитку подій у Петрограді та надійною гарантією супроти можливості реставрації старого ладу. У загальноросійській революції виокремилася, насправді досить неочікувано, ще одна течія. Це, безумовно, примножувало варіативність можливого розвитку революційних подій, над якою розмірковував російський демократичний табір.

На початку квітня Центральна Рада зібрала в Києві Національний конгрес. За словами Грушевського, його організатори прагнули продемонструвати Тимчасовому урядові поважність українських національних вимог, які не можна було надалі ігнорувати:

---

9 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 1 (19 березня). — С. 1–2.

10 *Авдієнко М. О.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП. — С. 230.

11 *Шахрай В. М.* Революция на Украине / под ред. А. Здорова. — 3-е изд. — Одесса: ТЭС, 2017. — С. 47.

12 *Грушевський М. С.* Спомини. Ч. 11 // Київ. — 1989. — № 8. — С. 143.

«Тимчасовий уряд мав тенденцію відкладати все до Установчих зборів і туди пакував українську справу в комплексі національного питання взагалі. Але справи Фінляндії, Польщі, Полудневого Кавказу він признавав постільки ясними самі собою, що уважав можливим негайно, своєю властю декретувати їм політичні права, не чекаючи Установчих зборів. Нам, значить, треба було продемонструвати загальнонародний імперативний характер українських домагань, можливо яскраво і недвозначно,— коли ми хотіли добитись розв'язки українського питання»[13].

Якщо брати кількісні показники, то Національний конгрес, безумовно, мав великий успіх— його відвідало 900 делегатів, більшість із яких належала до солдатів, робітників і селян[14]. До конгресу надійшли вітання від російських, єврейських, польських і естонських організацій. Після обговорень делегати прийняли резолюцію на підтримку національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки та на захист прав національних меншин, що мешкали в Україні, й українців, які проживали поза її межами. Кордони України визначатимуться шляхом плебісцитів у спірних районах; національно-територіальна автономія буде запроваджена після скликання Всеросійських установчих зборів, що супроводжуватиметься утворенням регіонального органу для України — Краєвої Ради; зрештою, недержавні народи так само, як і держави, повинні брати участь у мирних переговорах, які завершать Першу світову війну.

---

13 Там само.— С. 144.

14 Робітнича газета.— 1917.— 9 квітня. Оцінки чисельності делегатів варіюються від 700 до 1500. Див.: *Христюк П. О.* Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: 4 т.— Відень: Український соціологічний інститут, 1921.— Т. 1.— С. 38–41; *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма.— Прага: Вільна спілка, Український робітничий інститут, 1927.— С. 78; *Винниченко В. К.* Відродження нації: 3 т.— К.— Відень: Дзвін, 1920.— Т. 1.— С. 92–93.

Під час таємного голосування Грушевського майже одноголосно переобрали головою Центральної Ради. Заступники голови обиралися шляхом відкритого голосування; ці посади обійняли письменник і драматург Володимир Винниченко (УСДРП) та журналіст, історик літератури Сергій Єфремов (УПСФ). Разом вони очолювали виконавчий комітет Центральної Ради — Малу раду, до складу якої загалом увійшло 20 осіб, здебільшого інтелігентів і представників поміркованої УПСФ. Українських соціалістів-революціонерів у Малій раді представляла лише одна особа (Павло Христюк).

На конгресі було дообрано депутатів до Центральної Ради: 30 — від громадських організацій Києва, 8 — від солдатських організацій Києва, по 5 — від кооперативів, Селянської спілки, студентства і вчительства, 1 — від Українського жіночого союзу, 5 — від УПСФ, 4 — від УСДРП, по 3 — від УПСР та Української революційно-демократичної партії, 1 — від невеликого угруповання націоналістів-самостійників. Кожне губернське місто надсилало 3 депутатів, а населення губерній (без губернських міст) — 4 депутатів. Своїх представників до Центральної Ради також відправили українські громади Кубані, Бессарабії, Петрограда, Москви, Ростова-на-Дону, Саратова[15].

Таким чином, перше виборне керівництво Центральної Ради видавалося поміркованим, ба більше — консервативним, у порівнянні із радикальним загалом її депутатів.

СЕЛЯНСТВО В МІСТІ

Першому року революції (але не наступним) були притаманні потужність солдатського руху в містах та зв'язок, що встановився між міськими робітниками і селянами завдяки цьому рухові. Нова сила, яка нещодавно з'явилася в містах, змістила соціальний баланс від вищих класів у бік пролетаріату. Це спрацьовувало від самого початку революції: призвані до армії селяни долучилися до хлібних бунтів у Петрограді, чим сприяли падінню царату. У 1917 р. саме вони були гордістю революційного руху.

15 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 193–213.

«Солдат був persona grata; він "зробив" революцію; йому скрізь відводилось перше місце»[16].

Станом на 1917 р. у фронтових частинах російської армії перебували 4,5 млн українців. Вони вже встигли зненавидіти війну в інтересах держави, яка не давала їм ані землі, ані прав, натомість відправила стріляти в дуже схожих на них чоловіків — зокрема українських солдатів австро-угорської армії. Сільські вчителі, які проходили службу в лавах Діючої армії, навчили солдатів перековувати свою ненависть у конкретні вимоги — завершення війни, національна рівність і самовизначення. Український солдатський рух був одним із національних рухів 1916–1917 рр. усередині російського війська, що вимагали реорганізації останнього в національні армії, призначені для захисту виключно власної національної території проти всіх воюючих держав[17]. Солдати утворювали клуби та асоціації, читали один одному газети, щоб бути в курсі воєнних новин, обговорювали засоби захисту своїх інтересів. Вони агітували за виборність офіцерського складу, вимагали перевести себе на українські терени, принаймні на якомога ближчу до України ділянку фронту.

У перші дні існування солдатського руху розгорілася боротьба — між, з одного боку, українськими націоналістичними офіцерами російської армії, що прагнули власноруч зорганізувати з підлеглих солдатів національні частини й очолити їх, та українськими есерами й есдеками, з другого. Останні підтримували вимоги рядового складу щодо виборності офіцерів та їхньої

16 *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1920. — Мюнхен: Українське видавництво, 1969. — С. 156.

17 *von Hagen M.* A Socialist Army Officer Confronts War and Nationalist Politics: Konstantin Oberuchev in Revolutionary Kyiv // Journal of Ukrainian Studies. — 2008–2009. — Vol. 33–34. — P. 171–197; *Френкин М. С.* Русская армия и революция, 1917–1918 гг. — Мюнхен: Логос, 1978; *Wildman A.* The End of the Russian Imperial Army: 2 vols. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980, 1987.

підзвітності радам солдатських депутатів[18]. Ця внутрішня боротьба швидко завершилася перемогою прихильників соціалістичного варіанту: солдатський рух розрісся до масового та міг дозволити собі не визнавати владу офіцерів, якщо її не контролювали й не схвалювали рядові.

Одним з перших прикладів солдатського руху став виступ у квітні 1917 р. у Києві 3000 рекрутів, ще не розподілених до конкретних частин. Вони заявили про своє бажання вирушити на фронт разом — як Перший український полк імені Богдана Хмельницького. Рекрути обрали собі офіцерів та відправили їх до штабу Київського військового округу, але там їхні домагання було відкинуто. Тоді солдати звернулися до Центральної Ради, прохаючи вплинути на військове командування. Центральна Рада вступилася за них, тоді як Київська рада робітничих депутатів та місцеві органи Тимчасового уряду висловилися категорично проти. Зрештою полк імені Богдана Хмельницького увійшов до складу російської армії на власних умовах. У липні 1917 р., після виступу полуботківців, про який ітиметься нижче, полк відправили на фронт; під час від'їзду з Києва ешелони богданівців обстріляли з кулеметів російські офіцери-націоналісти. Загинуло 16 солдатів[19].

Згодом з'явилися нові подібні частини: у Бердичеві — важкий артилерійський полк імені Тараса Шевченка, в Умані — полк імені Івана Гонти, у Чернігові — полк імені Павла Полуботка, у Петрограді — полки, названі на честь Шевченка, Орлика, Наливайка та ін. Загальна кількість українізованих частин становила в гарнізонах — 30, а на фронті — 27; у їхніх лавах несло службу 1,5 млн солдатів. Наприкінці червня 1917 р. у Києві українізовані частини нараховували 55 тисяч багнетів[20].

---

18 *Попов М. М.* Московська група «лівих» в УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 6.

19 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — Т. 1. — С. 48.

20 *Курас І. Ф.* Боротьба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.)

У радах солдатських депутатів українські вояки співпрацювали головно з Українською партією соціалістів-революціонерів. Солдатські ради надали Центральній Раді конче потрібні важелі політичного тиску в її взаємовідносинах із Тимчасовим урядом, а згодом — і військову підтримку під час його повалення.

Сімсот делегатів, які представляли 993 400 військовослужбовців, зібралися на І Всеукраїнському військовому з'їзді (Київ, 5–8 травня 1917 р.). Вони затвердили резолюцію, у якій закликали Тимчасовий уряд визнати принципову можливість української національної автономії та розпочати з Центральною Радою переговори стосовно її практичного запровадження. Військові висловилися на користь завершення війни, також вони вимагали реорганізації всієї російської армії на основі національних частин, підготовки власного офіцерського корпусу для українців та забезпечення фронту україномовною пресою. З'їзд визнав Центральну Раду як свого політичного виразника, а себе охрестив «підвалинами організованої збройної сили української демократії». Також було обрано Український генеральний військовий комітет на чолі із соціал-демократом Симоном Петлюрою; новий орган мав консультувати Центральну Раду з усіх питань, що стосувалися армії та війни[21].

Поза межами міст Центральну Раду підтримували «селянські спілки» — об'єднання мало- і середньозаможних селян, створені УПСР в усіх українських губерніях протягом квітня–травня 1917 р. Близько 1500 спілок надіслали від себе 2500 делегатів на І Всеукраїнський селянський з'їзд (Київ, 28 травня — 2 червня)[22]. Селянські депутати виробили програму: конфіскація всіх

// Український історичний журнал. — 1976. — № 12. — С. 40; *Мазепа І. П.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр.: у 3 т. — Б. м.: Прометей, 1950. — Т. 1. — С. 29.

21 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 53–54; *Здоров А. А.* Український Жовтень. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 66–69.

22 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 65; All Ukrainian peasant congresses // Encyclopedia of Ukraine: 5 vol. / ed.

маєтків без викупу; передача конфіскованих угідь в Український земельний фонд та їхній розподіл за рішеннями місцевих земельних комітетів; заборона використання найманої праці та продажу землі; прогресивне оподаткування; завершення війни без анексій і контрибуцій; визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради та утворення автономного ладу в Україні[23].

Обрана делегатами з'їзду Тимчасова всеукраїнська рада селянських депутатів запропонувала Центральній Раді негайно підготувати проект української автономії в складі демократичної Російської республіки. З'їзд закликав Центральну Раду організувати конференцію представників недержавних націй імперії, що підтримували перебудову країни на ґрунті федералізму, а також докласти максимум зусиль для найскорішого проведення в Україні всезагальних виборів. Останні мали б демократизувати всі суспільні інституції та місцеві органи влади, забезпечити представленість у них інтересів більшості населення.

У 1917 р. жоден з'їзд, на якому були присутні представники селянства, не обійшовся без резолюцій на підтримку конфіскації землі без викупу та негайного завершення війни. Нетерпіння й наполегливість, які відчувалися в цих вимогах, змушували Центральну Раду не зволікати та робити щось задля їх реалізації. За словами Ковалевського, делегата І Всеукраїнського селянського з'їзду від Уманського повіту, якщо Тимчасовий уряд не задовольнятиме вимогу національного самоуправління, «ми повинні взяти його самі, спираючись на революційну організацію всього українського народу і зокрема селянства». Інший делегат промовляв: «Діти нам не простять, коли ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі! Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє! Просити, кланятись ми не будемо, бо то — наше!»[24]

V. Kubijovyc. — Toronto: University of Toronto Press, 1984. — V. 1.

23 Робітнича газета. — 1917. — 3 травня; *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 80.

24 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 360–361.

Центральна Рада відреагувала на резолюції Селянського з'їзду, підготувавши «Декларацію», звернену до Тимчасового уряду та Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. 13 травня з Києва до Петрограда вирушила делегація на чолі з Володимиром Винниченком. Як уповноважений орган українців Центральна Рада нарівні промовляла до тих, кого вважала своїми політичними партнерами в Росії:

«Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне познайомлення з його висловом <...> Між тим у цій сфері лишилося все по-старому, і російські громадянські круги в більшості стоять на давній неозначеній позиції.

Це вже й тепер сумно відбивається на взаємних відносинах двох братніх народностей, а на будуче грозить це дуже й дуже небажаними ускладненнями, і щоб їх уникнути та злагіднити, обидві сторони повинні поробити заходи державного та громадянського значення.

А як відноситься до того справді казкового пробудження 35-міліонового народу російське громадянство там, на Україні? Треба зараз спочатку сказати: відношення неглибоке, незв'язане з інтересами революційної Росії, навпаки — таке, що грозить багатьма ускладненнями для усієї справи свободи. Причин цього багато. А головна з них — це класові інтереси. Пануючі класи на Україні — не українці. Промисловість в руках буржуазії російської, жидівської, французької; торговельну, а також велику частину аграрної буржуазії творять поляки, росіяни й українці, що давно називають себе "руськими". Там само всі адміністративні посади в руках неукраїнців <...>

До цього необхідно додати ще в цілості національний момент. Усмоктавши з молоком самодержавності ідею централізму, звикнувши дивитись на Україну тільки як на полудневозахідний край Російської імперії, а на українців, як на "хахлов", що відрізняються від росіян тільки деякими маленькими побутовими окремішностями, ніколи не турбуючись про те, щоб

познайомитися з життям цих "хахлов" та їх ідеалами, що ніколи не завмирали, навіть під гнітом царизму, буржуазна інтеліґенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння процесу, який відбувався цілий час. І піддаючися цим двом силам — класовому і національному егоїзмові — пішла дорогою енергійного опору організації української демократії. Для цього вживалися всі можливі способи.

Перекручуючи факти, як в пресі, так і в громадських розмовах, розпускають чутки про те, що "хахлы" хочуть відокремитися від Росії, що вони збираються прогнать з України всіх неукраїнців, бо, мовляв, їх гасло — "Україна тільки для українців", що загалом увесь український рух без різниці соціально-політичних окремішностей — це контрреволюційний рух, який вимагає негайного припинення. І так дуже настрахав їх величезний зріст цього руху, що вони заразили своїм переляком навіть демократичні верстви неукраїнців <...>

Але наскільки заразилася і російська демократія настроями російської буржуазії, наскільки ідея національного панування на Україні російського (московського) народу, ідея господаря, власника, в'їлася у свідомість навіть демократичних елементів, показує цей незвичайно підвищений ворожий настрій, під впливом якого, наприклад, у голови Київської ради робітничих і солдатських депутатів на нараді соціалістичних організацій всіх національностей вирвалася погроза розігнати багнетами український з'їзд»[25].

У Центральній Раді вірили, що ані Тимчасовий уряд, ані Петроградська рада не отримують від своїх представників в Україні правдивої інформації, тому збиралися вразити столичні органи масовістю, якої набув український національний рух, а також вказати на занепокоєння і ворожість стосовно нього, що ширилися серед російської меншини. Делегація Центральної Ради отримала інструкцію загасити конфлікт, який насувався, запропонувавши Тимчасовому урядові «видання акту

25 *Реєнт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1993.

з принципіальною згодою на право України мати національно-персональну автономію, призначення комісара по справах України при Тимчасовому правительстві і правительственного комісара на всю Україну з Крайовою при ньому радою, асигновки грошей на культурно-національні потреби українського народу і інші справи»[26].

Прем'єр-міністр кн. Георгій Львов прийняв делегатів, але відмовився надати їм можливість виступити перед урядом. Згодом киян відправили на зустріч зі спеціальною урядовою комісією, яка після нетривалих перемовин заявила, що не може задовольнити такі вимоги. Представники Центральної Ради натомість зауважили, що в такому разі не можуть нести відповідальність за лад і спокій в Україні. Також делегати зустрілися з Миколою Чхеїдзе, головою Петроградської ради. Остання так і не надала жодної формальної відповіді на пропозиції Центральної Ради. Після трьох тижнів безрезультатного очікування офіційної заяви від Тимчасового уряду решта делегації повернувся до Києва з порожніми руками.

Тепер Центральна Рада скликала до Києва солдатських депутатів. Незважаючи на пряму заборону, накладену військовим міністром Олександром Керенським, до міста прибули 2308 делегатів, які представляли понад 1,6 млн солдатів. II Всеукраїнський з'їзд військових розпочав свою роботу 5 червня 1917 р. Тимчасовий уряд було звинувачено в тому, що офіційний Петроград «цілковито не розуміє національних відносин на Україні й не оцінює як слід великої зорґанізованої та стихійної сили пробуженої української демократії <...> коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії <...> то першим засобом для сього є одміна постанови уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, і негайне признання тих домагань»[27].

З'їзд обіцяв Центральній Раді повну підтримку, коли вона припинить переговори з Тимчасовим урядом, проголосить

---

26 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 8.

27 *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 1. — С. 201.

в односторонньому порядку автономію України та почне її втілювати. Крім цього, з'їзд вимагав від Тимчасового уряду визнати Український генеральний військовий комітет командним органом над українізованими частинами російської армії. На завершальний день роботи з'їзду Володимир Винниченко, повертаючись із засідання Малої ради, приніс текст Першого універсалу — жаданого самовільного проголошення автономії. Він зачитав учасникам зборів:

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійському Парламенті»[28].

Солдатські депутати схвалили Перший універсал, після чого навколішках заспівали революційний вірш Тараса Шевченка «Заповіт». Через кілька днів Універсал виголосили перед киянами на Софіївській площі, під пам'ятником Хмельницькому[29].

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ

У перші місяці революції щоденне видання УСДРП, «Робітнича газета», постійно публікувало матеріали, які висвітлювали бурхливе зростання національної свідомості серед українського робітництва. До 1917 р. партія виховала в національному дусі жменьку робітників-активістів, але тепер це був значною мірою спонтанний процес політизації, викликаний падінням царату й підживлюваний очікуванням фундаментальних змін.

19 березня 1917 р. на першу масову демонстрацію в Києві вийшли тисячі робітників заводів та залізниці, пошти й телеграфу, навчальних закладів, висловивши свою підтримку

28 Там само. — С. 219–220.

29 Там само. — С. 202, 225.

Центральній Раді[30]. Такого штибу заходи розпочалися і в інших містах України.

У Кальнику (Київська губернія) вчителі та працівники цукроварень організували на другий день Великодня демонстрацію під червоними й жовто-блакитними прапорами, вимагаючи національної автономії для України[31]. У містечку Миропілля (Курська губернія) три сотні шевців і селян склали 3 квітня 1917 р. резолюцію, у якій апелювали до «права на вільне самовизначення, цебто, щоб кожна нація сама визначила, як і з якою нацією вона хочить жить». Ця резолюція свідчила про бажання миропільців, які жили на віддаленій північно-східній околиці українських етнографічних земель, з'єднатися з Києвом. Не забули вони навіть про частково окуповану армією Російської імперії австрійську Галичину, «де живуть наші земляки — українці»[32].

У Харкові українські пролетарі сформували окремі колони під час першотравневої демонстрації. Працівники заводів Гельферіха-Саде і Шиманського та Південних залізниць, поруч із якими крокували солдати, несли національні стяги з гаслами «Хай живе соціалізм», «Геть мілітаризм». Після урочистостей, які відбулися на харківському іподромі, всі вони знов промаршували вулицями міста під звуки воєнного оркестру[33].

У Катеринославі українці вперше організовано виступили також під час першотравневої демонстрації, зірвавши оплески спостерігачів[34]. У Полтаві УСДРП залучила у свою колону чималу кількість демонстрантів[35]. У Петрограді під прапорами УСДРП пройшлися 40 000 робітників і солдатів[36]. Місто Лубни (Полтавська губернія) напередодні свята трудящих було обвіша-

---

30 *Manning C.* Twentieth Century Ukraine. — New York: Bookman Associates, 1951. — P. 37; *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 29.

31 Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня. — С. 4.

32 Робітнича газета. — 1917. — 22 квітня. — С. 3.

33 Робітнича газета. — 1917. — 2 травня. — С. 3.

34 Мазепа І. П. Україна в огні революції 1917–21. — Т. 1. — С. 18.

35 Робітнича газета. — 1917. — 4 травня. — С. 4.

36 *Авдієнко М. О.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП. — С. 231.

не червоними і жовто-блакитними прапорами. 87 різних груп, що взяли участь у тамтешньому марші, несли транспаранти з написами «Да здравствуетъ интернаціоналъ», «Да здравствуетъ соціализмъ», «Хай живе вільна Україна», «Да здравствуетъ автономія Украины». «Годі було сказати, — писав лубенський кореспондент «Робітничої газети», — де кінчалось робітниче свято і де починалось національне»[37].

У Луганську перша демонстрація українців відбулася 11 травня. Захід був присвячений пам'яті Тараса Шевченка. Чотири з десяти прапорів, які принесли демонстранти, були червоного кольору, на них було накреслено соціалістичні гасла й вимоги національної автономії. Перед учасниками виступили промовці від УСДРП, УПСР та Луганської ради робітничих і солдатських депутатів[38]. Такого плану демонстрації ясно свідчили про те, що національна свідомість українських робітників зростала впродовж війни, а тепер була підбурена їхньою рефлексією над перспективами, що відкривалися після падіння царизму. Національне питання актуалізувалося в лавах робітничого руху і тепер повсюдно обговорювалося пролетарями.

У Києві близько тисячі залізничників і солдатів зібралися на пасажирській станції № 2, щоб обговорити розбіжності в поглядах українських і російських пролетарів на національне питання й майбутнє України. Винниченко назвав ці збори «стихійним відродженням національної свідомості українського народу». Гортинський, член Київської ради робітничих депутатів (найімовірніше, від УСДРП), говорив про «необхідність для успішної боротьби робітничого класу з капіталістичним ладом вільного розвитку усіх духовних сил робітництва, і як першу та необхідну умову для цього, навчання на рідній мові по школах». Не вирізнявся й промовець від меншовиків, який заявив про підтримку принципу національної автономії та українізації шкіл. «Робітнича газета» повідомила: «Дружний, то й товариський

37 Робітнича газета. — 1917. — 30 квітня. — С. 4.

38 Робітнича газета. — 1917. — 25 травня. — С. 4.

тон товаришів з обох партій зробив гарне бадьоре враження на робітників, як українців так і руських»[39].

На початку квітня робітники зібралися в київському Арсеналі, щоб послухати депутатів-українців з Петроградської, Катеринославської й Одеської рад. Присутні проголосували за резолюцію на підтримку Петроградської ради та «перебудови держави російської в демократично-федеративну республіку»[40]. 15 квітня полтавське відділення УСДРП зорганізувало мітинг, на який прийшло близько тисячі залізничників; вони жваво дискутували про національне питання разом із представниками всіх соціалістичних партій міста[41]. Приблизно в той самий час на харківському заводі Шиманського, де половина працівників були українцями, розгорілася суперечка, яку ж літературу збирати й надсилати військовим частинам на фронт. Українські робітники вимагали, щоб принаймні 30% літератури було їхньою рідною мовою, «бо в армії є цілі українські полки й їм потрібна газета й книжка, нашою мовою писані». Проте місцеві більшовики виступили проти такої ідеї, звинувативши українців у шовінізмі та прагненні розколоти робітничий рух. Зрештою, склали дві окремі добірки книжок — російською та українською[42].

На підтримку I Універсалу Центральної Ради було ухвалено резолюції робітників залізниці Москва — Київ — Воронеж, катеринославських металургійних заводів, одеської водопровідної станції, чернігівських цукроварень тощо[43]. 13 червня Миргородська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів постановила, що «виконуватиме всі постанови Центральної Ради щодо проведення автономії України»[44]. Виконавчий ко-

---

39 Робітнича газета. — 1917. — 2 травня. — С. 4.

40 Робітнича газета. — 1917. — 12 квітня. — С. 3.

41 Робітнича газета. — 1917. — 27 квітня. — С. 3.

42 Робітнича газета. — 1917. — 25 квітня. — С. 4.

43 Робітнича газета. — 1917. — 20 червня. — С. 4; Робітнича газета. — 1917. — 24 червня. — С. 4; Робітнича газета. — 1917. — 29 червня. — С. 4.

44 *Гамрецький Ю. М.* Ставлення рад робітничих і солдатських депутатів у період двовладдя до питань національно-визвольного руху // Український

мітет Зінківської ради робітничих і солдатських депутатів вирішив «вітати Центральну Раду, визнати її <...> своїм народним урядом, підлягати її приказам і вживати всіх засобів, щоб зміст універсалу негайно і цілковито проводити в життя міста і повіту»[45]. Підтримку з боку Полтавської ради робітничих і селянських депутатів висловив Леонід Бочковський (УПСР), виступивши перед пленумом Центральної Ради. До складу останньої Бочковський пропонував зарахувати делегатів від усіх робітничих, солдатських і селянських рад України[46].

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ З'ЇЗД

На початковому етапі революції Центральну Раду підтримували ті робітничі ради, в яких значну кількість депутатів становили етнічні українці. До середини 1917 р. окреслилася явна тенденція до співпраці між лідерами окремих рад та координації їхньої локальної діяльності на загальнонаціональному рівні. У червні члени Київської ради робітничих депутатів від УСДРП та УПСР взялися за організацію національного форуму українських активістів робітничого руху. З'їзд відбувся в Києві 11–14 липня; участь у ньому взяли 400 осіб, що представляли близько 40 000 робітників. УСДРП мала в підпорядкуванні найбільшу фракцію з 175 делегатів, на другому місці була фракція УПСР — 75 делегатів. З'їзд отримав привітання від Бунду, Поалей-Ціону та Польської соціалістичної партії. Переважна частина його учасників були активістами, що працювали в середовищі українського аграрного пролетаріату та робітництва промислових підприємств, тісно пов'язаних із сільським господарством. Робітничий з'їзд був значно скромнішим, ніж уже проведені селянський та солдатський, проте це була надзвичайно важлива перша спроба розбудувати місток між українським національним рухом і багатонаціональним робітничим рухом України.

історичний журнал. — 1966. — № 7. — С. 13.

45 Там само.

46 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 10. — С. 3.

На початку роботи з'їзд, дотримуючись традицій інтернаціонального робітничого руху, затвердив резолюцію солідарності з боротьбою ірландських трудящих проти британської буржуазії[47]. Далі, заслухавши доповіді, делегати обговорили вісім питань, щоб прийняти резолюції з кожного: поточна політична ситуація в Росії, війна, автономія України в складі федеративної Росії та вибори до Установчих зборів, земельне питання, забезпечення населення продовольством, політика в сфері трудових відносин, робітничі організації, освіта. Резолюції містили заклики до негайного припинення війни, конфіскації маєтків без компенсації й заборони продажу землі. Отже, робітники звернулися до тих самих ключових питань, що й перші селянський і солдатський з'їзди, та ухвалили дуже схожі за змістом рішення.

Диявол, як завжди, ховався у дрібницях дебатів, що точилися в залі з'їзду. Делегати так і не дійшли згоди поміж собою, а також із представниками Центральної Ради, яких запросили для обговорення стратегічних питань. Дискусії розгорілися навколо трьох тісно пов'язаних між собою тем: по-перше, природи тогочасних революційних процесів; по-друге, класової природи самої Центральної Ради, її готовності й здатності взяти на себе виконання всіх завдань революції; по-третє, завдань українського пролетаріату та його зв'язків з багатонаціональним робітничим класом України.

УСДРП, члени якої посідали провідні позиції в Центральній Раді, домінувала й під час цих дебатів, витіснивши на маргінес як радикальніших і молодших соціалістів-революціонерів, так і членів лівого крила власної партії. Провідне центристське крило УСДРП вбачало кульмінацію революційного процесу в демократичних виборах до Установчих зборів федеративної Російської республіки та автономної Української республіки. Тільки ці два органи могли остаточно вирішити головні проблеми, висунуті революцією: завершення війни, проведення земельної

47 *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави: перший Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14/24–27 липня 1917 р. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. — С. 5, 18.

реформи, встановлення робітничого контролю над промисловістю, реалізація права націй на самовизначення. Уесдеки-центристи визнавали той факт, що Центральна Рада виражала інтереси не тільки робітників і селян, але й буржуазії; утім, на їхню думку, так було потрібно, адже вирішення національного питання вимагало спільних зусиль усіх класів. Та й економічну кризу, вважали вони, аж ніяк не можна подолати без участі промисловців і великих землевласників. У своєму зверненні до з'їзду Винниченко висловився проти перетворення Центральної Ради в орган представництва самих лише робітників, селян і солдатів. Лідер УСДРП застерігав революційну демократію від взяття на себе всієї повноти урядової відповідальності, що її слід було розділити з представниками інших суспільних класів. Буржуазію можна вигнати з Центральної Ради, та якщо після цього Рада не спроможеться сформувати дієздатний національний уряд — настане хаос. Вибори до Установчих зборів федеративної Російської республіки теж мають привести до влади загальнокласовий уряд. За словами Винниченка, соціалізм залишався справою далекого майбутнього:

«...ніхто не дасть собі ради з тою руїною, яка тепер панує. Бо і самі соціалісти, і Рада Роб. депутатів не нароблять паровозів, не дадуть хліба і не привезуть товарів. Задля того, щоб одповідальність розділити на всі класи, треба, щоб і в нашому парламенті всі вони мали своїх представників»[48].

Лідери УСДРП не бачили далі горизонту, встановленого для них пріоритетністю національних завдань революції. Водночас, за їхніми уявленнями, уряд національної автономії та навіть Центральна Рада як його нинішній прототип, безумовно, мусили відіграти важливу роль у боротьбі проти соціальної, економічної та політичної нерівності. Отже, есдеки, вважаючи себе поборниками інтересів українського робітничого класу, планували і співпрацювати з буржуазією, і боротися проти неї.

Такий погляд суперечив очікуванням радикальніших учасників з'їзду, які воліли, щоб Центральна Рада негайно почала

48 Там само. — С. 22–23.

приймати і задовольняти робітничо-селянські соціальні й економічні вимоги. Як і більшовики, радикали наполягали на невідкладності цих вимог. Проте, на відміну від більшовиків, вони очікували, що політичним центром, який зможе вирішити ці питання, стане Київ, а не Петроград.

«Рада мусить добути владу,— заявив делегат Дубовий,— та прийнятися за нову боротьбу— за боротьбу соціально-економічну». Микола Порш відповів йому: «І от з цього боку ми можемо бути спокійні— коли влада буде в руках Центральної Ради, а в Росії— в надійних руках представників революційної демократії». На це делегат УСДРП з Москви Анатолій Пісоцький (більше відомий під псевдонімом Андрія Річинського) заперечив: «Тільки тоді вона матиме міцну владу, коли перебудується цілком на зразок Р(ади) Р(обітничих) і С(олдатських) Д(епутатів)»[49].

Ухвалена після дебатів Декларація відбивала в собі дилему, що поставала перед адептами позиції й стратегії центристської фракції УСДРП:

«Але в Українську Центральну Раду входить не тільки робітництво, а ще й буржуазні класи українського й неукраїнського населення. Примушений боротися разом з ними за національне, культурне і політичне визволення український пролетаріат мусить одночасно боротися, яко клас проти всякої буржуазії, а значить і проти української. Отже знову шлях слизький, шлях небезпечний, бо не має права і змоги українське свідоме робітництво поступитися своїми класовими інтересами та потребами, але не повинно воно й одштовхувати українську буржуазію від себе в спільній боротьбі за національну волю, за автономію України»[50].

Які невідкладні завдання бачили перед собою представники українського пролетаріату, що зібралися на цей форум? На середину 1917 р. більшість українських робітників уже належала до профспілок, а їхні підприємства обрали й вислали своїх делегатів до рад робітничих (і солдатських) депутатів. Українська

49 Там само.— С. 17.

50 Там само.— С. 8 (2-а паг.).

фракція Київської ради робітничих депутатів, ініціювавши робітничий з'їзд, звернулася із закликом надіслати своїх делегатів до аналогічних фракцій інших робітничих рад, а також до організацій, де були зосереджені пролетарі-українці — на кшталт профспілок на цукроварнях. Однією із цілей було просто-таки з'ясувати кількість організованих та неорганізованих українських робітників в окремих районах.

Резолюція стосовно організації робітництва, ухвалена під час з'їзду, закликала українських пролетарів розбудовувати нові й вступати до наявних професійних спілок за галузями промисловості та професіями. Ці організації мали зрештою сполучитися в єдину «промислову Робітничу спілку України». Професійні організації мали виконати три завдання: скорочення робочого дня, покращення економічного становища робітників та шляхом тренування й просвіти «підготовка до переведення в життя соціалізації засобів продукції». Під останнім малося на увазі встановлення робітниками контролю над економікою, володіння й управління нею.

До загальних цілей резолюція з'їзду додавала специфічне завдання профспілок щодо їхніх членів-українців: «З огляду на важність піднесення культурного рівня українського робітництва, яке внаслідок довгих років національного гніту стоїть на ступні великого занепаду — з'їзд закликає робітництво до заснування культурно-просвітніх робітничих товариств <...> уважає необхідним <...> утворення Всеукраїнського центрального бюро просвітніх робітничих організацій яке б керувало загальною роботою окремих товариств, освітлюючи клясове становище пролетарських мас в сучасному суспільному ладі»[51].

З'їзд обрав 100 депутатів (70 від УСДРП та 30 від УПСР), які мали представляти робітництво на загальних зборах Центральної Ради, починаючи з 5 серпня 1917 р. Депутати отримали наказ зберігати незалежність та єдність під час голосувань, а також виробити спільну лінію з робітниками інших національностей[52].

---

51 Там само. — С. 7 (2-а паг.).

52 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. —Т. 1. — С. 10.

У своїй промові Винниченко запевняв з'їзд: «В тій Раді зустрінеться українське робітництво з робітництвом з других народів на Україні і представлятиме увесь робочий клас України. Треба, щоб у нас не було незгоди, щоб все робітництво України стало в Центральній Раді до боротьби з українською і неукраїнською буржуазією <...> В тому парламенті стане робітничий народ до боротьби за свою долю без ріжниці національності. Він буде активно творити наше національно-політичне життя во ім'я ясної будуччини нашої — соціалізму»[53].

До кінця роботи з'їзду багато хто з присутніх встигнув засумніватися в стратегії УСДРП, й оптимізм Винниченка навряд чи здатен був змінити це. У Центральній Раді ще зовсім не були представлені інші національності, не кажучи вже про їхнє робітництво. Чи був ефективним запропонований шлях, якщо в центрі пролетарської самоорганізації та репрезентації безумовно перебували ради робітничих депутатів? На І Всеукраїнському робітничому з'їзді навіть не обговорили це питання, тим паче не виробили певної політики стосовно робітничих рад та не визначили роль, яку мали відігравати українські фракції всередині них.

СВОЄРІДНА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ

Було цілком зрозуміло, чому українські соціал-демократи та близькі до них кола з обережністю, якщо не сказати — з песимізмом, дивилися на справу популяризації власної програми серед ширших робітничих мас. Річ була не тільки у відносно малій кількості уесдеків, але й у тому, що так званий «демократичний табір» досить вороже ставився до їхніх національних вимог. Коли ліберально й консервативно налаштовані росіяни закликали петроградський уряд на захист своїх національних прав, яким начебто загрожував український національний рух, то російські соціал-демократи вимагали не розколювати

53 *Гриценко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави: перший Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14/24–27 липня 1917 р. — С. 11.

робітничий клас. «Чимало гучних висловів, на кшталт — "українцями завдається удар у спину революції, демократії" — готували суспільну свідомість до того, що головними винуватцями за будь-які наявні та й майбутні негаразди будуть саме українці, їхні непомірні домагання»[54]. Праві російські газети Києва нарекли Перший універсал німецькою інтригою, а ліві — «буржуазним націоналізмом»[55]. У Катеринославі міська дума розгорнула цілу кампанію проти «українського сепаратизму»[56]. Вивчивши Перший універсал, виконком Всеросійської ради селянських депутатів, у якому хазяйнували російські есери, заявив про підтримку національної автономії й федералізму *в принципі*, але закликав Центральну Раду Універсал *скасувати*.

«Видання Універсалу небезпечне тому, що негайне здійснення його основ вносить нові величезні комплікації в державне життя, грозить витворенням національної ворожнечі, помагає національним конфліктам, ослаблює силу спротиву держави, яка необхідна з огляду на небезпеку внішнього ворога, підриває авторитет Тимчасового Правительства, дає понуку для подібних домагань иншим національностям, а в сумі всього того — розриває й ослаблює революцію»[57].

Але на лівому фланзі «революційної демократії» не всі погоджувалися з таким підходом. Через одинадцять днів після проголошення І Універсалу в Петрограді розпочав роботу І Всеросійський з'їзд рад, що висловився за надання Україні автономії, але з остаточним її затвердженням загальноросійськими Установчими зборами. Підтримка з'їздом зусиль Центральної Ради була досягнута завдяки передусім агітації більшовиків серед делегатів, тоді як застереження про Установчі збори було додане меншовиками і російськими есерами, які хотіли унеможливити подальші односторонні кроки українського національного руху.

---

54 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 360.

55 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 82–83.

56 *Мазепа І. П.* Україна в огні революції 1917–21. — Т. 1. — С. 18.

57 *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 1. — С. 237.

Та й більшовики насправді не були одностайними щодо цього питання. Ленін гостро критикував за намагання заборонити проведення Всеукраїнського військового з'їзду міністра Керенського та загалом Тимчасовий уряд, який відмовлявся визнавати слушність вимог Центральної Ради.

«Ни один демократ, не говоря уже о социалисте, не решится отрицать полнейшей законности украинских требований. Ни один демократ не может также отрицать права Украины на свободное отделение от России: именно безоговорочное признание этого права одно лишь и дает возможность агитировать за вольный союз украинцев и великороссов, за добровольное соединение в одно государство двух народов. Именно безоговорочное признание этого права одно лишь в состоянии разорвать на деле, бесповоротно, до конца, с проклятым царистским прошлым, которое все сделало для взаимоотчуждения народов, столь близких и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории. Проклятый царизм превращал великороссов в палачей украинского народа, всячески вскармливал в нем ненависть к тем, кто запрещал даже украинским детям говорить и учиться на родном языке»[58].

Однак Ленін мав меншість у власній партії. Скажімо, лідер київських більшовиків Георгій П'ятаков опонував українцям, прямо заявляючи, що «пролетариату это движение невыгодно».

«В этом движении можно усмотреть и борьбу национальной буржуазии против элементов социальной революции; она старается национальными узами связать революционное движение и повернуть вспять колесо истории. Это — движение против социальной революции <...> Перед нами — две задачи: протестовать против мер правительства и, в частности, Керенского, с одной стороны, и бороться с шовинистическими стремлениями украинцев, — с другой»[59].

---

58 *Ленин В. И.* Украина // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Москва: Издательство политической литературы, 1969. — Т. 32. — С. 341–342.

59 1917 год на Киевщине: хроника событий. — К., 1928. — С. 103–106.

Г. П'ятаков також стверджував, що тільки всенародний плебісцит може уповноважити орган на кшталт Центральної Ради вимагати зміни статусу України. Допоки не буде такого уповноваження, київські більшовики всіляко протидіятимуть Центральній Раді, навіть із застосуванням за потреби сили.

Відсутність єдності стосовно українського питання у «демократичному таборі» особливо була помітна серед інтелігенції та дрібної буржуазії, які після Лютневої революції охоче вливалися в політичні процеси й, посівши місця в усіх нових інституціях, у тому числі в радах робітничих і солдатських депутатів, змагалися за владу. Відтак, їхня присутність не дозволяла радам керуватися лише економічними й соціальними інтересами пролетаріату й селянства; завжди бралися до уваги національні інтереси, сентименти і, звісно, упередження. Український більшовик Сергій Мазлах зазначав, що ради депутатів не були виключно класовими органами так само, як Центральна Рада — виключно національним. Із самого початку революції у робітничих радах провідні позиції посіла російська дрібна буржуазія, більшість якої належала або була прихильною до меншовиків[60]. Так зобразив ситуацію Андрій Річицький: «Ради робітничих депутатів на кілька місяців цієї мінливої доби стали за підпору і притулок для великодержавно-націоналістичного міського міщанства (меншовиків, есерів, бундовців) у його боротьбі за збереження національного стану посідання на Україні, за російським елементом, виступаючи під фіґовим листком демократії, революції і навіть інтернаціоналізму. Тимчасом, як у центрах Росії навіть угодовські ради під впливом пролетаріяту цілий час перебувають у досить напружених відносинах з Тимчасовим

60 *Шахрай В. М.* Революция на Украине / под ред. А. Здорова. — 3-е изд. — Одесса: ТЭС, 2017. — С. 123; *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Харків: Державне видавництво України, 1923. — С. 39; *Рубач М. А.* Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру Революції 1917 року на Україні // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 42; Г*амрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — К.: Наукова думка, 1974. — С. 19, 83.

урядом, утворюючи ненависне для буржуазії двовластя, то на Україні (до Корніловського повстання) <...> вони цілком стають за провідників "общерусской" точки погляду і політики Тимчасового уряду, натомість стаючи в напружені відносини до Центральної Ради <...> животіли коштом боротьби міського міщанства, як сили консервативної, та ще і у спілці з великою буржуазією проти національно-селянської дрібної буржуазії»[61].

У своїй «Історії Російської революції» Лев Троцький пише:

«Национальная разнородность города и деревни болезненно давала о себе знать и через советы как преимущественно городские организации. Под руководством соглашательских партий советы сплошь да рядом игнорировали национальные интересы коренного населения. В этом была одна из причин слабости советов на Украине. <...> Под фальшивым знаменем интернационализма советы вели нередко борьбу против оборонительного украинского или мусульманского национализма, прикрывая угнетательское русификаторство городов»[62].

Ще навесні 1917 р. Винниченко вказував на укладення між російською буржуазією та дрібною буржуазією тактичного союзу, спрямованого проти українського національного руху. Над утворенням цього союзу активно працювала київська чорносотенна газета «Киевлянин», просуваючи думку: Центральна Рада є агентом Берліна, — у що починали вірити й це поширювати демократи. «Руський інтелігент потребував якогось оправдання свого консерватизму й шовинізму»[63].

А ось підхід Тимчасового уряду істотно змінився після І Універсалу. Непокора ІІ Всеукраїнського військового з'їзду та одностороннє проголошення Центральною Радою автономії спочатку викликали в Петрограді шок, який незабаром змінює більш прагматична поведінка. Червневий наступ російської армії

---

61 *Рубач М. А.* Треба дійсно виправити // Літопис революції. — 1930. — № 3–4. — С. 263–264.

62 *Троцкий Л. Д.* История русской революции. — Т. 2, ч. 2. — Москва: Директ-Медиа, 2015. — С. 76.

63 *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 1. — С. 106.

на австро-німецькому фронті провалився; в армії зростала деморалізація та падала дисципліна. Український солдатський рух щойно визнав владу Центральної Ради, і Тимчасовий уряд сподівався використати це для підтримання порядку в армійських підрозділах, розташованих на території України. Але треба було брати до уваги й російську меншину, яка висловлювала занепокоєння з приводу розростання українського руху. Уряд здобув прихильність російських партій до свого плану деволюції в Україні, гарантувавши їм місця у виконавчих органах Центральної Ради. За таких умов уряд зміг би використовувати російські партії в Центральній Раді як певну противагу її українській більшості. Лідери Центральної Ради і собі були налаштовані співпрацювати з урядом, прагнули визнання і схвалення з його боку. Одного разу вони «отримали гарбуза», після чого встигли забезпечити собі ще більшу народну підтримку, але й досі чекали формальної легітимізації від Петрограда.

У переході Тимчасового уряду на нові позиції важливу роль зіграв Бунд. На відміну від меншовиків і російських есерів, що обстоювали «общерусскую» позицію як противагу українському автономізму, бундівців в Україні занепокоїли передусім зростання націоналістичних настроїв і конфронтація націоналізмів. Щоб ситуація не переросла у відкритий збройний конфлікт, Бунд пропонував запровадити автономне урядування на умовах, прийнятних як для Тимчасового уряду, так і для всіх фракцій революційної демократії в Україні. У резолюції Бюро Південного обласного комітету Бунду зазначалося, що розлам, який утворився в таборі революційної демократії поміж Центральною Радою і радами депутатів, може стати каталізатором для національного конфлікту. Для запобігання цьому та водночас для «удовлетворения законных желаний как украинской нации, так и всех других наций, живущих на территории Украины» петроградський уряд має утворити «общественный территориальный орган в качестве представителя Всероссийского Временного Правительства».

«...осуществлять последовательную демократизацию всех сторон жизни Украины, но и сочетать территориальную

автономию Украины с автономией национальных меньшинств, обеспечив каждому из них право на национально-культурную автономию и равенство с прочими нациями во всех вопросах национальной и государственной жизни <...> выработанный (территориальным) съездом проект статута территориальной автономии края, с обозначением национальных прав меньшинств, представляется на утверждение Всероссийского Учредительного Собрания»[64].

Резолюція Бюро із незначними змінами була схвалена на Південній конференції Бунду та остаточно затверджена на липневих зборах його Центрального комітету, які відбулися в Києві. Бунд визнавав «безумовно необхідним» запровадження автономного уряду, що став би єдиною владою в краї. ЦК окремо наголошував на тому, що залучення соціал-демократів до Центральної Ради зумовлено їхньою компетентністю та наявністю в них програми дій, спрямованої на забезпечення прав усіх національних меншин.

21 червня 1917 р. Бунд презентував цю резолюцію перед І Всеросійським з'їздом рад, який її ухвалив та з метою «укрепления завоеваний революции и для обьединия трудовой демократии всех наций» направив до Тимчасового уряду. Провідний бундівець Мойсей Рафес пізніше стверджував, що саме ці дії стали в очах «тимчасових» остаточним аргументом «для заключения мира с Украиной»[65].

Наприкінці червня до Києва прибули, щоб виробити компроміс із Центральною Радою, чотири міністри Тимчасового уряду: Олександр Керенський, Ираклій Церетелі, Михайло Терещенко, Микола Некрасов. Результатом переговорів стали оприлюднені 3 липня декларація Тимчасового уряду та Другий універсал Центральної Ради. Отже, уряд автономії мав опікуватися фінансами, продовольством, земельною реформою, судочинством, справами національностей, торгівлею й промисловістю, транспортним зв'язком, поштою й телеграфом. Натомість

64 *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — Москва: ГИЗ, 1920. — С. 38.

65 Там само. — С. 39.

Центральна Рада призупиняла «самочинне здійснювання автономії», доки не будуть скликані загальноросійські Установчі збори. Крім цього, Центральна Рада передавала всі справи, які стосувалися військових, у відання Тимчасового уряду, щоб очистити український національний рух від наклепів у підриві боєздатності армії[66].

Одним із головних питань на переговорах стала кількість місць у Малій раді та Генеральному секретаріаті, виділених для представників російської, єврейської, польської меншин. У дискусії з посланцями Тимчасового уряду звучали різні цифри: від третини до половини крісел у виконавчих структурах Центральної Ради[67]. Утім, конкретних домовленостей так і не досягнули.

Делегація повернулася до Петрограда; домовленості з Центральною Радою загострили затяжну урядову кризу. Громадська підтримка й авторитет «тимчасових» стрімко падали. Економічний хаос і безладдя призвели до зростання безробіття; уряд не дослухався до рекомендацій фабричних комітетів щодо регулювання виробництва та заборони закривати підприємства і проводити масові звільнення (локаути). Червневий наступ російської армії швидко провалився. Військове командування спробувало скористатися наступом для обмеження влади солдатських комітетів, і це тільки погіршило ситуацію в армії. У Петрограді частини відмовлялися їхати на фронт. Вояки одного із таких з'єднань — Першого кулеметного запасного полку — зайняли стратегічні пункти столиці і виставили там караули. 3–5 липня 1917 р. відбувалися масові демонстрації. Озброєні солдати й робітники підійшли до Таврійського палацу, де засідав Всеросійський центральний виконавчий комітет рад депутатів, та вимагали, щоб цей орган узяв на себе владу в державі замість Тимчасового уряду. На той час більшовики й анархісти вже мали значний вплив на пролетарів і солдатів, а РСДРП(б) посідала перше місце в робітничій секції Петроради.

66 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 481.

67 Там само. — С. 96.

Більшовики підтримували демонстрантів, але дистанціювалися від їхніх вимог захоплення влади, добре розуміючи, що досі мають доволі слабку підтримку в регіонах.

Петроградська криза мала сильне відлуння в Києві. 4–5 липня влада Тимчасового уряду й здатність Центральної Ради контролювати ситуацію в місті пройшли серйозне випробування. Близько 5000 новобранців, які входили до складу самопроголошеного Другого українського полку імені Павла Полуботка, здійснили збройний виступ. Вони вимагали від армійського командування офіційного визнання полку як самоврядної частини та опиралися відправці на фронт. Полуботківці розставили вартових біля державних установ, заарештували начальника міліції Києва, захопили кілька міліцейських дільниць та погромили квартиру командувача КВО. Політичним «дахом» бунтівних солдатів були націоналісти-самостійники, незадоволені угодовським, на їхній погляд, II Універсалом; було виголошено вимоги негайної реалізації I Універсалу та переходу всієї повноти влади до Центральної Ради. Остання ж спрямувала проти повсталих інші частини, яким вдалося роззброїти полуботківців та відновити порядок у центрі Києва. Та цей інцидент посилив страх і недовіру до українського національного руху. Українські солдати мають виконувати накази і вирушити на фронт — наполягали армійське командування в Києві та міністр Керенський у Петрограді. Вони не хотіли бачити Центральну Раду в оточенні військових з'єднань, що підтримували надання їй ще більшої влади. Жахливим чином відреагували на повстання полуботківців російські офіцери-націоналісти. Вони наказали обстріляти ешелони, у яких Перший український полк імені Богдана Хмельницького від'їздив з Києва на фронт. 16 солдатів загинуло, а 30 — дістали поранення. Нападники не зазнали жодних втрат. Було вкрадено частину полкової зброї, а українські солдати зазнали принижень[68].

Ці події підкреслили амбівалентне, якщо не відкрито негативне, ставлення УСДРП, провідної політичної сили

68 Там само. — С. 499–618.

в Центральній Раді, до українізації війська. Українські соціал-демократи були антимілітаристами, тому принципово виступали проти утримання постійної армії. Натомість вони підтримували ідею створення на місцях народної міліції, але не бачили засобів, як реорганізувати відповідно до своєї концепції наявні частини екс-Імператорської армії, навіть враховуючи поширення там солдатського контролю над офіцерами. Українські соціал-демократи були федералістами, тому зараховували збройні сили і зовнішню політику до компетенції федерального, а не українського уряду. Так, УСДРП клопотала за українізовані полки перед Тимчасовим урядом та Генеральним штабом, але робила це неохоче і завжди під тиском з боку самих українських солдатів та інших груп у Центральній Раді — УПСР, поміркованої УПСФ, невеликої фракції націоналістів-самостійників[69]. Після виступу полуботківців склалося враження, що Центральній Раді буде важко стримувати масову мобілізацію навколо себе, не маючи ані бажання власноруч командувати збройними частинами, ані доручення на це з боку Тимчасового уряду.

Отже, урядова делегація, маючи в кишені угоду про автономію України, повернулася до Петрограда напередодні так званих Липневих днів. Кадети засудили поступки Центральній Раді та вийшли зі складу уряду (за винятком члена делегації Миколи Некрасова). Постало питання заміщення міністрів-кадетів та прем'єра князя Львова, який подав у відставку через незгоду в питанні земельної реформи. Саме в цей час прибули посланці Центральної Ради (Мойсей Рафес, Володимир Винниченко, Християн Барановський), які мали завершити переговорний процес. Кияни привезли чорновий варіант «Статуту вищого управління Україною». Але «тимчасовим» було не до них: навколо вирували демонстрації озброєних солдатів і робітників, які вимагали від ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів перебрати на себе верховну владу та врятувати ситуацію в економіці й на фронті. Через це делегацію Центральної Ради навіть не було кому прийняти. Напрошувалися асоціації

69 Там само. — С. 336–339.

з травневим візитом: ігнорування з боку вищих урядовців та спілкування з чиновниками нижчого рангу, які жалілися на брак юридичної експертизи. Після трьох тижнів марних зусиль Рафес і Винниченко повернулися до Києва, а Барановський залишився чекати реакції уряду на проект статуту.

Нарешті, 4 серпня оновлений уряд виголосив свою безапеляційну відповідь — «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Генеральний секретаріат було названо органом Тимчасового уряду, тоді як Центральну Раду зовсім не згадано — ані як представницьке зібрання, ані як партнера уряду в попередніх переговорах. 4 із 9 крісел секретаріату мали бути надані представникам національних меншин. Було передбачено посади генеральних секретарів внутрішніх справ, хліборобства, фінансів, освіти, торгівлі й промисловості, праці, з національних справ, генерального писаря. Таким чином, військо, залізниця, пошта й телеграф, продовольчі справи лишалися під контролем Тимчасового уряду. Юрисдикція Генерального секретаріату поширювалася не на 9 губерній, на які претендувала Центральна Рада, а на 5 — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську. Секретарі не отримали влади на території Харківської, Катеринославської, Херсонської та півночі Таврійської губерній. Будь-які їхні рішення мали затверджуватися в Петрограді.

На пленарному засіданні Центральної Ради, що розпочалося 5 серпня, «Тимчасову інструкцію» зустріли з відчутною ворожістю. Документ, безумовно, відхилили б, якби не енергійні наполягання Винниченка. 9 серпня Рада таки проголосувала: 247 голосів «за», 16 — «проти». Депутати додали від себе коментар, зазначивши, що інструкція «продиктована недовіррям до змагань всієї демократії України, пересякнена імперіалістичними тенденціями російської буржуазії <...> зовсім не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, але й національних меншостей, що живуть на Україні»[70].

---

70 *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 1. — С. 339–340.

Всеукраїнські з'їзди вже надіслали до Центральної Ради депутатів: 158 — від солдатів, 212 — від селян, 100 — від робітників[71]. Найбільші українські політичні партії (УПСР, УСДРП, УПСФ) мали в Раді окреме представництво, до того ж їхніми членами рясно були наповнені делегації з'їздів.

25 липня відбулося перше засідання Центральної Ради за участі представників національних меншин. Після прийняття умов «Тимчасової інструкції» кількість депутатів підстрибнула до 822. Нижче наведено їхній розподіл за групами[72].

Таблиця 4.1. Склад Центральної Ради

Всеукраїнський селянський з'їзд	212
Всеукраїнський військовий з'їзд	158
Всеукраїнський робітничий з'їзд	100
Ради робітничих і солдатських депутатів	50
Російські партії	40
Єврейські партії	35
Українські партії	20
Польські партії	15
Представники міст і губерній	84
Профспілки, освітні товариства, кооперативи, громадські організації	108
Усього	**822**

Окрім УСДРП, УПСР і УПСФ, у Центральній Раді відтепер працювали такі політичні партії: російські — ПСР, РСДРП (меншовики), Трудова народно-соціалістична партія («трудовики»), польські — Демократичний централ, Соціалістичне об'єднання, єврейські — Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте (Об'єднана

71 *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, Український робітничий інститут, 1927. — С. 94.

72 Там само.

єврейська соціалістична робітнича партія), сіоністи, Фолькспартей[73]. Більшовики відмовилися увійти до складу Центральної Ради, не погоджуючись із національним принципом формування її складу[74].

УПСР, яка мала вирішальний вплив на військовому та селянському з'їздах, відповідно отримала найбільшу кількість місць. Але партія молоді, середній вік депутатів від якої становив 25 років, виявилася менш придатною до парламентських маневрів, ніж УСДРП (середній вік — 35 років). Унаслідок цього українські есери не змогли конвертувати свою кількісну перевагу в політичне лідерство. До кінця 1917 р. «першу скрипку» в Центральній Раді грала УСДРП[75]. Щоб втримувати контроль над Малою радою і Генеральним секретаріатом, уесдеки часто вдавалися до блокування з поміркованими есефами. Знехтувавши розбудовою союзу з потужнішою масовою селянською партією, УСДРП перетворювалася на лівий фланг УПСФ та її епізодичного критика[76]. Молодих есерів дратувала непропорційна впливовість своєї партії в Центральній Раді, а також безпринципний, на їхній погляд, союз соціал-демократів зі старшим поколінням консерваторів і поміркованих; кілька разів есери залишали зал засідань Ради на день чи два. Але ці демарші не мали помітного результату, тим паче не могли похитнути позиції УСДРП.

РОБІТНИЧИЙ РУХ

У 1917 р. промисловий пролетаріат України організовувався на трьох рівнях: на окремих підприємствах виникали фабричні комітети, у містах — ради робітничих депутатів, у рамках цілих

---

73 Там само. — С. 83.

74 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — К.: Світогляд, 2010. — С. 628.

75 *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 45; *Попов М. М.* Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Пролетарій, 1930. — С. 109–110.

76 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 3. — С. 117.

галузей промисловості або певних професій — профспілки. Ці інституції робітничого руху залучали пролетарів до боротьби за владу, але головним чином у площині економіки та в масштабах міської політики. Робітничі активісти, які хотіли бачити ширшу картину та цікавилися боротьбою за державну владу, придивлялися у бік столиці Росії, де відбувалося протистояння між Тимчасовим урядом і Петрорадою. Спочатку Центральну Раду зовсім не брали до уваги, але вона продемонструвала популярність серед солдатів і селян, кинула виклик Тимчасовому уряду та почала набирати підтримку з боку нижчої, україномовної страти робітничого класу. Влітку 1917 р. вже було зрозуміло, що боротьба за владу в Україні включатиме три сторони. Промисловий пролетаріат мусив досягнути порозуміння як із представленими в Центральній Раді селянством і солдатством, так і всередині власних багатонаціональних лав.

Фабричні комітети були базовою організацією робітничого руху. З початком Першої світової війни керівництво державних підприємств воєнно-промислового комплексу, взявши за взірець тогочасні західноєвропейські практики, створювало фабричні комітети, до складу яких входили представники адміністрації та робітників. Нові утворення мали на меті підвищити трудову дисципліну й викликати загальне піднесення воєнного виробництва. До складу комітетів обов'язково входили кваліфіковані робітники (слюсарі, токарі, механіки, електрики), адже вони і без того виконували роль наставників і наглядачів над некваліфікованими колегами по цеху. Зі зростанням серед пролетаріату відповідних настроїв фабкоми почали озвучувати антивоєнну позицію, що призвело до їх розпуску в 1916 р. Тоді ж було ув'язнено велику кількість меншовиків і анархістів, а також окремих більшовиків, які брали участь у їхній діяльності[77].

Після падіння царату фабричні комітети відновили роботу, але вже без участі адміністрації. До справи повернулися тисячі звільнених за амністією політв'язнів. Фабкоми прагнули

77 *Goodey C.* Factory Committees and the Dictatorship of the Proletariat // Critique. — 1974. — № 3. — P. 31–40.

здобути на окремих підприємствах базові права для робітників: можливість ведення колективних переговорів, 8-годинний робочий день, дотримання санітарних норм[78]. Водночас ці організації намагалися виробити спільну політику щодо власників і Тимчасового уряду. У квітні 1917 р. перша нарада фабричних комітетів Петрограда постановила, що вони на своїх фабриках мають узяти відповідальність за організацію виробництва, тривалість робочого дня, найм, звільнення, відпустки, «про що сповістити заводську адміністрацію»[79]. 23 квітня Тимчасовий уряд визнав законність існування комітетів на будь-яких приватних або державних підприємствах. Урядова постанова визначала, що комітети мають бути обрані всім трудовим колективом і можуть провадити від його імені переговори стосовно зарплати, тривалості робочого дня й умов праці. Постанова не визнавала за фабкомами функцій управління або контролю над виробництвом[80].

Острах промисловців перед рухом фабричних комітетів знаходив своє вираження у локаутах та виведенні капіталу за межі країни. Але це лише штовхало фабкоми, члени яких прагнули врятувати свої робочі місця, на радикальніший шлях. Крім своїх початкових вимог, фабкоми тепер прагнули щільнішого контролю над виробництвом. Спершу під цим мали на увазі примус капіталістів до співпраці; згодом усе набуває форм відкритого захоплення їхньої власності з вигнанням їхніх менеджерів із заводів[81].

---

78 Ibid.

79 *Brinton M.* The Bolsheviks and Workers' Control 1917–21. — Montreal: Black Rose Books, 1972. — P. 2.

80 *Kaplan F. I.* Bolshevik Ideology and the Ethics of Soviet Labour 1917–20. The Formative Years. — New York: Philosophical Library, 1968. — P. 47–48.

81 *Колос Б.* Професійний рух на Україні // Вперед. Календар для українського робітництва на рік 1925. — Нью-Йорк: Союз українських робітничих організацій в Злучених державах, 1925. — С. 194; *Brinton M.* The Bolsheviks and Workers' Control 1917–21. — P. 12.

Переважна частина учасників Першої конференції петроградських фабричних комітетів, що відбулася 30 травня — 3 червня 1917 р., висловилася проти будь-якої співпраці з Тимчасовим урядом та буржуазією[82]. 568 делегатів конференції представляли близько третини мільйона робітників, зайнятих на 236 фабриках. Ухвалені резолюції надавали справі робітничого контролю всеосяжного характеру: заповнення половини або двох третіх місць у Тимчасовому уряді представниками організацій пролетаріату (фабкоми, ради, профспілки), обов'язкова подальша участь власників і технічних спеціалістів у виробничому процесі, відкрита бухгалтерія підприємств, утворення комітетів банківських службовців та встановлення з їхнього боку контролю над банками[83].

Протягом березня-квітня фабричні комітети було створено на більшості промислових підприємств України[84]. 29 травня в Харкові відбулася регіональна конференція фабкомів, на якій звучали формулювання, дуже близькі до виголошених раніше в Петрограді.

«Фаб.-зав. к-ты должны будут взять на себя охрану производства, содействие максимальной производительности своего предприятия <...> на фабзавкомы возлагается: разработка заработной платы, вопросы санитарии и гигиены, определение технических недостатков предприятия, разработка правил внутреннего распорядка, разрешение конфликтов»[85].

Ради робітничих депутатів уперше з'явилися наприкінці революції 1905 року та активно відроджувалися від самого

---

82 *Kaplan F. I.* Bolshevik Ideology and the Ethics of Soviet Labour 1917–20. The Formative Years. — P. 57–58.

83 *Dewar M.* Labour Policy in the USSR 1917–28. — London: Oxford University Press, 1956. — P. 8.

84 Історія Української РСР: у 8 т. / гол. ред. М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. 5. — С. 57–58.

85 *Панкратова А.* Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику / под ред. М. Н. Покровского. — Москва: Красная новь, 1923. — С. 186–187.

початку революції 1917-го. Протягом першого тижня березня в Україні постало 11 рад: у Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Винниці, Херсоні, Житомирі. Невдовзі ради було утворено в різних куточках Донбасу, починаючи з Макіївки, Краматорська, Горлівки, Щербинівки, Лисичанська[86].

До складу рад робітничих депутатів входили делегати від фабричних комітетів, професійних спілок і соціалістичних партій. Як організації міського масштабу ради змагалися з місцевими виконавчими комітетами Тимчасового уряду за муніципальну владу та лояльність солдатів гарнізону. У багатьох випадках першими справами робітничих рад стали роззброєння поліції, відсторонення реакційних старорежимних посадовців та встановлення контролю над міською думою і земською управою. Так вчинили у Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Маріуполі[87].

Уже на першому тижні революції ради робітничих та ради солдатських депутатів об'єдналися в один орган у Харкові, Полтаві, Чернігові, Винниці, Херсоні. У квітні це сталося в Миколаєві, у травні — в Катеринославі, у серпні — в Кременчуці, у вересні — в Житомирі, Умані та багатьох містах Півночі. У Києві та Одесі робітничі та солдатські ради не зливалися аж до жовтневих подій[88]; на той момент ради вже існували в приблизно 320 містах України, і більшість із них складалася як з робітничих, так і з солдатських депутатів[89]. Ради об'єднувалися в три регіональні організації, кожна з яких мала керівний орган: у Києві перебував виконавчий комітет рад Південно-західного краю, у Харкові — Донецько-Криворізької області, в Одесі — Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської округи (Румчерод). Ці територіальні об'єднання приблизно співвідносилися із генерал-губернаторствами царських часів — Київським,

86 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 25.

87 *Рубач М. А.* Треба дійсно виправити. — С. 265.

88 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 25.

89 *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 13, 282.

Харківським та Новоросійським. Регіональні радянські організації не координувалися між собою, а підтримували зв'язок безпосередньо з Петроградом[90].

Баланс партійних впливів на робітничий рух постійно змінювався, у цьому плані досить важко наводити точні цифри. Тим паче депутати робітничих рад не завжди голосували згідно з партійною лінією, особливо в перші місяці революції, коли політичні розходження були розмиті загальним бажанням об'єднати клас і підтримати Тимчасовий уряд. Навіть більшовики з меншовиками «мріяли про єдність» та не виявляли того гострого антагонізму, що був властивим дореволюційній історії РСДРП[91]. Рішення рад ставали результатом приведення до спільного знаменника широкого спектру поглядів незалежних депутатів і партійців. Така ситуація зберігалася до виходу кадетів, які протестували проти надання Україні самоврядування, зі складу Тимчасового уряду, після чого в Петроградській раді намітився розкол по лінії припустимості/неприпустимості співпраці з буржуазними партіями.

В Україні більшовики зосередили свої зусилля на розбудові фабричних комітетів. Вони були найпослідовнішими їхніми організаторами та лідерами. На Півдні тільки анархісти могли змагатися з ними за вплив у фабкомах[92]. Та позаяк анархісти з підозрою ставилися до будь-яких проектів вседержавного масштабу, більшовики залишилися єдиною партією, що пропонувала лідерські кадри для фабричних комітетів та могла координувати їхню діяльність з радянським і профспілковим рухами. У квітні 1917 р. більшовики домінували у фабкомах Харкова, Києва, Луганська, Катеринослава, багатьох міст Донбасу. Вони мали вкрай сильні позиції у вугільній і сталеливарній галузях

90 *Здоров А. А.* Український Жовтень. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 138.

91 *Лапчинський Г. Ф.* Зародження радянської влади та перші її кроки в одному з міст українських // Червоний шлях. — 1925. — № 1–2. — С. 121.

92 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 2. — С. 14.

та на залізницях. Станом на серпень 1917 р. більшовики контролювали 70% фабричних комітетів України[93].

У радах робітничих депутатів переважали меншовики, що пояснюється низкою факторів: сильні позиції цієї партії в профспілках; наявність кадрів, що мали досвід роботи в міських думах; безумовна підтримка Тимчасового уряду, який протягом перших місяців революції був вельми популярним серед дрібної буржуазії та робітничого класу. На літніх виборах меншовики вже зіштовхнулися із серйозною конкуренцією з боку більшовиків, але їм таки вдалося втримати більшість рад, навіть на Донбасі[94].

УСДРП мала дуже слабкі позиції в радах та не отримала, на відміну від більшовиків, великих політичних дивідендів від політичної кризи літа 1917 р. Усе ж таки протягом вересня-листопада українським соціал-демократам вдалося провести помітну кількість своїх делегатів до робітничих рад у Катеринославі, Харкові й Києві (близько 10%) та отримати місця в їхніх виконавчих комітетах. В Одеській раді наприкінці 1917 р. УСДРП мала всього 6% місць[95].

З перших днів революції розпочалося утворення професійних спілок[96]. Станом на травень 1917 р. у більшості міст України вже існували свої центральні бюро профспілок, створені делегатами від місцевих організацій[97]. Кількість членів профспілок в Україні виросла до 275 000 осіб (літо 1917 р.), а згодом — до

---

93 Там само. — Т. 5. — С. 57–58.

94 Там само. — Т. 5. — С. 19, 83; *Яворський М. І.* Революція на Україні в її головніших етапах. — С. 39.

95 *Гамрецький Ю. М.* Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1976. — № 12. — С. 79.

96 *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине. — Б. м.: Державне видавництво України, 1923. — С. 17.

97 *Скляренко Є. М.* Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920 рр. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 13.

617 000 осіб (січень 1918 р.). В усій Російській республіці на той час профспілки охоплювали близько 3 000 000 осіб[98]. На півночі України спілки часто об'єднували трудящих за фаховим принципом. На півдні, де набагато вищою була концентрація робітників на підприємствах та вже панувало конвеєрне виробництво, на зміну цеховому менталітету приходив індустріальний тред-юніонізм. Наймасовіші та найліпше організовані галузеві профспілки створили шахтарі, металурги й машинобудівельники[99].

Серед політичних партій найбільший вплив на профспілковий рух як у Росії, так і в Україні мали меншовики. Їхні позиції були сильними і в менших профспілках на дрібних підприємствах, і у великих індустріальних профспілках. За лідерство в останніх вони змагалися з більшовиками[100]. Загалом профспілки зсувалися в бік більшовизму під чад суспільних криз, але неодмінно поверталися під впливи меншовиків, коли криза минала.

На всіх рівнях економічної та політичної боротьби українці лишалися найгірше організованою з трьох основних національних груп робітничого класу. Обмаль українців входило до складу фахових профспілок, адже вони переважно були некваліфікованими робітниками. На Півдні поширення індустріального тред-юніонізму залучило до профспілок більше українців, але і там вони перебували порівняно з іншими національностями в меншості. Російська була мовою профспілкового руху, і ті, хто погано нею володів, навряд чи могли претендувати на лідерські позиції або відігравати помітну роль на мітингах, освітніх і культурних заходах. У поєднанні з негативним ставленням меншовиків і значної частини більшовиків до національних вимог це призвело до розколу в профспілковому русі — розпочалася агітація за його реорганізацію на основі територіального

98 Там само. — С. 13, 18.

99 Там само. — С. 15–16; *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция. — С. 17.

100 *Шлосберг Д.* Профессиональные союзы в борьбе за Октябрь // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 9–10; Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 143.

і федеративного принципів. Міжнаціональна напруга стала помітною серед залізничників, фельдшерів і акушерок, службовців пошти й телеграфу, робітників цукроварень. Спроби організувати відповідні всеукраїнські профспілки 1917 року виявляться прообразом для більш ефективних заходів 1918-го.

Офіційна «Історія Української РСР» (1977) зображувала виокремлення цих профспілок у негативних тонах та засуджувала як спробу роздробити профспілковий рух на окремі організації, утворені за національним принципом[101]. Але якщо ми звернемося до першоджерел, то побачимо, що все було не зовсім так. Правильніше казати про намагання створити територіальні професійні організації, які були б автономними елементами загальноросійського профспілкового руху. Подібна стратегія була виголошена в липні 1917 р. на І Всеукраїнському робітничому з'їзді; там попросту переформулювали резолюцію з національного питання, ухвалену місяцем раніше на Третій всеросійській конференції профспілок, та додали згадку про територіальну автономію[102]. УСДРП не сприйняла ідею етнічних профспілок та засудила мляві спроби створити організацію українських пролетарів Києва як «панський націоналізм»[103].

Разом з тим, коли в 1917 р. українські робітники вперше почали самоорганізовуватися за національним принципом, утворюючи освітні товариства й клуби, то саме українські соціалісти допомогли пролетаріатові в цьому та першими порушили питання територіальних профспілок і загальноукраїнського керівного органу для них. До квітня 1918 р. більшість існуючих профспілок залишалася глухою до цих закликів, тому втіленням реформаторських ідей ставали новоутворені профспілки, що були відкритими для робітників усіх національностей, але

---

101 Там само. — С. 56.

102 *Милонов Ю. К.* Путеводитель по резолюциям всероссийских съездов и конференций профессиональных союзов. — Москва: ВЦСПС, 1924. — С. 59.

103 Робітнича газета. — 1917. — 2 травня. — С. 1; Робітнича газета. — 17 травня. — С. 3; Робітнича газета. — 23 грудня. — С. 7.

заповнювалися переважно українцями[104]. У квітні 1917 р. сформовано Всеукраїнську спілку залізничників, яка склала конкуренцію загальноросійським організаціям (таких нараховувалося 5) на всіх напрямках сполучення[105]. За твердженням лідерів нової спілки, потреба в її утворенні зумовлювалася тим, що старі — не представляли адекватно інтереси працівників-українців та не переймалися їхніми проблемами. Як приклад: українці становили понад 50% персоналу Південно-західної залізниці, але жодного українця не було обрано до виконавчого комітету її профспілки[106]. Також профспілковці висловлювали бажання об'єднати всі залізниці та інший міжміський транспорт у рамках однієї організації, що мало б слугувати «до осягнення одної мети: автономії України в спільці вільних держав Російської республіки»[107].

І Всеукраїнський з'їзд залізничників відбувся 29 червня — 1 липня 1917 р. у Харкові за участю понад 300 делегатів. Залізничники визнали владу Центральної Ради та висловилися на користь національно-територіальної автономії в складі федеративної демократичної республіки. Вони вимагали українізації системи підготовки працівників та обслуговування на залізниці[108]. Другий з'їзд зібрався в Києві незабаром після невдалого заколоту генерала Корнілова, тому там закликали «усунути з посад тих служащих, які виявили себе ворогами нового політичного ладу або ворогами українського руху», а вакансії замістити кандидатами, що їх запропонує профспілка. Цей з'їзд ухвалив домагатися негайного завершення війни із дотриманням принципу самовизначення націй, поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківську, Катеринославську і Херсонську

104 Робітнича газета. — 1917. — 24 грудня. — С. 1.

105 Робітнича газета. — 1917. — 22 квітня. — С. 3; *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 185.

106 *Редін М.* До історії всеукраїнського залізничного страйку 1918 року // Літопис революції. — 1928. — № 6. — С. 26.

107 Робітнича газета. — 1917. — 30 квітня. — С. .4

108 Робітнича газета. — 1917. — 10 липня. — С. 3; Робітнича газета. — 15 липня. — С. 2.

губернії, а також утворення робітничої міліції, яка б охороняла залізниці від саботажників[109]. Можна зустріти досить різні оцінки чисельності Всеукраїнської спілки залізничників. На Харківському з'їзді було заявлено, що його делегати представляють 200 000 працівників з 12 залізниць. «Encyclopedia of Ukraine» наводить цю саму цифру, але вона є надмірно високою та, найімовірніше, хибною[110]. У номері від 25 квітня 1917 р. «Робітнича газета» повідомляла, що на Московській залізниці до нової профспілки вступили 15 000 із 50 000 працівників українського походження. На Південно-західній залізниці в грудні 1917 р. нараховувалося 5 000 членів профспілки[111].

Невдовзі після Лютневої революції в Києві місцеві кадри створили Всеукраїнську спілку робітників пошти і телеграфів. Профільний з'їзд відбувся 22 серпня, попри протести з боку загальноросійської організації. Нова профспілка підтримувала Центральну Раду та прагнула стати автономною секцією всеросійської профспілки[112].

9 липня в залі катеринославського відділення товариства «Просвіта» відбулося установче зібрання профспілки телеграфістів Одеської залізниці. Періодичне видання «Просвіти» детально описало обставини її утворення. Під час обговорення статуту росіяни запротестували проти передбаченої українізації роботи телеграфу. Українська більшість проігнорувала ці протести. До складу комісії з підготовки тексту статуту увійшли

---

109 Робітнича газета. — 1917. — 22 вересня. — С. 2; *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 8.

110 Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 327; All Ukrainian Railway Workers' Congresses // Encyclopedia of Ukraine: 5 vol. / ed. V. Kubijovyc. — Toronto: University of Toronto Press, 1984. — V. 1.

111 *Солдатенко В. Ф., Полохало В. І.* Боротьба більшовиків України за середні верстви міського населення як резерви соціалістичної революції // Український історичний журнал. — 1977. — № 2. — С. 21; Робітнича газета. — 1917. — 25 квітня. — С. 4.

112 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 186; Робітнича газета. — 1917. — 27 серпня. — С. 2

телеграфісти Черномаз та Зубковський. Останній порадив російським колегам «не суватися зі своїм законом до чужого монастиря». У фінальному варіанті статуту йшлося про те, що до профспілки як політичної та економічної організації можуть належати росіяни, поляки і представники будь-яких інших національностей; усі члени організації мають активно обстоювати національно-територіальну автономію України та визнавати верховну владу Центральної Ради[113].

Схожі принципи було покладено в основу діяльності Всеукраїнської спілки фельдшерів і акушерок, відкритої в Києві в серпні 1917 р. Учасники профспілки належали до різних національних груп та працювали в усіх українських губерніях, окрім Північної Таврії[114].

Всеукраїнська учительська спілка не була «розкольницькою» організацією, на кшталт профспілок залізничників або телеграфістів, але її також слід зарахувати до національно-територіальної течії всередині профспілкового руху. До неї належали переважно сільські вчителі, що становили наймасовішу групу в межах своєї професії та мали тривалу традицію самоорганізації. У цьому випадку радше міські вчителі відкололися від сільських колег, а не навпаки, і цей розкол мав політичне підґрунтя. Українські сільські вчителі одними з перших утворили власні каси допомоги — страхові кооперативи, що на ранньому етапі робітничого руху виконували й деякі додаткові функції. Так, під прикриттям діяльності цих кас вчителі проводили в сільській місцевості ліву агітацію та збирали регіональні фахові конференції. Всеукраїнська учительська спілка, утворена навесні 1905 р., продовжувала ці традиції. У роки реакції та війни спілка агітувала й далі за розширення доступу до державної освіти та шкільне викладання рідною мовою. Багато сільських вчителів потрапило до армії, а згодом долучилося до солдатського руху[115].

---

113 Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі. — 1917. — 23 липня. — С. 3.

114 Робітнича газета. — 1917. — 3 серпня. — С. 3

115 Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. — 1925. — 13 січня. — С. 3; All Ukrainian Teachers' Association // Encyclopedia of Ukraine. — V. 1.

Якщо сільські педагоги тяжіли до радикальних селянських партій, то їхні міські колеги переважно були лібералами, часто входили до партії кадетів. Більшість університетських професорів належали до числа консерваторів та лише в останній момент виступили проти царського режиму[116].

Після Лютневої революції сільські вчителі провели повітові та губернські конференції. Переважна частина цих зібрань висловила свою підтримку Центральній Раді[117]. І Всеукраїнський з'їзд учителів і професорів відбувся в Києві на початку квітня 1917 р. У його роботі взяли участь 600 делегатів з усіх куточків Наддніпрянщини, а також з регіонів, де проживала значна українська меншина — Дону та Кубані. З'їзд постановив запровадити в школах викладання української мови, а в районах масового проживання національних меншин — також викладання відповідних мов. Учителі висловилися за створення мережі державних педагогічних інститутів і відновлення діяльності товариств «Просвіта»[118]. Станом на кінець 1918 р. Всеукраїнська учительська спілка мала 78 місцевих відділень та 20 000 членів. Першим її президентом після відновлення в 1917 р. було обрано Софію Русову[119].

У сільській місцевості найчисельнішу групу найманих працівників становили робітники цукроварень. Майже весь цукровий буряк Російської імперії вирощувався на території України, чиї кліматичні умови та ґрунти робили цю справу прибутковою. Цукроварні ж будували як в Україні, так і в Росії — ближче до портів Балтійського узбережжя та місцевих ринків. Якщо сезонними робітниками бурякових плантацій і цукроварень зазвичай ставали напівпролетаризовані українські селяни, то

116 Ibid.

117 Вісті Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — С. 3; Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 9.

118 Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня. — С. 4; *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1 — С. 21.

119 All Ukrainian Teachers' Association // Encyclopedia of Ukraine: 5 vol. — V. 1.

кваліфікований і адміністративний персонал набирали переважно із числа росіян, поляків, євреїв та білорусів.

Після Лютневої революції українські робітники цукрової галузі взялися за організацію культурних товариств, читалень, бібліотек. За допомогою вони звернулися до УСДРП, сподіваючись і на підтримку партії в трудових конфліктах із власниками підприємств[120]. Також уесдеки активно залучалися до організації «цукрових» профспілок. Проте результати співпраці з УСДРП не задовольнили пролетарів.

У травні 1917 р. в Києві зібрався І Всеросійський з'їзд робітників і служащих цукрових заводів, метою якого було утворення нової професійної спілки. У роботі з'їзду взяли участь 200 делегатів, що представляли близько 100 000 найманих працівників із 140 підприємств[121]. Під час обговорення статуту уесдек Слонимський наполягав на тому, що найбільш адекватною формою організації є не централізована спілка, а федерація територіальних. Інший член УСДРП, Довженко, переконував: структура профспілки має відбивати політичну й економічну реорганізацію колишньої імперії, яка, за його переконанням, завершиться запровадженням федеративної республіки із широкою автономією національностей. Отже, робітники цукрової галузі України потребують територіальної спілки, що захистить їхні економічні й культурні інтереси. Утім, втручання УСДРП ні до чого не привело. Як рапортував Довженко в «Робітничий газеті», більшість делегатів з'їзду були українцями, але в робочих комісіях переважали російські меншовики, які категорично відкидали ідею федеративної організації та автономних секцій[122].

Через два місяці 500 делегатів від 220 цукроварень відвідали ІІ з'їзд. Українці становили 47% учасників форуму, росіяни — 26%,

120 Робітнича газета. — 1917. — 27 червня. — С. 3; Робітнича газета. — 1917. — 9 жовтня. — С. 3

121 Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 56; Робітнича газета. — 1917. — 17 травня. — С. 4; Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. — 1925. — 16 червня. — С. 1.

122 Робітнича газета. — 1917. — 21 травня. — С. 3–4.

поляки — 16%, євреї — 7%. (Двоє делегатів вказали в реєстраційних бланках у графі національність «інтернаціоналіст».) Штатні працівники («служащі») становили 43% учасників заходу. «Робітнича газета», на сторінках якої активно висвітлювалися обидва з'їзди, без коментарів повідомляла: на цей раз національне питання взагалі не обговорювали[123].

УЗЯТТЯ ВЛАДИ

У липні 1917 р. перший період революції добігав кінця. Мирна фаза самоорганізації та формування позицій характеризувалася дотриманням динамічної рівноваги між Тимчасовим урядом, Центральною Радою і робітничим рухом; вона завершилася із початком нової хвилі низової мобілізації, першими прикладами якої стали практично одночасні солдатські бунти в Петрограді та Києві. Тепер солдати й робітники розуміли, що цілі Тимчасового уряду відрізняються від їхніх. Лояльність мас дедалі більше зміщувалася в бік двох інших полюсів системи «тривладдя».

Провал червневого наступу російської армії на Південно-Західному фронті поховав останні надії на швидке завершення війни. Тимчасовий уряд потребував стабільності в українських губерніях, близьких до лінії фронту з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Але тут діяла Центральна Рада, яка вимагала територіальної автономії та, відповідно, певної частки контролю над ресурсами й інфраструктурою, такими необхідними для ведення військових дій. У той самий час українізація армії послаблювала владу генералітету. У зоні боїв виникали нові й нові ради солдатських депутатів. Вони почали погрожувати, що виведуть свої полки в тил — на територію України. Це було виявом невдоволення урядовою політикою продовження війни, а водночас і побоювань, що Центральну Раду розженуть силами лояльних «тимчасовим» військових частин[124].

---

123 Робітнича газета. — 1917. — 7 липня. — С. 1; Робітнича газета. — 1917. — 10 липня. — С. 2.

124 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 1. — С. 59.

Переважна частина солдатів були селянами, тому демобілізація (байдуже, офіційна чи стихійно-дезертирська) посилювала рух за земельну реформу, очолюваний на той момент селянськими спілками. Цей рух набирав щораз більшого розмаху, застосовуючи нові форми боротьби на кожному етапі сільськогосподарського циклу. Під час сівби селяни вимагали у великих землевласників, щоб ті здавали в оренду більші ділянки та заморозили орендну плату. У липні й серпні селяни виборювали для себе більшу частку у врожаї, зібраному з панських полів. Примусові конфіскації та переділ землі розпочалися протягом серпня-жовтня 1917 р. У багатьох місцевостях селяни створили власні озброєні загони, що охороняли їхні райони від бандитизму; також вони чинили спротив армійським частинам, які уряд надсилав для захисту поміщицької власності[125]. Станом на жовтень селяни прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній захопили і перерозподілили 50–60% помість. У східних повітах цих губерній та на Київщині цей показник сягнув 20–25%. На Лівобережжі акти конфіскації маєтків та знищення поміщицького майна найчастіше траплялися в перенасиченій безземельними батраками Чернігівській губернії. Тут великі землевласники втратили 15–20% землі. У степових й індустріальних південно-східних губерніях селяни захопили 5–10% помість. Загалом на момент повалення Тимчасового уряду селянські спілки вже конфіскували з метою перерозподілу 25–30% поміщицьких земель[126].

Інтереси селянських спілок не обмежувалися земельним питанням. На регіональних і національних з'їздах селянські депутати говорили про війну, автономію України та освіту. Їхні вимоги завжди були радикальнішими, ніж позиція УСДРП та

125 Там само. — Т. 2. — С. 14; *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні // Літопис революції. — 1928. — № 4. — С. 92–95.

126 *Holubnychy V.* The Agrarian Revolution in Ukraine // Selected Works. Soviet Regional Economics / ed. I. S. Koropeckyj. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1982. — P. 56.

Центральної Ради в цілому. Вище вже йшлося про ухвали І Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня — 2 червня 1917 р.). Вони знайшли свій розвиток у діяльності ІІ пленуму Всеукраїнської ради селянських депутатів (2 вересня 1917 р.). Представники селянства висловилися за негайне припинення війни та укладення миру без анексій і контрибуцій. Робітничий контроль над промисловістю було названо найкращим способом підтримання виробництва й розподілу споживчих товарів, стримування росту цін та відновлення роботи заводів, зупинених власниками[127].

Селяни досі розглядали Центральну Раду як представницький орган, у якому вони висуватимуть і вирішуватимуть проблеми, що їх непокоїли. Володимир Винниченко писав:

«Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне, — зараз же зливав в одну, неподільну, органічно пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той й за Автономію. Хто проти Автономії, той і проти землі»[128].

Між тим, відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом погіршувалися далі й після прийняття Києвом принизливих умов «Тимчасової інструкції». Рада бойкотувала Московську державну нараду (12–15 серпня 1917 р.), скликану Тимчасовим урядом з метою забезпечити підтримкою його новий склад — чергову коаліцію соціалістичних і буржуазних партій на чолі з прем'єр-міністром Олександром Керенським. Обговорення в Малій раді запрошення до Москви продемонструвало, що українська сторона попросту не довіряє всеросійському урядові. Першим думку про доцільність цілковитого усунення Тимчасового уряду озвучив депутат-уесдек Михайло Ткаченко:

«Російська буржуазія показала цілковиту нездатність організувати життя. Тому її треба усунути, а влада повинна перейти до

127 *Majstrenko I.* Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York: Research Program on the USSR, 1954. — P. 45; *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 24–25.

128 *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 1. — С. 178.

рук селянства та пролетаріату <...> Автономію ж України треба здійснити фактично й у повному об'ємі»[129].

У реальності Тимчасовий уряд намагалися усунути зовсім інші сили. 25 серпня 1917 р. Верховний головнокомандувач Російської армії Лавр Корнілов підняв заколот. Офіційно Корнілов заявив, що просто збирається відновити порядок у столиці та в лавах армії. Він висловився за поширення смертної кари і військових судів за межі фронтової зони, посилення репресій проти більшовиків. Підрозділи, вірні Корнілову, розпочали марш на Петроград. Але прем'єр Керенський побачив у цьому спробу повалити Тимчасовий уряд і встановити військову диктатуру. «Міністрам-соціалістам» бракувало влади й популярності, щоб самотужки мобілізувати маси для опору путчистам, тому було вирішено звернутися за підтримкою до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Керенський погодився звільнити ув'язнених більшовиків та озброїти робітників для оборони підступів до столиці. Через кілька днів путч зазнав повного краху. Його наслідками стали подальше падіння авторитету Тимчасового уряду та посилення Петроградської ради. У ті дні на заклик Петроради всією країною прокотилася хвиля народної мобілізації для спротиву корніловцям.

Головнокомандувач, звісно, спирався на підтримку генералітету, в тому числі начальника штабу КВО Олександра Оболешева, отамана Війська Донського Олексія Каледіна та командувача Південно-Західним фронтом Антона Денікіна. В Україні також розцінили виступ Корнілова як пряму атаку проти демократичних досягнень революції. На Лівобережжі ради робітничих і солдатських депутатів брали під контроль пошту і телеграф, виставляли караули на шахтах і заводах. Ради Донбасу відправили своїх агітаторів до калединських козаків, намагаючись пояснити їм справжні цілі Корнілова та його посіпак. На Південно-Західному фронті солдатські комітети вимагали арешту й суду над офіцерами, причетними до путчу. Бердичів був другим за важливістю осередком корніловців після Ставки Верховного

129 Там само. — Т. 2. — С. 31.

головнокомандувача у Білорусі. Місцеві солдати заарештували та утримували під вартою генерала Денікіна та інших старших офіцерів. У Харкові Комітет захисту революції встановив контроль над міським комісаріатом Тимчасового уряду, а також вислав свої збройні загони на залізничні шляхи.

У Києві в цей час було створено Особливий комітет з охорони революції, куди увійшли генеральні секретарі, комісари Тимчасового уряду, міський голова, начальник міліції, представники Київської ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок та практично всіх партій революційної демократії: більшовики, меншовики, російські есери, українські есери, УСДРП, Бунд, Фарейнікте. Сили комітету заарештували генерала Оболешева та урядового комісара Києва, кадета Миколу Страдомського.

Ради робітничих депутатів Донбасу чинили дієвий спротив заколоту і, усунувши симпатиків Корнілова й опортуністів, фактично перебрали на себе місцеву владу на початку вересня[130].

Центральна Рада проігнорувала серпневу Державну нараду, але прийняла запрошення на Демократичну нараду 14–22 вересня, організовану ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів разом із Виконавчим комітетом Всеросійської ради селянських депутатів. Нарада мала забезпечити Тимчасовий уряд підтримкою у боротьбі з прихильниками старого режиму, які тяжіли до генерала Корнілова. Її перебіг засвідчив наявність у демократичному таборі дуже різнорідних політичних течій. Центральна Рада відправила в Петроград 12 делегатів, надавши їм такий імперативний мандат: «сформування однорідного, революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії <...> передача усіх поміщицьких, монастирських і церковних земель до Установчих зборів в завідування земельних комітетів <...> встановлення контролю державної і крайової влади над продукцією і поділом <...> передача в завідування крайових органів влади найважніших галузей промислу <...> скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів

130 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 710–718.

<...> передача власті на Україні в руки Української Центральної Ради і її Генерального секретаріату, складеного на основі статуту Центральної Ради з 16 липня сього року»[131].

Згадуваний статут підготували ще під час київських переговорів з посланцями Тимчасового уряду, потім невдало звозили його до Петрограда, звідки навзамін отримали злощасну «Тимчасову інструкцію».

Делегація Центральної Ради виголосила свої вимоги перед двома тисячами депутатів, але підтримку здобула тільки з боку більшовиків і російських есерів. Більшість з'їзду відкинула українську програму, а праві соціалісти навіть заговорили про вигідність українського сепаратизму для ворожої Німеччини. Натомість кияни приєдналися до РСДРП(б), лівого крила ПСР та інших національних делегацій, проголосувавши проти коаліціювання лівих партій з буржуазними в уряді[132]. Ленін з цього приводу написав:

«После аграрного вопроса в общегосударственной жизни России особенно большое значение имеет, особенно для мелкобуржуазных масс населения, национальный вопрос. И мы видим, что на "Демократическом" совещании, подтасованном господином Церетели и К°, "национальная" курия по радикализму становится на второе место, уступая только профессиональным союзам и стоя выше курии Советов рабочих и солдатских депутатов по проценту голосов, поданных против коалиции (40 из 55). <...> На Украине конфликты украинцев вообще и украинских войск в частности с правительством все учащаются»[133].

Стрімка деградація Тимчасового уряду восени 1917 р. поділила революційну демократію на три політичні табори:

---

131 Там само. — С. 767.

132 *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, Український робітничий інститут, 1927. — С. 87–88; *Винниченко В. К.* Відродження нації. — Т. 2. — С. 34; *Сухино-Хоменко В. І.* З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. — С. 101.

133 *Ленин В. И.* Кризис назрел // *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 34. — С. 277–278.

прихильників збереження коаліції соціалістичних і буржуазних партій; прихильників утворення однорідного соціалістичного уряду «від трудовиків до більшовиків»; тих, хто вже не вірив у можливість реорганізації уряду, яка б поставила його на службу революції, та підтримував побудову знизу цілком нової системи державної влади. Третій табір складався з більшовиків і лівого крила соціалістів-революціонерів. Їхній вплив у радах стрімко зростав. Нехай більшовики перебували в середовищі революційної демократії у меншості, але вони відчували потужну підтримку з боку робітничого руху, надто — промислового пролетаріату. В Україні на вересневих перевиборах до рад найвищі результати більшовики продемонстрували на Донбасі: Горлівка-Щербинівка — 79% мандатів, Луганськ — 70%, Боково — 60%, Лозова-Павлівськ та Макіївка — по 58%, Маріуполь — 44%. РСДРП(б) посилила свою присутність у радах Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Кривого Рога, але ще не змогла усунути меншовиків і правих есерів від керівництва в них. Під тиском більшовиків ради Донбасу перебирають на себе владу на місцях від початку вересня, тобто задовго до скликання II Всеросійського з'їзду рад[134].

Цей з'їзд відкрився 25 жовтня 1917 р. 128 делегатів з України представляли в Петрограді 12 рад робітничих депутатів, 12 робітничих і солдатських, 9 робітничих, солдатських і селянських, 3 солдатські, 1 раду селянських депутатів. Серед них були 60 більшовиків, 30 російських есерів, 20 меншовиків, 6 уесдеків, 4 українські есери та 7 безпартійних[135]. 55% українських делегатів підтримали більшовицьку пропозицію оголосити Тимчасовий уряд поваленим та затвердити новий, відповідальний перед радами робітничих і солдатських депутатів. Загалом за

134 *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 107–108; Історія Української РСР: у 8 т. — Т. 5. — С. 141; Історія Української РСР: у 2 т. / гол. ред. К. К. Дубина. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 2. — С. 34.

135 *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 189.

більшовиків голосували 70% з понад 600 делегатів, які взяли участь у роботі з'їзду[136].

Але значна кількість рад Російської республіки не була там представлена зовсім. Якби II з'їзд був більш репрезентативним, то проголосував би, найімовірніше, за переформатування Тимчасового уряду на основі коаліції всіх соціалістичних партій. Утім, революції не роблять за парламентською процедурою. Їх здійснюють ініціативні маси, а лідери шукають формального схвалення і затвердження вже після захоплення «командних висот». РСДРП(б) зважилася взяти на себе ініціативу в усуненні Тимчасового уряду. Контрольований більшовиками Військово-революційний комітет Петроради очолював солдатів, які атакували ключові цивільні й воєнні установи старого уряду. Серед повсталих було досить багато українців, що служили в частинах 1, 2 й 3 гвардійських піхотних дивізій або на Балтійському флоті та визнавали політичний провід петроградського комітету УСДРП[137].

Наприкінці жовтня владу Тимчасового уряду було скинуто також і в Києві. Головна відмінність від ситуації в Петрограді полягала в тому, що тут, як і в усіх інших великих містах України, його місце заступила Центральна Рада.

20–29 жовтня 1917 р. в Києві засідав III Всеукраїнський військовий з'їзд. Від 1,5 мільйона солдатів було делеговано понад 3000 представників, 2/3 із них — члени УПСР. Учасники з'їзду не лише надали Центральній Раді вагому політичну підтримку, а й допомогли в суто воєнному плані. У певний момент вони оголосять перерву в засіданнях, сформують збройний загін та протистоятимуть частинам, вірним Тимчасовому урядові[138].

Дізнавшись про те, що більшовики захопили владу в Петрограді, з'їзд переважною частиною голосів висловив їм свою

---

136 Там само. — С. 188.

137 *Авдієнко М. О.* Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Літопис революції. — 1928. — № 1 (28).

138 *Шахрай В. М.* Революция на Украине / под ред. А. Здорова. — 3-е изд. — Одесса: ТЭС, 2017. — С. 74–75.

підтримку та побажав Центральній Раді й новоутвореній Раді народних комісарів успішної співпраці. Коли на з'їзді пролунало питання «З ким іти? З Леніним чи з Керенським?» — то зал відповів: «З Леніним! З Леніним!»[139] Було ухвалено резолюцію: «виступ большевиків З'їзд не може лічити вчинком антидемократичним і вживе всіх заходів, щоб війська з України, а також українські військові одиниці з фронту і з тилу, не посилались для боротьби з представниками інтересів трудового народу»[140].

Отримавши новини зі столиці, Центральна Рада ініціювала утворення Крайового комітету з охорони революції, а при ньому — Революційного штабу. Останній мав організувати надійні військові частини. Від Центральної Ради місця в комітеті посіли уесдеки Михайло Ткаченко і Микола Порш, українські есери Олександр Севрюк, Микита Шаповал і Микола Ковалевський, есефи Андрій Ніковський і Федір Матушевський, більшовик Георгій П'ятаков, член Поалей-Ціону Соломон Гольдельман. Політичні партії ще й окремо делегували своїх представників. Це були: від Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЄРП) — Мойсей Зільберфарб, від ПСР — С. Сараджев, від Бунду — Мойсей Рафес, від УСДРП — Андрій Річицький, від РСДРП(б) — Володимир Затонський. Від інших організацій до комітету потрапили більшовик Ісак Крейсберг (Київська рада робітничих депутатів), Микола Шумицький (Центральний комітет Всеукраїнської спілки залізничників), уесдек Симон Петлюра (Український генеральний військовий комітет), Михайло Тележинський та уесдек Євген Касьяненко (обидва — Всеукраїнська рада військових депутатів). Нарешті, там були також представлені Київська рада солдатських депутатів, ради робітничих і солдатських депутатів Одеси, Харкова, Катеринослава. Не долучилися меншовики, які заявили, що єдиним легітимним органом захисту революції й підтримання порядку в Києві лишається міська дума[141].

---

139 Там само.

140 *Христюк П. О.* Революція на Україні в її головніших етапах. — Т. 2. — С. 47.

141 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 790–792; *Волин С.* Меньшевики на Украине // Inter-University Project on the History of the

26 жовтня Комітет, у рамках якого об'єдналися «всі органи революційної демократії, всі революційні і соціалістичні партії нашого краю, як українські, так і неукраїнські», звернувся до населення України. Відозва наголошувала: «всі громадські, військові тилові власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і непохитно виконувати всі його накази і приписи». Комітет заявив, що нещадно буде придушувати будь-які контрреволюційні дії, навіть якщо задля цього доведеться застосувати зброю, та висловив сподівання, що «населення краю зуміє оцінити серйозність становища й прикладе всіх сил до охорони революції і спокою»[142].

Та невдовзі стрункість лав Комітету була порушена виходом із його складу РСДРП(б). Перед цим більшовики наполягали на тому, що їхні делегати (Володимир Затонський і Георгій П'ятаков) мають, за попередніми домовленостями, увійти до Малої ради[143]. Остання слугувала політичним форумом, де й визначався порядок денний для Комітету. Однак 26 жовтня Мойсей Рафес запропонував на розгляд Малій раді підготовлену Бундом резолюцію, що містила «рішучий осуд повстанню більшовиків» у Петрограді та закликала протистояти спробам встановлення радянської влади в Україні[144]. Ця резолюція спровокувала запеклу суперечку. Представники УСДРП озвучили позицію своєї партії:

«Ніякої коаліції з буржуазією не може бути, влада повинна перейти до рук революційної демократії, що зовсім не значить передавати її до рад робітничих і солдатських депутатів. Ми проти повстання петербурзького пролетаріату, коли воно має перевести саме цю формулу. Але разом з тим ми рішуче проти ліквідації його збройною силою. В нинішніх умовах це означало би в дійсності передавати всю владу справжній контрреволюції.

Menshevik Movement. — 1962. — № 11. — С. 20.

142 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 793.

143 *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — Москва: ГИЗ, 1920. — С. 46–48.

144 Робітнича газета. — 1917. — 28 жовтня. — С. 1.

Петербурзький конфлікт має бути розв'язаний виключно мирним шляхом»[145].

Уесдеків підтримали й українські есери. Ця позиція вельми відрізнялася від запропонованої бундівцями інтерпретації, у якій події в Петрограді були описані як більшовицький заколот, а соціальні мотиви, залучення столичних робітників, солдатів і матросів, підтримка, висловлена II Всеросійським з'їздом рад — замовчувалися або заперечувалися. Отже, Мала рада не засудила Жовтневе повстання, але й не схвалила, прийнявши резолюцію УСДРП.

Київські більшовики усе ж таки вважали за потрібне залишити як Комітет, так і Центральну Раду. Участь РСДРП(б) у роботі цих організацій пояснювалася передусім бажанням захистити владу партії в центрі від можливого наступу контрреволюції. Через три роки Володимир Затонський напише у спогадах:

«Основна наша вимога до Ради була така — не випустити з України, а також з Південно-Західного і Румунського фронтів жодної військової частини на придушення революції в Москві і Петрограді. Річ у тому, що ці фронти були для нас найбільш ненадійними і ми знали, що керенщина, яка об'єдналася в боротьбі проти революції з корніловщиною, робить спробу спертися на частини, які стоять на Україні. Це завдання, так би мовити, пасивної допомоги революційним центрам, ми могли б легко здійснити в союзі з Радою, коли б вона чесно виконувала свої зобов'язання»[146].

Отже, найголовнішим завданням київських більшовиків була підтримка («пасивна допомога», за висловом самого Затонського) революції у Росії. УСДРП та УПСР взяли участь у формуванні Комітету з охорони революції, маючи зовсім інші мотиви, а саме: прагнучи розбудувати в Україні альтернативну інституцію державної влади. Українські партії навіть якщо не засуджували відкрито Жовтневий переворот, то висловлювали

145 Там само.

146 У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав України, 1987. — С. 3.

помітне занепокоєння стосовно нього. Не дивно, адже більшовицькі норми представництва в органах влади були дискримінаційними щодо селянства — основної соціальної бази Центральної Ради. Крім цього, важко було зрозуміти, що на практиці означатиме більшовицьке «право націй на самовизначення».

На засіданні Малої ради Георгій П'ятаков, коментуючи вихід своєї партії зі складу Комітету, заявив:

«Бій на вулицях Петрограда продовжується уже 3 дні. Це свідчить, що там повстання не більшовиків, а революційного пролетаріату і війська <...> Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим самим ударили і по нашій партії, і тому ми виходимо із М. Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках»[147].

Один із уесдеків відповів на це, що український народ ніколи на забуде допомоги з боку більшовиків. У залі залунали оплески[148].

27 жовтня більшовики ініціювали об'єднане засідання київських Ради робітничих і Ради солдатських депутатів. Г. П'ятаков гостро критикував Центральну Раду, яка, мовляв, встромила ножа в спину Петроградському повстанню. На той момент ще тривали бої за Петроград і Москву. Г. П'ятаков виголосив, що українці можуть забути про національне самовизначення, якщо прихильники Тимчасового уряду переможуть, втопивши повстання в крові. Учасники зустрічі ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію, у якій солідаризувалися із робітниками і солдатами Петрограда та висловили намір «організувати ревком Рад, передати йому всю повноту влади по Києву, доручити йому всемірно проводити в життя постанови з'їзду Рад

147 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 799–800.

148 *Майоров М. М.* З історії революційної боротьби на Україні, 1914–1919. — Харків: Державне видавництво України, 1928. — С. 46; *Петровский Д. А.* Революция и контрреволюция на Украине. — Москва: Государственное издательство, 1920. — С. 14.

і підкорити його дії вищому контролю Київських Рад Р. і С. Д., які мають право переобрати його в будь-який момент»[149].

28 жовтня революційний комітет, до складу якого увійшли більшовики та ліві російські есери, зайняв Маріїнський палац у центрі Києва. Туди знесли кілька сотень гвинтівок. Але ніяких подальших дій ревкомівці вчинити не встигли. До них прибула делегація з представників Центральної Ради, міської думи, правих есерів, меншовиків і Бунду; водночас палац було оточено солдатами. Розташовані віддалік пролетарських кварталів Києва ревкомівці не могли сподіватися на підкріплення, тому здали зброю і відразу були заарештовані. Але більшовиків це не зупинило: уже наступного дня створено новий ревком, який закликав київських робітників виступити проти Тимчасового уряду (про Центральну Раду мова не йшла). Увечері 29 жовтня на Печерську розпочалося повстання проти сил КВО.

Три дні тривали бої за Київ у форматі «два на одного». Вірність Тимчасовому уряду зберігали до 10 тисяч вояків, включно із частиною міського гарнізону. Червона гвардія та пробільшовицькі армійські підрозділи разом нараховували 6,6 тисяч багнетів. Сили Центральної Ради виявилися найпотужнішими (16 тисяч багнетів): полк, сформований III Всеукраїнським військовим з'їздом, ті з'єднання міського гарнізону, які орієнтувалися не на проурядових офіцерів, а на Київську раду солдатських депутатів, та 34-й армійський корпус, очолюваний генералом Павлом Скоропадським[150].

Перебіг цієї боротьби досі залишається предметом дискусії серед істориків. Зокрема, неясно, чи то сили більшовиків і Центральної Ради координувалися між собою, чи то діяли проти захисників Тимчасового уряду цілком самостійно. Так, Г. П'ятаков після звільнення телеграфував у Петроград Раді народних комісарів:

---

149 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 800–805.

150 *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 192; *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — С. 46; *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1.

«Дружним зусиллям більшовицьких і українських солдатів і озброєних червоногвардійців штаб примушений здатися. Бунтівники роздавлені після великої рушничної, кулеметної та артилерійської перестрілки <...> Лакеї Керенського спробували посилати різні частини військ проти українців і більшовиків, але жодна не пішла»[151].

Київські події продемонстрували, що результат збройного протистояння визначається не тільки чисельністю сторін, але й ступенем переконаності залучених до нього робітників і селян у тому, що на кону питання життєвої ваги. У цьому плані загони Тимчасового уряду виявилися найменш вмотивованими. Схожа аргументація дозволила Михайлові Грушевському схилити грізні загони донських козаків, що перебували в Києві, до нейтралітету: мовляв, навіщо втручатися у конфлікт, який розгортається вже практично в чужій для них країні[152].

Переможцем із цієї триденної борні, без жодного сумніву, вийшла Центральна Рада. Її сили встановили контроль над містом, зокрема армійськими казармами, дільницями міліції, Лук'янівською тюрмою, державними будівлями, банками, залізницею, поштамтом. Більшовики не мали достатньо сил, щоб кинути виклик Центральній Раді, тому їхні загони

---

151 Там само. — С. 860–861.

152 *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — С. 46; *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 752–756. Під патронатом Центральної Ради 8–15 вересня в Києві відбувся З'їзд поневолених народів Росії. 84 делегати представляли 20 національних рухів з терен колишньої імперії, які, подібно до українців, прагнули переоблаштувати Російську державу згідно з принципами національно-територіальної автономії й федералізму. На з'їзді були присутні 9 представників козацтва — від Терського, Донського, Кубанського, Уральського, Оренбурзького, Амурського, Забайкальського військ. 21 жовтня — 1 листопада в Києві працював Всеросійський загальнофронтовий козацький з'їзд. Його учасники могли стати підкріпленням для якоїсь зі сторін збройного протистояння, що тривало у місті. 1 листопада козаки ухвалили рішення про перенесення місця засідань до Новочеркаська (Область Війська Донського).

залишали вулиці. Частину штабістів КВО заарештували, іншим — вдалося втекти. Дехто з них відправився на Дон, щоб приєднатися до генерала Каледіна[153].

1 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила себе крайовою владою в Україні. У відозві, випущеній Генеральним секретаріатом, наголошувалося на тому, що Центральна Рада обрана всім народом України, виражає волю всієї революційної демократії та за своєю суттю є всеукраїнською радою селянських, робітничих і солдатських депутатів[154]. Завдяки підтримці з боку солдатського руху Центральна Рада переважала і більшовиків, і прихильників Тимчасового уряду у військовому плані, тому тепер вона отримувала визнання по всіх українських губерніях як керівний орган. Процес перебирання влади здебільшого був цілком мирним, за винятком Києва та Винниці, де відбулися зіткнення сил Центральної Ради, робітничих загонів, очолюваних більшовиками, та підрозділів регулярної армії, досі вірних поваленому Тимчасовому урядові. У Винниці перемогу здобула також Центральна Рада[155].

29 жовтня III Всеукраїнський військовий з'їзд звернувся до Центральної Ради з вимогою проголосити Українську Народну Республіку. Деталі федеративних зв'язків з іншими республіками Росії мали визначити майбутні українські Установчі збори. З'їзд відкинув претензії більшовиків на встановлення влади, що спиралася б виключно на ради робітничих і солдатських депутатів. Але водночас делегати зовсім не бажали засуджувати Жовтневе повстання як «антидемократичне». Заявлено було, що військовики мусять не допустити надсилання з території

153 *Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й.* Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.). — С. 214; *Шаповал М. Ю.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, Український робітничий інститут, 1927. — С. 91.

154 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 809.

155 *Здоров А. А.* Український Жовтень. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 60–64.

України підрозділів «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»[156].

7 листопада Центральна Рада ухвалила Третій універсал. Отже, проголошувалася Українська Народна Республіка, яка охоплювала всі українські етнічні території. Точні кордони мали бути визначені за допомогою плебісцитів. Нова республіка прагнула залишитися у федерації з Великоросією й іншими національними утвореннями, що поставали з уламків колишньої імперії. Центральний уряд, сформований демократичним шляхом, мав розпочати мирні переговори, які б поклали край Першій світовій війні. Також Універсал окреслив внутрішньополітичну програму УНР: поєднання державного і робітничого контролю над промисловістю, конфіскація поміщицьких маєтків без викупу, 8-годинний робочий день, національно-персональна автономія для меншин, захист основних демократичних прав і свобод, скасування смертної кари, повна амністія політв'язням. Вибори до українських Установчих зборів були призначені на 27 грудня 1917 р., а їх скликання — на 9 січня 1918 р.[157]

Підготовлений українськими есдеками та есерами чорновий варіант III Універсалу треба було узгодити з бундівцями, меншовиками, російськими есерами, щоб отримати їхні голоси у Малій раді. За наполяганням цих партій в Універсалі з'явився пасаж про бажання українського народу залишатися в складі оновленої Росії, а також застереження, що УНР не буде самостійно провадити мирні переговори або брати участь у мирній конференції, лише «через центральне правительство». Неукраїнські партії воліли б залишити всі суверенні права за Російською державою, яка могла б згодом делегувати певну їх частину Україні. Загалом вони побоювалися, що український національний рух, самовільно сказавши «автономна республіка», скаже й «суверенна незалежна держава». А цей крок, на їхню думку, загрожував не тільки територіальній цілісності

156 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 885.

157 Робітнича газета. — 1917. — 8 листопада. — С. 2–3.

Росії в її дореволюційних кордонах, але й підривав політичну впливовість російської та єврейської меншин в Україні. «Но для Бунда в то же время было ясно, — писав Мойсей Рафес, — что эта "украинская демократия" сохранит свою революционность только при тесной связи со всей революционной Россией. Провозглашение "самостийности" означает открытый шлюз националистической мелкобуржуазной реакции, немедленное **ослабление влияния «национальных меньшинств», сильных только своей связью с революционной Россией, именем которой они й давят на У.Ц.Р** [виділення моє. — *М. Б.*]».

Щоб забезпечити собі майбутню політичну вагу, ці партії зажадали збільшення представництва у Генеральному секретаріаті. Посади товаришів (заступників) генеральних секретарів з великоруських, єврейських і польських справ було перетворено на повноцінні секретарства. За результатами цієї реорганізації національні меншини отримали третину голосів (6 з 18) та четверту частину місць (6 з 24) в уряді[158].

Зрештою Бунд проголосував за Універсал із внесеними правками, а меншовики, російські есери, народні соціалісти і Польський демократичний централ — утрималися. Меншовики виправдовували свою позицію тим, що, мовляв, не бажають послаблювати «революційний фронт». На словах вони поділяли ідею самовизначення націй, але досі вважали, що тільки всеросійські Установчі збори матимуть повноваження, щоб визначити форми її втілення[159]. Київські більшовики дали актові негативну оцінку: «Весь універсал складається зі звичайної буржуазної демократичної мелодекламації, яку можна тлумачити і так, і так». На їхню думку, суть справи полягала в тому, яким чином та з участю яких класів втілюватимуться гасла III Універсалу. Чи Центральна Рада залишатиметься на боці буржуазно-демократичної революції, чи підтримуватиме пролетарсько-селянську?[160]

---

158 *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — С. 58.

159 Там само.

160 *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. 1. — С. 904.

Але прихильники Центральної Ради переймалися геть іншими питаннями. Як згадує Рафес:

«Бунд мог легко примириться з провозглашением федеративного строя России, к этому украинские “бундовцы” были подготовлены свой предыдущей политической работой. Но федеративная связь Украины с Россией при отсутствии в ней центральной власти есть фикция»[161].

Ця «відсутність», або радше переконання, що більшовики не зможуть довго утримувати центральну владу, утворювала в III Універсалі таку собі зяючу дірку. Цілком було зрозуміло, чого Центральна Рада хоче в Україні, але так і не з’ясувалося, яку позицію вона займає відносно боротьби за владу в Петрограді, Москві тощо. У відповідь на це важливе питання — мовчання; новий, радянський уряд ані визнається, ані відкидається. Автори Універсалу свідомо змальовували боротьбу за владу в Росії в тонах незавершеності й невизначеності. У центрі, мовляв, панував хаос.

«Тяжка й трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі, в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі ширится безвластя, безлад і руїна».

Центральна Рада, беручи на себе повноту влади в Україні, запевняла народні маси: «ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії».

Ще 26 жовтня Центральна Рада дала зрозуміти, що де-факто не визнає Раду народних комісарів, але підтримує мирний шлях вирішення конфлікту, що розгорівся між соціалістичними партіями після повалення Тимчасового уряду. Лідери всіх партій Ради не поділяли більшовицьких поглядів на революцію та концепцію диктатури пролетаріату. Натомість вони трималися мети федеративної демократичної республіки, у якій центральні й національно-автономні органи влади будуть сформовані на основі загального виборчого права. Це був максимум, на який вони очікували від революції, що нуртувала навколо.

---

161 *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине. — С. 56–57.

У демократичних республіканських інституціях, звісно, будуть повноцінно представлені селянство і робітництво, але ще довгий час вони урядуватимуть разом із буржуазією — чи то в коаліції, чи то у взаємній опозиції. Зараз, під час гострої кризи та до моменту скликання Установчих зборів, можна допустити формування чисто соціалістичного — «від трудовиків до більшовиків» — уряду, без залучення партій буржуазії й великих землевласників. Склад українських і загальноросійських Установчих зборів і відповідних нових урядів незабаром буде визначено за результатами загальних виборів.

На поміркованому фланзі російської, єврейської чи то української соціал-демократії заспокоювали себе вірою у те, що новоутворений уряд більшовиків (у середині листопада до складу РНК також увійдуть ліві есери) буде недовговічним. З огляду на це, у Петрограді тепер не існувало життєздатного уряду, з яким УНР було б варто мати справи й налагоджувати федеративні зв'язки.

Але політична ситуація швидко змінювалася, а переваги Центральної Ради мали ситуативний характер. Наразі вона користалася підтримкою з боку селянсько-солдатських мас, що схвально ставилися до автономної Української Народної Республіки, адже вірили, що нова держава квапитиметься задовольнити їхні прагнення землі, миру та самовизначення. У той самий час позиція робітничого класу була суперечливою. У містах Півночі робітничі ради, що в них досі займали сильні позиції меншовики й бундівці, роздирали суперечки про нагальні суспільні проблеми та форму уряду, придатну для їх розв'язання. На промислово розвиненому Донбасі у місцевих радах домінували більшовики, тому там підтримували Жовтневий переворот і прагнули потрапити під юрисдикцію російської РНК.

III Всеукраїнський військовий з'їзд висловив свою підтримку діям більшовиків і лівих есерів у Петрограді, а від Центральної Ради зажадав дотримуватися аналогічного курсу, не відкладаючи до Установчих зборів: початок сепаратних мирних переговорів, негайний розподіл землі між селянами, забезпечення

робітничого контролю над промисловістю, запровадження демократичного місцевого самоврядування. Національна незалежність мала послугувати *засобом для досягнення зазначених цілей*. Центральна Рада виявилася достатньою сильною, щоб усунути місцеві відгалуження Тимчасового уряду, відкинути більшовицькі претензії на владу, зрештою — проголосити Українську Народну Республіку. Чи була Центральна Рада спроможна скористатися результатами своєї перемоги й розбудувати життєздатну систему державної влади? До якої федеративної Російської республіки вона збиралася приєднуватися, якщо на місці дієвого центрального уряду вбачала тільки «безвластя, безлад і руїну»?

Науково-популярне видання

Марко Бойцун
Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920
Частина І

Переклали з англійської *Максим Казаков та Леся Бідочко*
Дизайн та редагування: smalta.pro
Микола Леонович та Марина Александрович

Підписано до друку 26.10.2017.
Папір офсетний. Формат 60×84/16. Тираж 200 прим.
Друк офсетний. Гарнітура Bitter, Ladoga
Ум. друк. арк. 12,9.

Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА»
03067, м. Київ, вул. Виборзька, 84. Тел. +38 (097) 000 43 35

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4727 від 30.05.2014 р.

Віддруковано в типографії «7БЦ»

ISBN 978-617-7242-38-2
9 786177 242382 >

Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні
вул. Рейтарська, 29-б
01034 Київ

Тел. +38 044 2721202
+38 044 2795857
www.rosalux.org.ua
www.rosalux.de

ISBN 978-617-7242-38-2

АРТ-КНИГА

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG В УКРАЇНІ